

ଅଳଙ୍କାର ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ-ବିକାଶ

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଚରଣଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର

ଅଳଙ୍କାର ସାହିତ୍ୟର ଦ୍ରୁମ-ବିକାଶ

ଲେଖକ

ଶ୍ରୀ ଡକ୍ଟରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ଏମ୍. ଏ.

ପ୍ରକାଶକ—
ଭାରତୀ ବିହାର
ଚାରିଆରଣ
କଟକ

ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ
୧୯୪୮
ଏ କ ହ ଜା ର

ମୂଲ୍ୟ ଦୁଇଟଙ୍କା

ମୁଦ୍ରାକର
ଶ୍ରୀ ବନମାଳୀ ମିଶ୍ର
ନବଭାରତ ପ୍ରେସ
କଟକ

ଉପୋଦ୍ୟାତ

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଗବେଷଣାସ୍ଥଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାନ୍ୟ । ମାତ୍ରସାହସ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଧାନ ଲାଗି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିକ୍ଷିତ ଦେଶବାସୀର ଯେଉଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅଛି, ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିକା ଦ୍ଵାରା ସେହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଅଂଶିତ ପାଳନ ଦିଗରେ ମୁଁ ବୃତ୍ତା ହେଉଛି—ଏହାହିଁ ଅନୁପ୍ରସାଦର କାରଣ । ଅଗରୁ ପୁଣି କହୁଦେବା ଉଚିତ, ଏଥିରେ ମୋର ବିଶେଷ କିଛି କାହାଦୁରୀ ନାହିଁ । ସମ୍ଭୂତ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଉତ୍ସାହରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଗତ କହୁକର୍ଷ ଧରି ତମ୍ଭ ଗବେଷଣା କରି ନାହାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅଧିକାଂଶ ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ଉଦ୍ୟାତ୍ତିତ ତଥ୍ୟ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦେଶୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀ ଏବଂ ଶିକ୍ଷିତ ସାଧାରଣ ସେଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ୟକ୍ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଶେଷ ଏକ ପକ୍ଷରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅନୁସୂଚୀ ମାନଙ୍କର ତଥ୍ୟସ୍ୱଳ୍ପ ଯୋଗର ପାଠକମାନଙ୍କର ସମକ୍ଷରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅଳଂକାର-ପାଠୀମାନଙ୍କର କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥଗତ ବିଷୟ ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ପରିବର୍ତ୍ତେ ତତ୍ତ୍ଵସହ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ ଦିଗରେ ଉତ୍ସାହିତ କରିବା, ଏ ଦୁଇଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ଭାବରେ ମତେ ଉଦ୍ଭୁକ୍ତ କରିଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ପଠକ, ତ୍ରୁବେଦୀ, କାରେ ପ୍ରମୁଖ ଗବେଷକମାନଙ୍କର ପଦାଦାନୁସରଣ କରି ନ ଥିଲେ ଏବଂ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିକାରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇ ଥିଲେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣୟନ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ ବୁଝିବା ଉଚିତ ନହେ ଯେ ମୁଁ ବୌଦ୍ଧସି
ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦ ମାତ୍ର କରୁଛି । ମୋର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ,
ଅଳ୍ପଦକ୍ଷ ବିଦ୍ୟାମୁଖୀ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ବ୍ରହ୍ମାବହୁପୁରୀରେ
ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଗବେଷକମାନଙ୍କର ମତଗଣ୍ଠିରୁ ଭରା ସ୍ୱାଧୀନ ଯୁକ୍ତର ବଳି-
ଷ୍ଠତା ଓ ମମତା-ରୋଗରେ ମତେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ
ସଂକଳିତ (ବୋଧଦ୍ୱୟ ଓ ଉପାଖ୍ୟାୟ ଗରଷ୍ଠ) ସଂସ୍କୃତ ପାଠାଗାରରୁ
ଏଥିରେ ଆଲୋଚିତ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଳଂକାର-ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖିବାର
ସୁଯୋଗ ପାଇଛି । ତଥାପି ଗବେଷଣାର କ୍ଷେତ୍ର ସବୁଠାରେ ହଠାତ୍
ସଂକ୍ଳିତ । ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଧାରାବାହିକ ଉଲ୍ଲେଖ ଓ
ଅଳଂକାରର ମତବାଦ ଏବଂ ଲେଖକଙ୍କ ଜୀବନୀ ପ୍ରଭୃତିର
ଆଲୋଚନା କେତେ କଷ୍ଟ ସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାପାର, ତାହା ତଥାରେ
ବୁଝାଇ ହେବ ନାହିଁ । ମୋର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ ଏକାନ୍ତ ଯୁକ୍ତ ସଗତ,
ଏ କଥା ମୁଁ କେବେ କହି ପାରୁନି ନାହିଁ । ତେବେ ଉପଲବ୍ଧ ଉଦ୍ଧୃ-
ତମତ ଓ ଧ୍ରୁମରେ ଯେଉଁଠି ଗ୍ରାହ୍ୟ ବିବେଚିତ ହୋଇଛି ତାହା
ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଛି । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ସଂଦେହର ସମ୍ମୁଖୀନ
ହୋଇ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଭାର ବହୁ ପାଠକଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରିବା
ବ୍ୟଗ୍ରୀତ ଉପାୟାନ୍ତର ପାଇ ନାହିଁ । ଅସାଧାରଣ ମୋର ଏ କୃତ
ହାସ କାହାର କିଛି ଉପକାର ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଯେବେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ
ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଭ୍ରମପ୍ରମାଦ 'ସ୍ଥାନ, ଲୁଚେପଶାୟୀ ଓ ନିରାଶ ଯୁକ୍ତଯୁକ୍ତ
ଶ୍ରୀ ଏ 'ଅଳଂକାର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ' ଲେଖିବା ପାଇଁ
ଜଣେ ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ତମୀୟ ଉପାହୃତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ମୋର ସମସ୍ତ
ପରିଶ୍ରମ ସ୍ୱାର୍ଥ ମନେ କରିବ ।

ଅଠମଲ୍ଲଭର ସ୍ମନାମ ଧନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସେବା ସକା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ପ୍ରେରଣା ପାଇ ନ ଥିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଆଜି

ସୁଦ୍ଧା ଅର୍ଘ୍ୟ ରହୁଥାନ୍ତା । ‘ଗୁଣୀ ଗୁଣୀ ବେଉଁ’ । ଏହା ଲେଖିବାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ସ୍ବଭାବର ବିଶେଷ ଉପାଦେୟ ହୋଇଥିଲା । ଗଣ୍ଡାମର ଗେଟିଏ ଭିତର ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିବାବେଳେ ଯେଉଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଙ୍କର ବିପଦ ମୋର ଅସ୍ତିତ୍ବ ଲେଖ କରିବାକୁ ବସିଥିଲା, ତାହାର ନିଷ୍ଠୁର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅଜ୍ଞାତର ବିପ୍ଳବ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେହି ସବୁଗ୍ରାସୀ ବିପଦ ସ୍ରୋତରେ ମୁଁ ଭୃଣବତ୍ ଗୁଳିତ ହେଉଥିବା ବେଳେ ଏହି ସ୍ବନାମ ଧନ୍ୟ ନରପତିଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରି ତତ୍ତ୍ବ ଅଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଣର ସଞ୍ଚାର କରିଥିଲି । କଟକର ସ୍ବନାମ ଧନ୍ୟ ଅଭିଷେକକେହି ଶ୍ରୀ ଯୁକ୍ତ ହରିହର ମହାପାତ୍ର, ଟ୍ରେନିଂ କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହେଶ୍ବର ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ, ଏବେ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୋଦାବରୀଶ ମହାପାତ୍ର ସେହି ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ଯେଉଁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଉଦାରତା ଓ ମମତା ସହକରେ କଲିଷ୍ଠ ମୁଷ୍ଟିପୋଷିତତା କରିଥିଲେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାପ୍ତି ପଡ଼ିବା ବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପକ୍ଷ ଗର୍ବିତା ମୁଖ ପଟରେ ଅଜ୍ଞିତ କରି ଦେଉଥାଏ । ଏମାନଙ୍କଠାରେ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞପନ କରିବାକୁ ମୋର ଭାଷା ନାହିଁ । ବିପଦ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ବଳରେ ବଳୀ ହୋଇ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲି ।

ଶେଷରେ କଟକ ଟ୍ରେନିଂସ୍କୁଲର ମୋର ପ୍ରିୟ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀମାନ୍ କଲିଭର୍ତ୍ତ ମହାନ୍ତି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ମୋର ଅଶେଷ ଅଶୀର୍ବାଦର ସାକ୍ଷୀ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତାପ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପୁର,
ସୋ:ଅ: ଗାଙ୍ଗପୁର
ଜ: ଗଣ୍ଡାମ ।

}

ରଚ

ଗୌରୀକୁମାର ବହ୍ମା

ସୂଚୀ

ବିଷୟ

ପୃଷ୍ଠା

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ :—

୧

ଭାରତରେ ଅଳଙ୍କାର ଚର୍ଚ୍ଚା—

ଦ୍ଵିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ :—

୨୩

ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚିତ ବିଷୟ—ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର
ବିଷୟ ବସ୍ତୁ—ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ବିଭାଗ—
କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ—କାବ୍ୟର ‘ଦେହ’ ବା ସାଧନ—
ସାଧନ ଦ୍ଵିତୀୟର ଆପେକ୍ଷିତ ଗୁରୁତ୍ଵ—କାବ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ
(ଲକ୍ଷଣ)—କାବ୍ୟ ଆତ୍ମା ନିରୂପଣ—୧ ରସ ଦେଉଛନ୍ତି
କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା—୨ ଅଳଙ୍କାର ଦେଉଛନ୍ତି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା—
୩ ଶୁଦ୍ଧ ଦେଉଛନ୍ତି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା—୪ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଦେଉଛନ୍ତି
କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା—୫ ଧ୍ଵନି କେବଳ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା—କାବ୍ୟ
ବିଭାଗ—ଗଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିରଳତା—

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ :—

୪୧

ବିବରଣୀର ବିଶ୍ଵର—ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର—ଭାରତ—ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର
ରସ—ପ୍ରସଙ୍ଗ—ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ “ଭାବ” ବିଶ୍ଵର—ନାଟ୍ୟ
ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର—ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାୟକ ନାୟିକା—
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଲେଖକ କିଏ ?—ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ରଚନା କାଳ
—ସୃଷ୍ଟିର ସାର କଥା—ଧ୍ଵନି ଗୁଡ଼ିକର ପରୀକ୍ଷା—ଭାରତ
ଓ ଦାକ୍ଷ୍ୟାୟନ—ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଟୀକା—

ଚତୁର୍ଥ ପରଲେଖ :-

ଅଗ୍ନି ପୁରଣ—ଅଗ୍ନି ପୁରଣର ପ୍ରାଚୀନତା—ଅଗ୍ନି ପୁରଣ
କେଉଁ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରାଚୀନ—ଅମର ନିକାଶର ପରବର୍ତ୍ତନ—
ଅଗ୍ନି ପୁରଣରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର—

ପଞ୍ଚମ ପରଲେଖ :-

୭୮

ଅଗ୍ନି ପୁରଣଠାରୁ—ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ୮୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ମେଧାବୀ—ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ “ରୁଦ୍ରଯୋଗ—ଧର୍ମକର୍ତ୍ତା—
ରହି—ରହିଲେ ଅଳଙ୍କାର ଭ୍ରମହ—ଭ୍ରମହଙ୍କ ପରିଚୟ—
ଭ୍ରମହଙ୍କ ଅଳଙ୍କାରକତା—ଦୁଇଜଣ ଭ୍ରମହ ?—ଦଣ୍ଡୀ—
ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ପରିଚୟ—ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଅନ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ—ଦଣ୍ଡୀ ଓ ଭ୍ରମହଙ୍କ
ସମୟ ନିରୂପଣ—କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଟୀକା—ଉଦ୍ଭଟ—ଭ୍ରମହ
ଓ ଉଦ୍ଭଟ—କାବ୍ୟାମୃତାଦ—ସମୟ ନିରୂପଣ—ଉଦ୍ଭଟଙ୍କ
ଉଲ୍ଲିଖିତ କରି ଓ କାବ୍ୟ—ଦ୍ଵିତୀୟ କୁମାର ସମ୍ଭବ—
ବାମନ—ସୂଚୀ ଓ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ—କାବ୍ୟାମୃତାଦ—ସମୟ
—ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା—

ଷଷ୍ଠ ପରଲେଖ :-

୯୪

[ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ଏକାଦଶ
ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ]

ରୁଦ୍ରଟ—ରୁଦ୍ରଟଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ଵ—ସମୟ—ଶୃଙ୍ଗାର ତଳକ—
ଧୂନ୍ୟାଲେକ—ଟୀକା—କାବ୍ୟ ମୀମାଂସା—ଅଭିଧାବୃତ୍ତ
ମାତୃକା—ହୃଦୟଦର୍ପଣ—ବଦ୍ୟୋଦ୍ଧର ଜୀବିତ—ଉଲ୍ଲିଖିତ
ନାମ—ଦଶରୂପକ—

ସଂସ୍ଥାପନ ପରଲେଖ :-

୧୧୮

(ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)
 ସରସ୍ଵତୀ • କଣ୍ଠାଭରଣ—ଶିଳାଗ୍ରନ୍ଥ—ଭୋଜନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
 ଗ୍ରନ୍ଥ—ଅଳଙ୍କାର ଶେଷର—ଓଷଧି ବରୁଣ ଚିତ୍ରା—ବ୍ୟକ୍ତି
 ବିବେକ—ନିର୍ଭୀକତା—କାବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ—ଦୁଇଟି ସମସ୍ୟା—
 ଯୁକ୍ତିର ଅନ୍ୟଦିଗ—ଦ୍ଵିତୀୟ ସମସ୍ୟା—ସମୟ—ଶିଳା ଗ୍ରନ୍ଥ
 —ଅଳଙ୍କାର—ସବୁ—ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାମ—ସମୟ—
 ଶିଳାଗ୍ରନ୍ଥ—ବାଗରାଜାଳଙ୍କାର—ଶିଳା ଗ୍ରନ୍ଥ—ସମୟ—
 କାବ୍ୟାନୁଶାସନ—ଜୟଦେବ—

ଅଷ୍ଟମ ପରଲେଖ :-

୧୫୦

(ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)
 ରସଭରଣିଣୀ—ଏକାବଳୀ—ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଶିଳା—ସମୟ
 —ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯଶୋରୁପଣ—କାବ୍ୟାନୁଶାସନ—ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ
 ଗ୍ରନ୍ଥ—ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାକର—ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ—ସମୟ—
 ଅଳଙ୍କାର କୌସୁର—କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଓ ଶିଳା ମାମାସା
 —ରସ ଗଙ୍ଗାଧର—ସାହିତ୍ୟ ସାର—

ଅଳଙ୍କାର ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମବିକାଶ

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ସାହିତ୍ୟକମାଦେ ଜାଣନ୍ତି, ସାହିତ୍ୟିକତା ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ପରିଶୀଳନ କେତେଦୂର ଆବଶ୍ୟକ । ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର କାବ୍ୟ-ସଦନର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ଵାର ସ୍ଵରୂପ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଉକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚା ବଡ଼ ବ୍ୟାପକଭାବେ ହେଉଥିଲା । ଆଜି କିନ୍ତୁ ଶେଷର ଅବସ୍ଥା, ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ, ଅଧ୍ୟାପନାର ସ୍ଵରୂପ, ଚାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଣାମ ଭଳି ଆକାର ପାଇଣ କରୁଛି । ଅବଶ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର କୃତ୍ତି ତଥା ପୃଷ୍ଠ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଉକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟର ସତ୍ୟତା ସମ୍ୟକ୍ ଉପଲବ୍ଧ ହେବ । କାବ୍ୟ-ନାୟକ ଓ କବିତା-ନାୟକ ର ମଣ୍ଡନସାଧନ ରୂପେ ସମ-ଦୃଶ ହେଉଥିବାରୁ ଏ ସାହିତ୍ୟିକ ଶିଳ୍ପ ନାମ ଥିଲା ଅଳଙ୍କାର । ଯଦିଓ ଯାଏ ଭାରତୀୟ ଉପାଦାନର ପରିଚ୍ଛେଦ ଅଳଙ୍କାର ହିତ୍ୟାବେଶମାନଙ୍କୁ ‘କଳକସ୍ତାନ’ କରାଉଥିଲେ, ଅସ୍ଫୁଟ ଶିଷ୍ଟର ଅବରତ

ସେମାନଙ୍କର ଅଭ୍ରାହମୋତନ ଓ ମନୋରଞ୍ଜନରେ ବ୍ରତୀ ଥିଲେ, ତେଣେଦନ ଯାଏ ଫସ୍ତୁତସାହିତ୍ୟର ବହୁମୁଖୀ ଜୁଲୁସ ବଡ଼ ଅବାଧ ଅଗଣ୍ଡ ଗଢ଼ର ଗୁଲୁଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଉପାର୍ଜନ ଯେପରି ଜୀବନର ଏକ ଫିଥାନ ଆଦର୍ଶରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା, ଗୁଳାମାନଙ୍କର କର ମନୋରଞ୍ଜନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିନୋଦନ ସେପରି ଏକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ସୁନାମଧନ୍ୟ ଗୁଳାମାନଙ୍କର ପରଦା ଉଦ୍ୟମରେ କରମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଶ୍ରୀ ଓ ସରସ୍ବତୀଙ୍କ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧତା ଏକ ଅମୂଳକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା କହୁଲ ଅନ୍ଧା ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆଜି ଯେତେବେଳେ ଶିକ୍ଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଉଦ୍ଦରଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ସେବକ-ଜୀବନର ଉଚ୍ଚପଦର ଅଧି ଗୃହଣ, ତେଣେବେଳେ ଅନିବାରଣୀୟ ଚିତ୍ତ-ଉତ୍ସାସିକା ଆଲୋଚନାରେ ସାରବତୀ ରସିକତା ନବ୍ୟ-ଶିଳ୍ପ ସମାଜରେ ଅବଧାନତ ନ ହେବା ଆଦୌ ଅସ୍ମାର୍ଯ୍ୟକର ନୁହେଁ । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ଧୂଳି ନିୟମରେ ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ଏକ ଅଭିନବ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ଫସ୍ତୁତ ସାହିତ୍ୟ ଗୁଳ୍ୟରେ ଦର୍ଶନ, କାବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଭୂଳନାରେ କାବ୍ୟର ଅସୁବ ଚୁଷଣ ‘ଅଳଙ୍କାର’ର ସ୍ଥାନ ବଡ଼ ଅବନତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଫଳରେ ଭାରତୀୟ ସନ୍ତାନଗଣ ଏଡ଼େ ତତ୍ତ୍ୱମୂର୍ଖ, ଏଡ଼େ ଗମ୍ଭୀର, ଏଡ଼େ ଚମତ୍କାର ଓ ଅତି ମୌଳିକ ଚିନ୍ତାମୂଳକ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ମେରୁଦଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ କାବ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ରର (ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର) ମହତ୍ତ୍ୱ ହ୍ରାସପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଅସତ୍ୟ ବା ଅର୍ଦ୍ଧ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଛାତ୍ରରେ ହାତଦେଇ କହୁଥିବ ନାହିଁ । ଆଜି ଦେଶା-ପାରିକ, ଆମ ନିଜ ସମ୍ପର୍କମୁଖୀ ଆମେ ବୈଦେହ୍ୟମାନଙ୍କର ମତାମତ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀର କରୁଛୁ ।

ବହୁସ୍ୱର ଧରି ସକଳଭାଷାର ଜନନୀ ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଶ୍ରୀମତୀ-
ସ୍ୱୟଂ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ମୂର୍ତ୍ତିମତୀ ହୋଇ ଭାରତର ଘରେ ଘରେ
ଲଳା ବିଳାସରେ ଜନମନ ହରଣ କରୁଥିଲା । କେତେ ଉଚ୍ଚଦରର
ମନାସୀ ଏ ପବିତ୍ର ଭୂମିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଅସାଧାରଣ
ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିରତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, କେତେ
ସାହିତ୍ୟସାଧକ ନାରସ-ମହୁପ୍ରାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଲଳିତକମଳର
ବିକାଶ ସାଧନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, କେତେ ସହୃଦୟ-ହୃଦୟୈକ-
ବେଦ୍ୟ ମହାକାବ୍ୟ ଏ ଦେଶର ସରସ ଲେଖନମାନଙ୍କର
ସୁଦୃଷ୍ଟ ଲେଖନାରୁ ଅମଘ ମହାକାବ୍ୟ ପରି ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଯାଇଛି,
କେତେ ପଣ୍ଡିତ ଅବଧାନୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚାବୃତ୍ତ ଓ କବିପ୍ରଭୋ ବଳରେ

* Prof. Bopp—Sanskrit was at one time the
only language of the world—ଏକସମୟରେ ସମସ୍ତ
ଭରତରେ ସଂସ୍କୃତ ଥିଲା ଏକମାତ୍ର ଭାଷା ।

Prof. Bopp—Sanskrit is more copious and
perfect than Greek and Latin—ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରୀକ୍ ଓ ଲଟିନ୍
ଭାଷା ତୁଳନାରେ ଅଧିକ ସାରବାନ୍ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।

M. Dubois—Sanskrit is the origin of the
modern languages of Europe—ଇଉରୋପୀୟ ଆଧୁନିକ
ଭାଷାମାନଙ୍କର ମୂଳ ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତ ।

Prof. Heeren—In point of fact Zend is
derived from Sanskrit—(ଭରତରେ ଅନାତମ ପ୍ରାଚୀନ ଭାଷା)
ଜେଣ୍ଡାଭାଷା ବାସ୍ତବରେ ସଂସ୍କୃତରୁ ଜାତ ।

Dr. Ballantyne All languages of Indo-
European family are derived from Sanskrit—
ଇଣ୍ଡୋ-ଇଉରୋପୀୟ ଜାଗରୁ ସମସ୍ତ ଭାଷା ସଂସ୍କୃତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମିତ କରାଯାଇଛି, ତାର କଳନା ନାହିଁ । ଇତିହାସ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କେବଳ ମୂଳ ନୁହେଁ, ମୂଳ ମଧ୍ୟ । ଅବଶ୍ୟ, ଇତିହାସ ଗବେଷଣା-ମନ୍ତ୍ରରେ ଅନୁସନ୍ଧିତ ମାନେ ଏ ମୂଳତାର ନାନା କାରଣ ଗ୍ରହଣ କରି, ସେ ସବୁ ପ୍ରତି ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ସୃଷ୍ଟିଶୀଳର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀତା ବାସ୍ତବ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ବଡ଼ ନଗଣ୍ୟ । ଆଦ୍ୟାତ୍ମିକ ଗବେଷଣା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ସମସ୍ୟାର ସ୍ୱରୂପ ଓ ସମାଧାନ ଯାହା ହେଉ ପରେ, ସାହିତ୍ୟିକ ପଦ୍ଧତିର ଅନୁସନ୍ଧାନ ତଥା ଧାରାବାହିକତାର ଶକ୍ତିର ପ୍ରକୃତି ଆଜି ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ଗୌରବବୋଧରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ । ନ ହେଲେକି, ମେକାଲେଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କବିର ସ୍ୱାଧୀନାଧିକାର ଭାଷାରେ “ତୁମ୍ଭ ପ୍ରତିକୂଳେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ସାକ୍ଷୀ କରିବ ଧନେ” ସତ୍ୟଭାରତର ଶିକ୍ଷାଦେୟତାରେ କେବେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାନ୍ତା । ବ୍ୟାକରଣ, କୋଷ, ଅର୍ଥନୀତି, ଜ୍ୟୋତିଷ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟିକ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକର ବହୁ ଅଂଶ ଯେପରି କୁଟିଳ କାଳର କବଳ ଗର୍ଭରେ ଲୁଚି ହୋଇ ଯାଇଛି ଓ ସେହିପରି ଅଭିଜ୍ଞାନ ପ୍ରାମାଣିକତା ବହୁଳତା ସମ୍ମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଳ୍ପ କେତେ ଗୋଟିର ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରଣ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାରି । *

* ପାଣିନି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଅଳ୍ପ କେତେଗୋଟି ବ୍ୟାକରଣ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶାତ୍ୟାୟିତ୍ୱରେ ସୁଦ୍ଧା, ବ୍ୟାଞ୍ଜି, ଶାକଲ୍, ସ୍ତୋତାୟନ, ରୁଦ୍ରବର୍ମଣ, ଶାଳବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଭଳି ଭଲ ସୁନ୍ଦର ସମ୍ବଳିତ ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବାର ଗବେଷଣା ଜଣାଯାଇଛି । ସେହିପରି ଅମରକୋଷ ତୁଳ୍ସୀ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶରୁ ଅଧିକାଂଶ ଓ କୌଟଲ୍ୟଙ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭାରତୀୟ, କୌଶପବ୍ରତ, କାତକ୍ୟାୟ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ମୌଳିକ ଅର୍ଥନୀତି ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସବୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଇଛି ।

ଅନୁସନ୍ଧାନଶ୍ରୀୟ ମାନବ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଲକ୍ଷ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗୁଡ଼ିକର
 ଶୈଳୀନ ଶୈଳୀରେ ବଡ଼ ପତ୍ତନୀଳ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସବୁଦିନିଆରେ
 କୃତକାରୀ ହୋଇ ପାରୁ ନାହିଁ । ଅଧୁନିକ ଯୁଗର ଶୈଳୀ-
 ଚିନ୍ତାଗୁଳିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁସନ୍ଧାନମାନେ ବହୁ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରି
 ଅଜ୍ଞତର ଅନନ୍ତ ଗର୍ଭରୁ କେତେକ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ଆହରଣ କରି
 ପାରିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଭାରତରେ ଏକ ମହାନାୟକ ଗର୍ଭର
 ଉଦ୍‌ଭବ ପ୍ରକଟିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୈଦେଶିକମାନଙ୍କ
 ମନରେ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଗତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ପାରିଛି । ପ୍ରଚୀନ
 ଶିକ୍ଷାର ଉତ୍ତମ ସମ୍ପର୍କ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଯାଉଥିବାରୁ ଆଜି ଆମର
 ଶିକ୍ଷିତ ମଣ୍ଡଳୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ, କାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର
 ବିଶେଷତ୍ୱ, ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବିଭାଗ ତଥା ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କୀୟ ନାନା
 ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ କଥା ଜାଣି ପାରୁ ନାହାନ୍ତି ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାହିତ୍ୟ, * ସାହିତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଗୌଣ ଅର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି
 ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ, ଅସ୍ଥାଦଶ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା: —
 ଭୂରବେଦ, ପୁରାଣ, ନ୍ୟାୟ (ନ୍ୟାୟ, ବୈଶେଷିକ), ମୀମଂସା (ବ୍ରହ୍ମ
 ଓ କର୍ମମୀମଂସା, ଔପନିଷଦ୍ (ମୁଖ୍ୟତଃ ଉପନିଷଦ୍ ସ୍ୱରୂପ ଓ ସାଂଖ୍ୟ
 ଯୋଗ), ଶିକ୍ଷା, କଳା, ବ୍ୟାକରଣ, ନିରୁକ୍ତ, ଛନ୍ଦ, ଜ୍ୟୋତିଷ,
 ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ, ଗାନ୍ଧର୍ବବେଦ ଓ ଅର୍ଥନୀତି । ଏ ଅଂଶଟି
 ବିଭାଗ ଅସ୍ଥାଦଶ ବିଦ୍ୟା ନାମରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ ହୋଇଥାଏ । ଏ
 ଅଂଶ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ହିତକ କୌଣସି ବିଭାଗ ନ
 ଦେଖି ପାଠକଙ୍କ ମନରେ ଏହି ସନ୍ଦେହ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ

* ଗୌଣ ଅର୍ଥରେ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ସକଳଶାସ୍ତ୍ର ବୁଝାଯାଏ, କିନ୍ତୁ
 ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଏହା କଳା, ଲେଖକ, ନାଟ୍ୟକାର ପ୍ରଭୃତି ବୁଝାଏ ।

ଅସ୍ବାଦଶ୍ଚ ବିଦ୍ୟାର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସୁଦ୍ଧା ଭାବରେ ଏତିକି କହିଲେ ପଥେଡ଼ି ହେବ ଯେ, କିନ୍ତୁ ଅସ୍ବାଦଶ୍ଚ ବିଭାଗରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ନାନା ବିଷୟ ବିଭାଗ ଅଛି । ଏପରିକି ଉକ୍ତ ବିଭାଗ ଗୁଡ଼ିକର ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଦେଖାଯିବ, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗତରେ ଯେତେ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ବା ବିଷୟ (Branches of Knowledge or Learning) ଥିବା ଜଣା ଯାଇଛି, ସେ ସବୁ ଅସ୍ବାଦଶ୍ଚ ବିଦ୍ୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କର୍ତ୍ତୃମାନ ଆମର ଆଲୋଚିତ ଅଲଙ୍କାର ହେଉଛି ମୃଗ୍ୟ ସାହୁତ୍ୟର ଏକ ଅଙ୍ଗ ଏବଂ ଅସ୍ବାଦଶ୍ଚ ବିଦ୍ୟା ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ବିବରଣ ଅନୁସାରେ ଏହା ଚତୁଷ୍ପଦ୍ଧି କଳାଗର୍ଭକ ଅର୍ଥନାତି ବିଭାଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏ ମତବାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ ଆଉ ବିଶେଷ ବିଷୟ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତାର ସୀମାରକ୍ଷିତ ନ ହେବା ଉପରେ ପଣ୍ଡିତ କୁଳ ସମ୍ମାନିତ ମତ କେବଳ ଉପସ୍ଥାପନ କରି ଅନ୍ୟ ବିଷୟର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲି ।

କିନ୍ତୁ ଯେତେ ଜଣେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତେବେ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ବୈଜ୍ଞାନିକର ଆବିଷ୍କାର ବା ନିର୍ମିତ ଏକ ଚସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବୈଜ୍ଞାନିକ-ନିୟମାବଳୀ ଲିପିବଦ୍ଧ କରାଯାଇଥିବା ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏ ତୁଳନା ସତ୍ୟ ଏକ-ଦେଶଦର୍ଶୀ, ତଥାପି ଆମ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମୁଖାପୂର୍ବ ‘ଅଲଙ୍କାର’ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସୁଦ୍ଧା ଧାରଣା ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଔପକ୍ରମିକ ସୂଚନା ଦ୍ଵିସାଧରେ ମୂଲ୍ୟହୀନ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯେତେ ଯେତେ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ, ବାସ୍ତବରେ ଅଲଙ୍କାର (କେବଳ

ଅଳଂକାର ପ୍ରକରଣ) ହେଉଛି, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ମାର୍ଗ ବିଷୟ । ତଥାପି ନାଟକ, ରସ, କାବ୍ୟର ଗୁଣ ଦେଖ, ଅଳଂକାର ପ୍ରକ୍ତି ନାନା ବିଷୟ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବିଭାଗ ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପରିଚ୍ଛେଦରେ କରାଯାଇଛି, ସେଥିରୁ ଅଳଂକାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ । ୧୦-ରେ ଏହିକି ମାତ୍ର କୁହାଯାଇ ପରେ, ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର, ରସ ଅଳଂକାରୀତ୍ବ ନାନା ବିଷୟ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ, ଦୁଇଟି ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅଳଂକାର-ଶାସ୍ତ୍ର ବା ଅଳଂକାର-ସାହିତ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ।

ତୁଳସୀ କୃଷ୍ଣା ଯଜ୍ଞ, ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଉପରେ ଭାବରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ସନ୍ତତିମାନେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ଗବେଷଣା କରି ଯେତେ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି, ସେତେକ ବୋଧହୁଏ ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥମାଳାର ଏକ ଚିଶଳ ଅଂଶ ମାତ୍ର । ପୁଣି ଯେଉଁ ଧରୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅସ୍ତ୍ରୋତ୍ଥାପନ ହୋଇଛି, ସେ ସବୁ ଦୁର୍ଗ୍ରହରେ କୌଣସିଠିରେ ଥିବା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ସମସ୍ୟମୟିକ ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଥିବା ଅଂଶମାନଙ୍କରୁ ବହୁ ଲେଖକ ଓ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଅନେକ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଅନୁସନ୍ଧିତ ମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଇଥିବା ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅସ୍ପଷ୍ଟ, ନାନା ପ୍ରକାର ଯୁକ୍ତି ଓ ଅଶ୍ବିକରେ ଦୂଷିତ ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା କବିଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସନ୍ଦେହର ଜନକ । ତଥାପି ଏ ସବୁ ସ୍ବରୂପରେ ଅଳଂକାରକତା ଓ ଅଳଂକାର ଚର୍ଚ୍ଚାର ମୁକ୍ତସାଥୀ

ରୂପେ ଆମର କୌତୁହଳ ବୃଦ୍ଧିମାନ କରେ । ଅନୁମୋଦନରୁ ଜଣା
ଯାଇଛି, ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ପାଞ୍ଚଶହରୁ ଅଧିକ ହେବ ।
ଲେଖକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କର-
ଯାଇପାରେ, ଯଥା :— ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଟୀକା ।
ଟୀକାର ବହୁଳତାରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପଣ୍ଡିତମାନେ ମୌଳିକ-ଗ୍ରନ୍ଥ-
ରଚନା ଅପେକ୍ଷା ଲବ୍ଧ-ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପଣ୍ଡିତ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି ଟୀକା
ଲେଖିବାକୁ ବେଶୀ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ଏ ମୁଦ୍ରାୟତ୍ତ ସୁଗରେ
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟିତ ୫୦୦ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲାଗି ଭାବେ ନିଜକୁ ଗୌରବାନ୍ବିତ ମନେ
କରିବା ଯେ କେଳହ ଭୁଲ୍ଲ, କେତେ ନଗଣ୍ୟ ପରି ଜଣାଯାଏ,
ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଆମର ଭାଷା ନାହିଁ । ଅଧିକ ଜଗତରେ
ପ୍ରତିଦିନ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ (Subject ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦ,
ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବେଳୁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିବାବେଳେ ଅନୁ୍ୟନ୍ତ ଦୁଇ ହଜାର
ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ୫୦୦ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ଯେ କପରି ଏକଗ୍ରନ୍ଥ କରବାର
ଜିନିଷ, ତାହା ବଂଶ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ମାନବ କଲ୍ପନା ସୁଦ୍ଧା ଭର ପାରିବ
ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ମାସକାଠିରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମାପି ଦିଅିଲେ
ବାସ୍ତୁଲତାର ବହୁଃ ପ୍ରକାଶ ହେବ ସିନା, ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ବାସ୍ତବ
ମୂଲ୍ୟ କମିଯିବ ନାହିଁ । ଦେଶକାଳ ପାତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେ
କୌଣସି ବିଷୟର ଆଲୋଚନା କରାଯାଏ ସମୀଚୀନ । ସମସାମୟିକ
ସାହିତ୍ୟର ଭୂମିକାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଇଥା ମଧ୍ୟ ସୁଗାନ ଭାବେ ଓ ଅନ୍ୟ
ପେ କୌଣସି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ
ଦେଖାଯାଏ । ଅଳ୍ପ ହୁଏତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଗୁଳିତ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ
ସଭ୍ୟତାର ବହୁରାବରଣରେ ମୁଗ୍ଧ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣମାନେ ମୁଦ୍ରାୟତ୍ତ ନ
ଥିବା ସୁଗରେ, କେବଳ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଉପରେ ଏତେ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଦେଖି ଚମତ୍କୃତ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତ-
ମାନେ ଏ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କରି ପ୍ରମୁଦ ହୋଇ ଯାଉଛନ୍ତି ।

ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ନିରୂପଣ କଲେବେଳେ ଅନେକ ଅସ୍ମରାଧାର ସମ୍ବନ୍ଧୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । କେଉଁଠାରେ ଜଣେ ଗ୍ରନ୍ଥକାବ୍ୟକ୍ତ ନାମ ଓ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ କେବଳ ବୋଧ-ହୁଏ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବା ଥିବାରୁ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ, ଲେଖକଙ୍କ ସହିତ 'ଗ୍ରନ୍ଥ' ନାମଟିର କିଛି ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି କି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଲେଖକଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖରୁ ସେ ଜଣେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର କେବଳ ନାମୋ-କାର ହୋଇଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ ଆଉ କିହୁ ଜଣେ, ଏପରି ପ୍ରମାଣ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଏପରି କେତେଜଣାଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉଦାହରଣ ପ୍ରତି ପାଠକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରି ପାରେ । ବିଶେଷତଃ 'ଅମର କୋଷ'ର ପ୍ରକୃତ ନାମ ହେଉଛି, 'ନାମ ଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନ' ଏବଂ 'ମାଧବନିଦାନ' ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଲଭି କରିଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ନାମ ହେଉଛି 'ଶ୍ରେଣିବିନିଷ୍ଠୟ' । କର୍ତ୍ତୃମାନ ଏ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଝୁରୁ ଭାବରେ ଆମର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିବାରୁ ସନ୍ଦେହ ନିରାକରଣ କରିବାରେ ବିଶେଷ ପ୍ରତିକଳ୍ପକ ରହୁ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ଏଠାରେ କହିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟଙ୍କର ସୁଦ୍ଧା ଧାରଣା 'ଅମରକୋଷ' ଏବଂ 'ନାମଲିଙ୍ଗାନୁ-ଶାସନ' ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ନୁହେଁ । ସେହିପରି 'ମାଧବନିଦାନ' ଓ 'ଶ୍ରେଣିବିନିଷ୍ଠୟ'ର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କଲେ ପାଠାରଣତଃ ସେ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଏପରି କି ଅଦ୍ୱୈତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥିର କରିବା ଏକ ଉତ୍ପନ୍ନର କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ବା ଅସମ୍ଭବ କଥା । ଠିକ୍ ଏହିପରି ଆଜି ଅନେକ-ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ବା କବିଙ୍କ ନାମ ଆମେ ଅନ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜାଣି ପାରୁଥିବାରୁ, କବି ଓ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିରୂପଣ କରିବା ବଡ଼ ପ୍ରମାଦସଂକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଧାର୍ଯ୍ୟବାଦକ ଲବ-

ହାସର ଅନ୍ତରରେ ଏପରି ଭ୍ରାନ୍ତି ଘଟିବା ଏକ ସାଧାରଣ କଥା । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦଙ୍କର ଜୟଦେବ ଓ ଜୟଦେବ ପ୍ରାୟଶଃ ଜଣେ ନା ଦୁଇଜଣ, ଏ ବିଷୟରେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଅଳଙ୍କାରକ ଚେକିଟ ନାରାୟଣ ଦାଣ୍ଡିଙ୍କର ନାମରେ ‘ଶୃଙ୍ଗାରସାର’ ଓ ‘ଶୃଙ୍ଗାରସାରବଳୀ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥର ପେଟ୍ ସଜନା କେତେକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମିଳେ, ତାହାର ତଥ୍ୟ ନିରୂପଣ କରିବା ମହଲ ନୁହେଁ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଏ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଅନ୍ୟ କେତେକ କହନ୍ତି, ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ବହୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିବା ଦୁଇଟି ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛି ମାତ୍ର । ‘ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ’ (ବିଜ୍ଞାନୀୟ କବି ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ) ପେପର ଦର୍ପଣ ବା ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥାଏ, ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ କବିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅବକଳି ପୁଣି ନାମ ବଦଳରେ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ ହୋଇପାରେ । ପ୍ରସିଦ୍ଧୀକାଙ୍କର ନେମୀ-ସାହାଙ୍କ ରଚିତ ସାହିତ୍ୟ ସୁଧା, ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ‘କାବ୍ୟ-ସୁଧା’ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ କି ନୁହେଁ, ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର । ସେହିପରି ସୋମେଶ୍ଵର ଏବଂ ଗଜସେନର (ଏ ଦୁହେଁ ଯଥାକ୍ରମେ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଟୀକା ଓ କାବ୍ୟ ମାମଂସାର ଲେଖକ) ଉଭୟ ପେଟ୍ ବାକ୍ସତିବାଦ ଓ ବାକ୍ସତିବାକର ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ସେ କଣ ଜଣେ ନା ଦୁଇ-ଜଣ, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର କରିପାରି ପାରି ନାହିଁ ।

କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆପାଦକଙ୍କ ଅନେକ କହିଥିବା ପରି ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୁଏ । ଏହାର କାରଣ, ଭିନ୍ନ

ଭଲ ଯୁଗରେ ଏବଂ ଏ ବିଶାଳ ଭାରତର ଭଲ ଭଲ ପ୍ରଦେଶରେ
 ବିଭିନ୍ନ କଣ୍ଠ ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ଗ୍ରନ୍ଥର ଯେଉଁ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି,
 ତହିଁରେ ପୁସ୍ତକର ସମତା ରହିଛି । ମମାନ ନାମ ଥିବା ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ
 ମିଳିଛି, ସେ ସବୁର କବି ଓ ସେହି ନାମଧାରୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥୀରୁ
 ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ପ୍ରଭେଦ ନିରୂପିତ ହୋଇ ପାରିଛି । ଯେଉଁଠି ରେ
 ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ନ ମିଳି କେବଳ ନାମ ମିଳିଛି, ସେଠାରେ ଅନୁସନ୍ଧିତର
 ପ୍ରଗତିପଥରେ ସଦେହ-କଣ୍ଠକର ସଂଖ୍ୟା ବହୁ ଗୁଣିତ ହୋଇ
 ଯାଇଛି । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ, ଶ୍ରୀକର ମିଶ୍ର, ବାଗ୍‌ଭଟ୍ଟ ଓ
 ଭାନୁଦତ୍ତ—ଏ ତିନିଜଣ ଲେଖକ ଯେଉଁ ପୃଥକ୍ ତିନି
 ଗୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେସବୁର ନାମ ଅଲଂକାରତଳକ ।
 କବିକଣ୍ଠପୁର, କଳାଶ୍ରୀ ସୁବଦ୍ଧଶ୍ୟା ଓ ଚିତ୍ତେଶ୍ୱର—ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ
 ଅଲଂକାର-କୋସ୍ତର ନାମରେ ଖଣ୍ଡି ୧୨ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି କରୁଛନ୍ତି ।
 ରତ୍ନପାଣି, ରାଜରତ୍ନାମଣି ଦାସିତ, ଶ୍ରୀନିବାସ ଦାସିତ, ମନୋଧର ଓ
 ମଧୁମତ ଗଣେଶ—ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟ-
 ଦର୍ପଣ ନାମକ ଅଲଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ରସଓରଗିଣୀ ଉପରେ
 (ଭାନୁଦତ୍ତଙ୍କ) ବେଣୀଦତ୍ତ ଯେଉଁ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି, କୁବଳୟା
 ନନ୍ଦ (ଅପ୍ପା ଦାସିତଙ୍କ) ଉପରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଯେଉଁ ଟୀକା
 ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ରସମଞ୍ଜରୀ (ଭାନୁଦତ୍ତଙ୍କ) ଉପରେ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର
 ଯେଉଁ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି ସେସବୁ ଗୁଣକର ନାମ ଦେଇଛି
 ରସିକରଞ୍ଜନା । ଫୁଲ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ନ ମିଳିବା ସ୍ଥଳେ କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥର
 ନାମରୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ତାଙ୍କର ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଯେ
 କେତେ କଷ୍ଟକର, ଲିଖିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଗୁଣକରୁ ବେଶ ବୁଝିହେବ ।

ଏଥିପରେ କୁହାଯାଇଛି, ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଟୀକା ଉଭୟରେ
 ଅଲଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଟୀକା ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ

ଯଥା, କୌଣସି ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ଟୀକା ଓ ଉକ୍ତ ଟୀକା ଉପରେ ପୁଣି ଏକ ଟୀକା । ଜଣେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଏକ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଲାଗି ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଯେଉଁ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ, ତା ଉପରେ କୌଣସି ମତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି ଦେଉ ବା ସମ-ଦାମୟିକ ପରିସ୍ଥିତିର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଦେଉ, ଆଉ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇ ପାରେ, ବିଦ୍ୟୋତ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ଉପରେ ଯେଉଁ ପାଠ୍ୟରୁ ଅଧିକ ଟୀକା ଦେଖାଯାଏ, ତହିଁ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋବିନ୍ଦ ଠାକୁରଙ୍କ ପ୍ରଦାପଟୀକା ଅନ୍ୟତମ । ଉକ୍ତ ପ୍ରଦାପ ଟୀକା ଉପରେ ବୈଦ୍ୟନାଥ ପ୍ରଦାପପ୍ରଭୁ ନାମକ ଓ ନାଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଦାପୋଦ୍ୟାତ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶେଷତା ହେଲା ‘ଦ୍ୱିତୀୟାଲୋକ’ ଉପରେ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଯେଉଁ ଲେଖନ ନାମରେ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ, ତାହା ଉପରେ “ଲେଖନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କୌମୁଦୀ” ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ପରମେଶ୍ୱରଗୁପ୍ତା ଲେଖିଥିଲେ । ଆଶା କରାଯାଏ, ଗବେଷଣାର ପ୍ରସାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏପରି ଅନେକ କଥା ବିଦ୍ୱଦ୍-ମାଜରେ ଆସୁ ପ୍ରକାଶ କରିବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ରାଜାମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଓଗାଡ଼ା ଆହୁ ଓ ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ ଥିଲା । ବିଦମାଦିତ୍ୟଙ୍କ ନବରତ୍ନ ଚେରଳ କଲ୍ଲନା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ସତ୍ୟ ଭୃଷିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତୁ, ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ପାତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚା ତଥା ରାଜାଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ବିଳାସ ପେ-ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଭାବରେ ଚଳନ୍ତି, ଏହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ନିଜ ଗୁରୁଙ୍କ ସମାଲୋଚନାକାରୀ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବା ଲାଗି ପଣ୍ଡିତ-ବିଷୟ ଏକ ଚିନ୍ତାଦୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ଗୁରୁ-

ଦ୍ରୋହର ଗର୍ବ ଗର୍ବ କରୁଛି ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁଥିଲେ ।
 “ଶ୍ୟାମିଗର୍ବଂ ଗୁରୁଦ୍ରୁହାୟ”ରୁ ଗୁରୁଙ୍କ ମତ ମଣ୍ଡନ ଓ ସମାଲୋଚକର
 ମନ ଖଣ୍ଡନ କରି ପୁଣି ପ୍ରକଟ ପାଏ # । ରାଜସଭାରେ କବିମାନ-
 ଙ୍କର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ ମଣ୍ଡନ କରୁଥିଲା, ସେ
 ଚିନ୍ତାରେ ଅନେକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣାଯାଏ । ଅଳଂକାର ଜଗତରେ
 ଏପରି ବାଦ ବିବାଦ ହେଉଥିଲା କି ନାହିଁ, ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ
 କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବା ଦରକାର ନାହିଁ । ଏ ତଥ୍ୟର
 ଜୀବନ୍ତ-ବିବଦ ରୂପେ କେତେକ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟ-
 ମାନ ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ନିମ୍ନଲିଖିତ ଏତେ ସୁନ୍ଦର ହେଉଛି
 ଯେ, ବିନା ପରୀକ୍ଷାକ୍ରମରେ ଗ୍ରନ୍ଥଗର୍ଭର ଚିନ୍ତା ବହୁତ ସୁଲ ବୁଝି
 ଲାଗିବା ଆଦୌ କଷ୍ଟକର ହୁଏ ନାହିଁ । ଶତାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା
 ଦକ୍ଷିଣୀ ପଣ୍ଡିତ ଅପ୍ପର ଦାକ୍ଷିଣ ‘ଶ୍ରୀ ମାତଂସା’ ନାମକ ଏକ ଅଳଂକାର
 ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅପସାୟିକ ଭାବର ପ୍ରତିକ୍ଷେପଣ,

* ପ୍ରକ୍ରିୟା କୌମୁଦୀକାର ଆଦି ରାମଚନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମ = ଶେଷ
 ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶିଖ୍ୟ = ଭଞ୍ଜୋଦିତ୍ୟାପତିତ ସ୍ଵପ୍ରଣୀତ ଫଳେନ୍ତ କୌମୁଦୀମୂଳରେ
 ଗୁରୁଙ୍କ (ଶେଷ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ) ପ୍ରାଣ ‘ପ୍ରକାଶ’ ନାମକ ପ୍ରକ୍ରିୟା
 କୌମୁଦୀ ଟୀକାର ଖଣ୍ଡନ କରୁଥିଲେ । ପରେ ଶେଷ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପୁଅ
 ବରେଣ୍ଡରଙ୍କ ଠାରୁ ପଣ୍ଡିତରାଜ ଜଗନ୍ନାଥ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟା ଅଧ୍ୟୟନ କରି
 ଭଞ୍ଜୋଦିତ୍ୟାପତିତଙ୍କ ସ୍ଵପ୍ରଣୀତ ଫଳେନ୍ତ କୌମୁଦୀ ଓ ତାହାର
 ମନୋରମା ଟୀକାରେ ନିଜ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରକାଶ ଟୀକାର ଖଣ୍ଡନ ଦେଖି ଗୁରୁ-
 ଦ୍ରୋହର ମତ ଖଣ୍ଡନ ଲାଗି ‘ମନେ ନମ’ ଟୀକାରେ ଖଣ୍ଡନ କରିବାକୁ ଯାଇ
 ‘ମନୋରମାବୃତମର୍ଦ୍ଦନ’ ନାମକ ଟୀକା ଲେଖିଲେ ଏବଂ ଉକ୍ତ ଟୀକାରେ
 ପ୍ରତିକ୍ଷେପ କଲେ, ‘ଗୁରୁଦ୍ରୋହର ଗର୍ବ ଗର୍ବ କରୁଛି’ ।

ପଣ୍ଡିତଗୁଡ଼ିକ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସିତଙ୍କ ମତ ଶୁଣି ନ କର “ଚନ୍ଦ୍ରମାଂସା-
ଶୁଣି” ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କଲେ । ତାପରେ
କିନ୍ତୁ ଦାସିତଙ୍କ ଜଣେ ବଂଶଧର ନାଳକଣ୍ଠ ଦାସିତ ପଣ୍ଡିତଗୁଡ଼ିକ
ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶାଇଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରମାଂସାର ଦୋଷଶୁଦ୍ଧି ଅନୁକୂଳ
ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଦାସିତଙ୍କର ମତ ସମର୍ଥନ ଓ
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମତ ଶୁଣି ନ କର ‘ଚନ୍ଦ୍ରମାଂସା ଦୋଷସୁଦ୍ଧାର’ ନାମକ
ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । କାସ୍ତୁରରେ ଏ ଧରଣର
ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଫଳରେ ଭାରତ ଧୀନେ କାବ୍ୟ-ହୁମାଳୟର
ଗୌରବଙ୍କର ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାଧିପାନ ରହି ସାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ତର ଦୃଢ଼ଭାବ
ବଜାଉଥିଲା ।

ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରିବା ଆଗରୁ ଏକ
ଅଳଙ୍କାରିକ ବିଷୟ ବହୁଳ ଅବତାରଣା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଜଣିବା
ଆବଶ୍ୟକ, କେଉଁ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ
କରିଥିଲା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସର୍ବସାଧାରଣରେ ପଣ୍ଡିତ ସମାଜରେ ଆଦୃତ
ହେଉଛି । ତା ପରେ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟ
ଯେଉଁ ଧରୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବା କଥା ଅନ୍ୟତ୍ର କୁହା ଯାଇଛି, ସେ ସବୁର
ନାମୋଷ୍ଠିଶ ଓ ଫଳଶଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ ଜଣାଇବା ଦରକାର ।

ନିମ୍ନରେ ଭାରତ ବିଖ୍ୟାତ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତସମାଜରେ ବ୍ୟାପକଭାବେ
ପଞ୍ଜୀକୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ	ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମ
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର	ଭରତ
କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର	ଭ୍ରମର
କାବ୍ୟାଦର୍ଶ	ଦଣ୍ଡ

ପ୍ରତିଭା ନାମ

ପ୍ରତିଭା ନାମ

ଅଳଂକାର ସାମାନ୍ୟତା

ଉଦୟ

କାବ୍ୟାଳଂକାର ସୂତ୍ର

କାମନା

କାବ୍ୟାଳଂକାର

ରୁଦ୍ର

ସୁନାମାଳ

ଅନନ୍ତବର୍ଦ୍ଧନ

କବ୍ୟମୀମାଂସା

ରାଜଶେଖର

ବଳେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ

କୁନ୍ତଳ

ଦଶରଥ

ଧନଞ୍ଜୟ

ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ

କେତକ

କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ

ମନ୍ତ୍ର

ଅଳଂକାର ସର୍ବସ୍ୱ ✓

ରୁଦ୍ର

ବାସୁଧାଳଂକାର

ବାସୁଧା

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ

ହେମଚନ୍ଦ୍ର

ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ✓

ଜୟଦେବ

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ

ବାସୁଧା

ସାମାନ୍ୟ ଦର୍ଶନ

ବିଶ୍ୱନାଥ

କୁଳଦୀନ

ଅକ୍ଷୟଦୀନ

ଶିବମୀମାଂସା

”

ରଘୁନାଥ

ଜଗନ୍ନାଥ ପଣ୍ଡିତ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ପ୍ରତିଭା ଓ ପ୍ରତିଭା ନାମ ତାହା ଦିଆଯିବ,
ସେ ମଧ୍ୟରୁ ସବୁପ୍ରତିଭା ସୁବିଧା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଫଳରେ ସବୁ ଲେଖକଙ୍କ ବିଷୟରେ ପଥେଟ୍ଟି ବିବରଣୀ
ଦେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରୁ ମାନେ କହୁ ବର୍ଷ ଗବେଷଣା

କରି ଯେଉଁ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ସନ୍ଧାନ ପାଇଛନ୍ତି, ତାହା କେବଳ ଏଠାରେ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ, ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟଶଃ ଟୀକା ବା ଟୀକାର ଟୀକା ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ । ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ କେବଳ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମ କଥିତ ବିନ୍ୟାସ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଧାରାବାହିକ ରୂପେ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵଲିଖିତ ଅନେକଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ-ରଚନା-କାଳ ଅନୁସାରେ ସେ ଧାରାବାହିକ ଆଲୋଚନାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ଗ୍ରନ୍ଥ	ଗ୍ରନ୍ଥକାର	ବିଶେଷବକ୍ରଣ
ଔଷଧୀ ବିରୁଚରତ୍ନା	କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର	
ସମରତ୍ନ ଯଶୋରୂପଣ	କବିବର ଦାସିତ	
କବିକଣ୍ଠାବରଣ	କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର	
କବି କଲ୍ୟାଣ	ଦେବେଶ୍ଵର	୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
” ”	ସ୍ଵାଧିବ ଶେଷନା	
କବି କୌତୁକ	ବିଶ୍ଵ ଦାସ	
କାବ୍ୟ-ଚନ୍ଦ୍ରକା	କବିଚନ୍ଦ୍ର	୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
କବିତାବତାର	ପୁରୁଷୋତ୍ତମ	
କବି ସମୟ ବଲ୍ଲୋଚ	ଅନନ୍ତାୟା	
ଧ୍ଵନିଗାଥା ପଞ୍ଜିକା	ରତ୍ନାକର	
ରସମଞ୍ଜରୀ	ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର	
ଯମକ ରତ୍ନାକର	ଶ୍ରୀରାମେଶ ମିଶ୍ର	
ନାଟ୍ୟ ପ୍ରଦୀପ	ସୁନ୍ଦର ମିଶ୍ର	

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍
 ରାମାୟଣ
 ସାମୁଦ୍ରିକ ସଂସ୍କୃତ
 କାବ୍ୟଶିଳ୍ପୀ
 ଭ୍ରାତୃବିରୁପଣ
 ଏକାକଳୀ
 ଅଳଂକାରୋଦ୍ଧାରଣ
 କାବ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରକା
 ପ୍ରସାଦ ଚିନ୍ତାମଣି
 ରସକ ପ୍ରକାଶ
 କରଣାବଳୀ
 ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍
 ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍
 ଅଳଂକାର ରତ୍ନାବଳୀ
 ଅବନ୍ତୀ ସୁନ୍ଦରୀ
 ଅଳଂକାର ସମ୍ପଦଗ୍ରନ୍ଥ
 ରସ ଦୀପିକା
 ସାମୁଦ୍ରିକ ସାଗର
 ସାମୁଦ୍ରିକ ସୁଧାସିନ୍ଧୁ
 ରସରତ୍ନାବଳୀ
 ଲକ୍ଷଣଦୀପିକା
 କୋଷ ଚିନ୍ତାମଣି
 କର୍ମର ରସ ମଞ୍ଜରୀ

ସୁଗନ୍ଧବ ମିଶ୍ର
 ମୋହନ ଦାସ
 ଶମ୍ଭୁ ଦାସ
 ଗଙ୍ଗା ଦାସ
 ଗୋପାଳ ଦାସ
 ବିଦ୍ୟାଧର
 ଜୟରଥ ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ରାମଚନ୍ଦ୍ର
 ଚନ୍ଦ୍ର ଚୁକ୍ତ
 ଦେବନାଥ
 ଶଶିଧର
 ଶିବଧର
 ସୁଧାକର
 ଶୋଭାକର } ଏଥିରେ ୧୦୭ଟି ସୁକ୍ତ
 ରଜଶେଖର
 ଶିବରାମ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ବିଦ୍ୟାବ୍ରଜ
 ସୀତାବ୍ରଜ
 ବିଶ୍ଵନାଥ ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ବିବରାମ ହିପାଠୀ
 ଗୌରୀ ନାରୀ
 ଚନ୍ଦ୍ରକର କବି
 ବାଳ କବି

କମଳକାଶ

ଅଳଂକାର ତଳକ
 କାବ୍ୟ ସ୍ଵାରସଗ୍ରହ
 ନାଟକ ଚଉକା
 ନାୟିକା ଚଣ୍ଡିନୀ
 ପରମାତ୍ମ ବିଚିତ୍ରାଦି
 ପଦ୍ୟେକ କଳିକା
 ପୌରାଣିକମ ଗାଦିକା
 ଶରଦମୁକା
 ଶତମୀମାଂସାଗଣ୍ଡନ
 ଶତମୀମାଂସାଦୋଷଧୁକ୍ତକାର
 ଧୃତସ୍ୟ ପ୍ରକାଶ
 ରତ୍ନୋଦ୍ଧୃତକେଶ
 ଅଳଂକାର ପାଶୋକାର
 ରସରତ୍ନାବଳୀ
 ବିମୁଚ୍ଛ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ✓

ବାବ୍ୟକଳ ଲତା

ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାବଳୀ ✓
 ନାଟକ ଲକ୍ଷଣ
 ନାଟ୍ୟ ଲେଖନ
 ନାଟକ ମୀମଂସା
 ନାଟକ ପରିଭ୍ରାଷା
 ଧ୍ଵନି ପ୍ରଦାୟ

ଶ୍ରୀକରମିଶ୍ର
 ଶ୍ରୀନବାସ
 ରୂପ ଗୋସ୍ଵାମୀ
 ରାମ ଶର୍ମା
 ଗୁଣନିଧି
 ବାବ୍ୟରତ୍ନ

— ନବରସର ଚରଣ
 ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୀ
 ଜଗନ୍ନାଥ
 ନୀଳ କଣ୍ଠ
 ଜଗଦୀଶଚର୍ଚ୍ଚସଞ୍ଚାନନ
 ମହମ୍ମଦ
 ଭ୍ରମ ସେନ — ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ବାବେଶ୍ଵର ସନ୍ତତି
 ଧର୍ମଦାସ

ଅମରସିଂହ } ଯାହୁ ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ଏ ହିନ୍ଦୁ ଥିଲେ
 “କବି—ଶିକ୍ଷାବୃତ୍ତି”
 ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟ ନାମ ।

ଧର୍ମ ସୁର
 ପୁଣ୍ଡରୀକ
 ଦିଲ୍ଲେଚନାଦିତ୍ୟ
 ରୁପକ
 ଗଙ୍ଗଧରଶ୍ରୀ ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
 ପୁଣ୍ଡରୀକ

କୃଷ୍ଣ ସଦେହ
 ବାବ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକାଶ
 ବାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ଶିଶୁପ୍ରବୋଧ
 ବାବ୍ୟାର୍ଥ ଗୁପ୍ତ

ବାବ୍ୟାମୃତ ଉରଙ୍ଗିଣୀ

ବାବ୍ୟ ଦର୍ପଣ
 ବାବ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟ,
 ବାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱବିବର
 ଅଳଙ୍କାର ସୁରୋପାଦୟ
 ଅଳଙ୍କାର ସୁନ୍ଦ
 ଅଳଙ୍କାର ସାର
 ଅଳଙ୍କାର ଶିରେମଣି
 ଅଳଙ୍କାର ଶିରେରୂପଣ
 ଅଳଙ୍କାର ସ୍ୱପଦ
 ଅଳଙ୍କାର ମୁକ୍ତାବଳୀ
 ମଣିଦର୍ପଣ
 ଅଳଙ୍କାର ମଞ୍ଜୁଷା
 ସାହିତ୍ୟ କଳାବିଜ୍ଞୀ
 ଜଳ କଳିଙ୍ଗଦା
 ଅଳଙ୍କାର କୁଳପ୍ରଦାୟ
 ଅଳଙ୍କାର କୌସୁର
 , ,
 ଅଳଙ୍କାର କୌସୁର

ରାମାନୁଜ
 କାମରାଜ ଦାଶିତ
 ପୁରୁଷୋତ୍ତମ
 ହରିପ୍ରସାଦ ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ

— } ବିଶ୍ୟାତ ବାବ୍ୟପ୍ରକାଶର
 ସପ୍ତମରଜ୍ଜୀବର ଶତ୍ରୁନ

ରତ୍ନସାଗି
 ଧନିକ
 ହଳଧର ରଥ
 ଯଜ୍ଞେଶ୍ୱର ଦାଶିତ
 ଶୌକୋଦନୀ
 ବାଳ ବୃଷ୍ଟ
 ଜୀବନାଥ
 କଦାଳୀଦୂର୍ଯ୍ୟ [?]
 ଯଜ୍ଞେଶ୍ୱର ଦାଶିତ
 ରାମସୁଧୀବର
 ବେଙ୍କଟ ଅପ୍ପୟା [?]
 ପୁରୋଦିତ ଦେବଶଙ୍କର
 ଅନନ୍ତ

— ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ

ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର — ୧୮ଶ , ,

, , — ୧୮ଶ , ,

ବିଶ୍ୱକର୍ମା—୧୯ଶ , ,

ବିଶ୍ୱାଶସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀ

ଅଳଂକାରକ୍ରମମାଳା	ଦାମୋଦର	୦
ଅଳଂକାର ଚନ୍ଦ୍ରକା	ନାରାୟଣ ଦେବ	
ଅଳଂକାର ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ	ବେଣୀଦର ଶର୍ମା (ଜି ଉତ୍କଳାପରେ ବିଭକ୍ତ)	
ଅଳଂକାର ଚିନ୍ତାମଣି	ଶାନ୍ତବଳ	୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
ଅଳଂକାର ଚଳକ	ଭାନୁଦତ୍ତ (ଋଷି ପରିଚ୍ଛେଦ)	
ଅଳଂକାର ଦର୍ପଣ,	୧୩୮ ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରାକୃତରେ ଲିଖିତ	
ଅଳଂକା ନିକର୍ଷ	ସୁଧୀନ୍ଦ୍ରଯୋଗୀ	
ଅଳଂକାର ମଞ୍ଜରୀ	ସୁଶଲେଳ	
ଅଳଂକାର ମୀମାଂସା ✓	ଭଗୀରଥରଥ-(ଭଲ୍ଲୁକୀୟ ।	
	ବାମଣ । ନରେଶ ହିନ୍ଦୁବନ	
	ଦେବଙ୍କ ପ୍ରୋସ୍ତାବରେ ଲିଖିତ ।	
	ପ୍ରାୟ ୨୦ ଅଳଂକାର ଏଥିରେ	
	ଆଲୋଚିତ ।)	

ଦୃଶ୍ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚିତ ବିଷୟ :—

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର କଳେବର ବଡ଼ ବିଶାଳ । ଏଥିରେ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କାବ୍ୟ ଭେଦ, କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ, ନାୟକ ନାୟିକା, ଅଳଂକାର ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବିଷୟର ବିଚାର କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ କଥା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରଗତ ସବଳ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବଳ ବିଶ୍ଳେଷର ବିଚାର କରା ଯାଇଛି, ଡକ୍ଟ୍ରିରେ ସାଧାରଣତଃ ଢଳିଲିଖିତ କ୍ରମ ପରିଚ୍ଛେଦ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମରେ କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ, ତା ପରେ କାବ୍ୟଲେଖାର ସାଧନ (ସ୍ତୋତ୍ର) ଏବଂ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ । ଏ ଲକ୍ଷଣ କଲ୍ପବେଳେ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶବ୍ଦମୟ ସାହିତ୍ୟର ଶବ୍ଦ ବା ଅର୍ଥ ଉପରେ କୋର ଦିଆଯାଏ । ଏଥିରୁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିକା ଶକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ଅନନ୍ତର ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷ କରଣ, ସର୍ବ କାବ୍ୟର ଗୁଣ ଓ ଦୋଷ ନିରୂପଣ ଓ ତାପରେ କାବ୍ୟର ମଣ୍ଡନ ଲାଗି ଅଳଂକାରର ବିଚାର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଉତ୍କଳୀୟ ଅଳଂକାରକ ଶ୍ରୀରତ ବିଶ୍ୱାସ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେହିଁ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ନିମ୍ନରେ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଆଲୋଚିତ ବିଷୟ-

ମାନଙ୍କର ଏକ ସନ୍ଧିପ୍ତ ସୂଚୀ ଦିଆଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରଗତ ବିଷୟର ପରିସର ସହଜରେ ଜାଣି ହେବ ।

ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣର ବିଷୟ ବସ୍ତୁ :-

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟର ଫଳ—କାବ୍ୟଲକ୍ଷଣ ବିଗୁର—କାବ୍ୟର ଦୋଷ ଗୁଣ—ଅଳଙ୍କାର-ଶୃଙ୍ଖଳର ସ୍ୱରୂପନିର୍ଦ୍ଦେଶ ।

୨ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ବାକ୍ୟ-ମହାବାକ୍ୟ-ପଦ-ଅଭିଧା ଓ ଲକ୍ଷଣା-ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଏମାନଙ୍କର ଭେଦ କଥନ ।

୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ରସ—ରସାନୁରକ ପ୍ରକାର—କରୁଣ ପ୍ରଭୃତିର ରସତ୍ୱ—ରସର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟତା—ଶିଖର ଓ ଢାଢ଼ାର ଭେଦ—ନୟକ ଓ ଢାଢ଼ାର ଭେଦ ନାୟିକା ଓ ସେମାନଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର—ଅନୁରାଗ ଓ ଭଙ୍ଗିତ—ଦୁଃଖ—ତାହାର ଭେଦ ଓ ଗୁଣ—ପ୍ରତିନାୟକ, ଅନୁଭବ—ସାତ୍ତ୍ୱିକ, ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଓ ସ୍ଥାୟୀଭବ—ରସର ଭେଦ—ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ତାହାର ଭେଦ—କାମର ଦଶାବସ୍ଥା—ପ୍ରତାପରେ କାମାବସ୍ଥା—ହାସ, କରୁଣ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ, ବୀରସ୍ତ, ଅଦ୍ଭୁତ, ଶାନ୍ତ, ବସ୍ତ୍ରକ, ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ରସ—ଝଗ୍ଗାଦ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ ନିଷ-କରଣ—ସମ୍ପାଦ-ଭବ ପ୍ରଭୃତିର ରସତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ—ଭବ—ରସାଭାସ—ଭାବାଭାସ ।

୪ର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟଭେଦ—ଧ୍ୱନି ଓ ତାର ଭେଦ—ଗୁଣୀ ଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ତାର ଭେଦ ।

୫ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଆବଶ୍ୟକତା—ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଅନ୍ୟତ୍ର ଅନୁଭବ ନିରାକରଣ ।

୬ଷ୍ଠ ପରଲୋକ—ଦୁଃଖ ବାଦ୍ୟ—ଅଭିନୟ—ଅଙ୍ଗିକ, ବାରିକ
 ଅଦାୟିକ, ସ୍ବାହ୍ନିକ, ଦଶବିଧ ରୂପକ—ନାଟକ, ପ୍ରକରଣ,
 ଭଣ, ବ୍ୟାସୋଗ ସମବକାର, ଉପ, ଉଦ୍‌ହାସନ, ଅକ ଓ
 ବାଧୁ ଓ ପ୍ରହସନ—ପବିରଙ୍ଗ—ନାହି—ପ୍ରହସନ—ପ୍ରସାବନା-
 ପଞ୍ଚପଦ—ମୁଗ—ପ୍ରତିମୁଖ, ଗର୍ଭ, ବିମର୍ଷ, ଉପସ୍ଥାପନ—ବୁଦ୍ଧି,
 କୌଶିକ, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅବଦତ୍ତ ଓ ଭାରତୀ—ଭ୍ରଷା-ବିଭ୍ରାଣ—
 ସମ୍ବନ୍ଧ, ସୌରସେନା, ମହାବନ୍ଧୁ, ମାଗଧୀ, ଇନ୍ଦ୍ରାଗଧୀ,
 ପ୍ରାଚ୍ୟା, ଅବନ୍ତୀ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା, ଶାରଙ୍ଗ, ବାହୁଲ୍ୟ, ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ,
 ଅଭ୍ରାହ୍ମ, ବୁଦ୍ଧିଲୀ, ପୈଶାଚୀ— ନାଟିକା—ହେଟକ—
 ଗୋଷ୍ଠୀ—ସଞ୍ଜକ—ନାଟ୍ୟରସକ—ସଂଳାପକ—ଶ୍ରୀଗଦିତ
 ଶିଳ୍ପକ—ଚଳାସିକ—ପ୍ରକରଣିକା—ଦୁଃଖିଣ—ଭଣିକା—
 ମହାକାବ୍ୟ—ଶତ୍ରୁକାବ୍ୟ—କେଷ—ଗଦ୍ୟକାବ୍ୟ—କଥା
 ଅଖ୍ୟାୟିକା—ଚମ୍ପୂ—ବରୁଦ—ବରମୁକ ।

୭ମ ପରଲୋକ—ଦୋଷଲକ୍ଷଣ ଓ ପଞ୍ଚବିଧ ଦୋଷ—ପଦଗତ—
 ପଦାଂଶ ଗତ, ବାକ୍ୟଗତ, ଅର୍ଥଗତ ଓ ରସଗତ ।

୮ମ ପରଲୋକ—ଗୁଣଲକ୍ଷଣ, ଦ୍ବିବିଧ ଗୁଣ—ମାତୃର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରସାଦ
 ଓ ଓଜଃ ।

୯ମ ପରଲୋକ—ସ୍ବତ୍ବ, ବୈଦର୍ଯ୍ୟ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ, ଲଟିକା—
 ଏମାନଙ୍କ ଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ଉଦାହରଣ ।

୧୦ ପରଲୋକ—ଅଳଂକାର ଲକ୍ଷଣ, ପ୍ରକରୁକ—ବଦାଭାସ,
 ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭେଦ, ଯମକ, ବଚନୋପସ୍ଥାନ, ଶ୍ଳୋକ,

ବନ୍ଧ, ଉପମା, ପରିଣାମ, ସନ୍ଦେହ, ଭ୍ରାନ୍ତିମାନ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ,
ଅପହୃତ, ନିଷ୍ପତ୍ତି, ଉଦ୍‌ଘୋଷା ଓ ଭାର ଭେଦ ଅତିଶୟୋକ୍ତି,
ଭୁଲ୍ଲ ଯୋଗ୍ୟତା, ଦାପକ, ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ସମା, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ନିଦର୍ଶନା,
ବ୍ୟତିରେକ, ସହୋକ୍ତି, ବିନୋକ୍ତି, ସମାସୋକ୍ତି, ପରିଚୟ,
ଶ୍ଳେଷ, ଅପ୍ରସ୍ତୁତ—ପ୍ରଶଂସା, ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି, ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି,
ଅର୍ଥାନ୍ତରାଧ୍ୟାୟ, କାବ୍ୟଲଙ୍ଘନ, ଅନୁମାନ, ହେତୁ, ଅନୁକୂଳ
ଆଶେଷ, ବିଭାବନା, ବିଶେଷୋକ୍ତି, ବିଶେଷ ଓ ଭାର ଭେଦ,
ଅଫଗତି, ବିଷମ, ସମ, ବିବିଧ, ଅଧିକ, ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ,
ବିଶେଷ, ବ୍ୟାଘାତ, କାରଣମାଳା, ମାଳାଦାପକ, ଏକାବଳୀ,
ସାର, ପଥାଫଳ୍ୟ, ପର୍ଯ୍ୟାୟ, ପରିବୃତ୍ତି, ପରିସଂଖ୍ୟା
ଉତ୍ତର, ଅର୍ଥାପତ୍ତି, ବିକଳ, ସମୁଦୟ, ସମାଧି, ପ୍ରତ୍ୟାଗତ,
ପ୍ରଜାପ, ମିଳିତ, ସାମାନ୍ୟ, ତଦ୍‌ଗୁଣ, ଅତଦ୍‌ଗୁଣ, ସୂକ୍ଷ୍ମ,
ବ୍ୟାଘୋକ୍ତି, ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି, ଭାବିକ, ଉଦାହରଣ, ରସବାନ୍,
ପ୍ରେୟାନ୍, ଉଚ୍ଚସ୍ତ୍ରୀ, ସମାହିତ, ଭାବୋଦୟ, ଭାବସନ୍ଧି, ଭାବ
ସମ, ସଂକଳ୍ପ ଓ ସଂଗ୍ରହ ।

ବିଷୟବସ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ବିଭାଗ —

ଉପରେ କେତେକ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ସୁନା ଦିଆଗଲା । ବିଷୟ
ବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଅଠ
ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରା ଯାଇପାରେ ।

୧ । ପେଟ୍ଟିରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରଗତ ସବୁ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ
ହୋଇଛି ଯଥା :—ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ, ପଦାବଳୁଦ୍ଧ, ଯଶୋଭୂଷଣ ।

୨ । ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାଟକ-ପ୍ରକରଣ ବ୍ୟାପକ ପ୍ରାୟ ଅନ୍ୟସକ୍ତ
ଅଲୋଚିତ—କାବ୍ୟ ଦର୍ଶ, କାବ୍ୟାଳଂକାର ସୁତ୍ର, କାବ୍ୟାଳଂ-
କାର, କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ; ରସଗଙ୍ଗାଧର ।

୩ । କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କେବଳ ନାଟ୍ୟ ଓ ରସ ବିଷୟକ
ଅଲୋଚନା ହୋଇଛି, ଯଥା :—ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର, ଦଶରୂପକ ।

୪ । କେବଳ ଅଳଂକାର ପ୍ରକରଣର ଅଲୋଚନା ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥ,
ଯଥା :—ଅଳଂକାର ସଙ୍ଗ୍ରହ, କୁବଳୟାନନ୍ଦ, ଚିତ୍ରମାମଂସା ।

୫ । ଅନ୍ୟ କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିଶେଷ ପକ୍ଷେ ଗୋଟିଏ ମତବାଦର
ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଓ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଛି, ଯଥା :—ଦ୍ଵିତୀୟା-
ଲୋକ, ବନୋକ୍ରମାବିତ, ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ।

୬ । କେବଳ ଶବ୍ଦଶକ୍ତିର ଅଲୋଚନା ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯଥା—
ଅଭିଧାନାବଳୀ ମାତୁଳା, ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାସାର ବିସ୍ତାର, ବୃତ୍ତି କାଉଁର ।

୭ । କେବଳ ରସ ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯଥା :—ଶୂନ୍ୟରତ୍ନାକର, ରସ-
ତରଙ୍ଗିଣୀ ।

୮ । ମିଶ୍ରିତ—ଯଥା :—ରସମଞ୍ଜରୀ । ଏଥିରେ ନାୟକ ନାୟିକା
ଭେଦ ମୁଖ୍ୟ ଅଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେ ବିଷୟର
ମଧ୍ୟ ଅଲୋଚନା ହୋଇଛି ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ:—

ଏ ଡ ଗଲା ଅଲୋଚିତ ପ୍ରକରଣ ବା ବିଷୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ
ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ବିଭାଗ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାବ୍ୟ ରଚନାର ପ୍ରୟୋଜନ
ସମ୍ପର୍କରେ ଅଳଂକାରକମାନଙ୍କ ମତବାଦର ଅବତାରଣା କର-

ଯାଉ । ପ୍ରଥମରେ ଅତି ସୁଲଭତ୍ବରେ କହିବାକୁ ଗଲେ କାବ୍ୟର ଭିନ୍ନଗୋଟି ପ୍ରୟୋଜନ ଦେଖାଯାଏ ।

୧ । ଶିକ୍ଷାବିନୋଦନ ଓ ଆନନ୍ଦପ୍ରସାଦେ ।

୨ । ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ ଜାତିଶିକ୍ଷାଦାନ ଓ ସନ୍ତୁଷ୍ଟପ୍ରଦେଶ ।

୩ । କବିପଣ ପ୍ରାପ୍ତି ଓ କାବ୍ୟକଳାରେ ଦକ୍ଷତା ସମ୍ପାଦନ ।

ଦୃଶ୍ୟକାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଆକର ସ୍ବରୂପ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ, “ବିନୋଦକର୍ଣ୍ଣ ଲୋକେ” ବା ବିନୋଦନ-ପଦ୍ଧତୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଲାଗି ଉତ୍ତମ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଧ୍ବନ୍ୟାଲୋକର ଲେଖକ ଭ୍ରଷ୍ୟ ମତରେ “ପ୍ରାଧ୍ୟାନ୍ୟୋନାନନ୍ଦ ଧବ” ବା କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ଆନନ୍ଦପ୍ରାପ୍ତି । କାବ୍ୟସକାଶ ମତରେ “ଉପାସ୍ବାଦସମୁଦ୍ରଭୂତ...ଆନନ୍ଦମ୍” ବା କାବ୍ୟର ସ ଆସ୍ବାଦନଜନିତ ଆନନ୍ଦ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ । ଭ୍ରମହଙ୍କ ମତରେ ଧର୍ମାର୍ଥ କାମମୋକ୍ଷ ଓ କଳାରେ ବିଚକ୍ଷଣତା ତଥା ଆନନ୍ଦପ୍ରାପ୍ତି ଓ କୀର୍ତ୍ତିଶାସନ କାବ୍ୟର ଫଳସ୍ବରୂପ । ଚାମନକର ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେଇ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ରୁଦ୍ରାଙ୍କ ମତରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଭ୍ରଷ୍ଟମାନେ କାବ୍ୟ-ଦ୍ବାରରେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିରୂପ ଉତ୍ତରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିବେ । ମନ୍ମଥକ ଦେବନ୍ତ ଅନୁସାରେ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ଧର୍ମ ବା ଦାର୍ଶନିକ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ତାଙ୍କ ଭ୍ରଷାର ଅଲେଖନରେ କହିବାକୁ ଗଲେ କାବ୍ୟ କାନ୍ତା ହୃଦ୍ୟ ସରସତା-ସମ୍ବଳିତ ସଦୃଶ ରାବଣ ପରି ନ ହୋଇ ସମ୍ପଦ ପରି ଆଚରଣ-ଶୀଳ ହେବା ଉପେୟ—ଏପରି ଉପଦେଶ ଦେବା ଦରକାର ।

ଏହିଠାରେ କେବଳ କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ମନୁଷ୍ୟ ମତରେ ପୁଣି
ଅପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

କାବ୍ୟର “ହେତୁ” ବା ସାଧନ: —

କବି ଯାହା ଯାହା ଥିଲେ କାବ୍ୟ ଲେଖିପାରେ ସେହି ସବୁ ହେଉଛି
‘କାବ୍ୟହେତୁ’ ବା କାବ୍ୟ-ସାଧନ । ଏହିପ୍ରକାରରେ କବିଙ୍କ ଆଳୋଚନା
ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ତାର ସାର ମର୍ମ ହେଉଛି,
କାବ୍ୟ-ସାଧନ ତିନିଗୋଟି ବସ୍ତୁ ବା ଶକ୍ତିରେ ଯୋଗଦେଇ,
ଯଥା:—୧ । ପ୍ରତିଭା ୨ । ବ୍ୟାପ୍ତି ବା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ୩ । ଅଭ୍ୟାସ ।
କାବ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଭାଷାରେ ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା, ନିର୍ମଳ ବ୍ୟାପକ ଜ୍ଞାନ
ଓ ଅମୟ—ଅଭିଯୋଗ ବା ଅବିରତ ଚେଷ୍ଟା ହେଉଛି କାବ୍ୟର
ସାଧନ । ଭ୍ରମର ମଧ୍ୟ କବିର ପ୍ରତିଭା ଓ ଶବ୍ଦଜ୍ଞାନର ପ୍ରଧାନ
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରନ୍ତି । ରୁଦ୍ର ଶ୍ରୀ ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଶକ୍ତିବ୍ୟାପ୍ତି-
ରତ୍ୟାସଃ” ହେଉଛି କାବ୍ୟ ହେତୁ । କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଏଥିରେ ଶୁଣି
ଏକମତ । ଶ୍ରୀକେଶବଳ ମତରେ କେବଳ ‘ପ୍ରତିଭା’ ହେଉଛି
ପ୍ରଧାନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମତରେ “ପ୍ରତିଭା” ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ସାଧନ ଓ
ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି କେବଳ ସଂସ୍କାରକ ସିନା ହେତୁ ନୁହନ୍ତି ।
ରସଗନ୍ଧାର୍ଥର ମତରେ “କବିଗତା କେବଳା ପ୍ରତିଭା” ହେଉଛି
କାବ୍ୟର ସାଧନ ଓ ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ ‘କାବ୍ୟବୌଦ୍ଧିକରେ’
ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ନବନବୋଦ୍ଭବଶାଳିନୀ ପ୍ରଜ୍ଞା ହେଉଛି ପ୍ରତିଭା
ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସେ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।
ଦ୍ୱିତୀୟଲୋକରେ ଓ ବାଚ୍ଚେଳକାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର

ସବୁତୋମୁଖୀ ଶକ୍ତି ତଥା ଅପୂର୍ବ ନୂତନ ବସ୍ତୁର ସୃଷ୍ଟିମୂଳକ
ସାମର୍ଥ୍ୟର କଥା କୁହାଯାଇଛି ।

ସାଧନ ହିତୟୁର ଆପେକ୍ଷିକ ଖୁରୁଦ୍ଧ—

ପ୍ରତିଭା ଯଦ୍ୟପି ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ, ତଥାପି ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟିର ସାହଚର୍ଯ୍ୟ
ଯେ ନିଜାନ୍ତ ଦରକାର କହିବା ବାହୁଲ୍ୟମାତ୍ର । ପ୍ରତିଭାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ
ସାଧନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରରେ ତଥା ଜାଗତିକ ନାନା
କଥାରେ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତିଭା ଯେ
ଏକ ନୈସର୍ଗିକ ଶକ୍ତି, ଏହା କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରୁ ନାହିଁ ଏବଂ
ପ୍ରତିଭାବାନ୍ କବି ଯେ ସବୁପ୍ରଥମ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କବି ପ୍ରତିଭା
ବେଶ୍ ପୁଟାଇ ପାରିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତଥାପି ଅଭ୍ୟାସ,
ହେଉଛି ମାନବ ସମ୍ପାଦିତ ପ୍ରକୃତି । ଅଭ୍ୟାସ ବଳରେ ଯେ ପ୍ରତି-
ଭାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ହେବ, କାବ୍ୟ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର ଓ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ
ତଥା ଚମତ୍କାର ହେବ, ଏଥିରେ ମନଦ୍ୱୈଧ ରହିବାର
ସମ୍ଭାବନା କାର୍ଯ୍ୟତଃ ଖୁବ୍ କମ୍ । ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଏ
ସାଧନ ହିତୟୁ ବାସ୍ତବରେ ଯେ କି ଗଭୀର ଶିନ୍ତାପ୍ରସୂତ ଓ
ଅନୁଭୂତ ହିଁ; ଦେଖିଲେ ଆଜି ପ୍ରମୁତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଆଜି
କିନ୍ତୁ ଏ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଅଭାବରେ ଏହି ହିଁକାନ୍ତ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ
ଭାଷାରେ ଆମକୁ ଜଣାଇ ଦିଆଯାଏ, ଆମେ ଆମ ସମ୍ପଦ ଓ
ଗରିମା ପାସୋରି ଦେଇ ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରରେ ଜ୍ଞାନ-ଭିକ୍ଷା ଲାଗି
ଯୁଗ୍ମକରରେ ଦଣ୍ଡାଧିମାନ ରହୁ ଓ ଅନ୍ୟର ଗୁଳିନାରେ ନିଜ
ନିଜକୁ ହାସ୍ୟ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ।

କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ (ଲକ୍ଷଣ):—

କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଓ କାବ୍ୟରେ ଶବ୍ଦ ବା ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଚିତ୍ରଣରେ ଆଲଂକାରକ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତାନୈକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କେହି କେହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, କେହି କେହି ବା ଅର୍ଥର ଗୁରୁତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ରସର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣମାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହୀନ ମତରେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ସାମ୍ୟତା ହେଉଛି କାବ୍ୟ । ଏଥିରେ ଶେଷ କାବ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତା ଓ ସାଲଂକାରତା ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଅମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଛନ୍ତି । ରୁଦ୍ର ଠିକ୍ ଏହି ମର୍ମରେ “ଶବ୍ଦାଫଳେ ପଦ୍ମତା” କାବ୍ୟ କୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । “ବଦୋକ୍ତିଜୀବତ” ଏ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସହଜ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅବଲୋକନ ସମ୍ଭବ କିପରି ଧ୍ୟାନ, ତାହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ମସ୍ତକ ମତରେ ସଗୁଣ ଅଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ହେଉଛି କାବ୍ୟ । ‘ବିଦ୍ୟାନାଥ, ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭାତ ରୁଦ୍ର ଯଶୋରୂପଣରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଗୁଣାଳଙ୍କାର ସହଜ ଦୋଷ ବର୍ଜିତ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ନାମ କାବ୍ୟ । ବାର୍ତ୍ତା ଫୁଲେଇ ଲକ୍ଷଣ ଫୁଲେଇରେ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି କାବ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ଯେ ଅଳଙ୍କାର ରହିବ ଆବଶ୍ୟକ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟ ପ୍ରାୟଶଃ ଅଳଙ୍କାର ଯୁକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ ।

ଅନ୍ୟ କେତେକ ଲେଖକ ‘ଶବ୍ଦାର୍ଥ’ ମଧ୍ୟରୁ ଅର୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଶବ୍ଦର ଅପେକ୍ଷିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଲେଖା ଅଛି—ଅଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ସଗୁଣ ଓ ଦୋଷଶୂନ୍ୟ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ବ୍ୟବହୃତ ପଦାବଳୀର ନାମ କାବ୍ୟ । ଏହି ମତର ପ୍ରାପକ-ତାରେ କାବ୍ୟଦର୍ଶରେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ନିରୂପିତ ହୋଇଛି

ରସଗଙ୍ଗାଧର ମତରେ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି କାବ୍ୟ । ଏପରି କହୁ ଇସ୍ତଫା ଦେଖାଯାଏ ।

କାବ୍ୟ ଆତ୍ମା ନିରୂପଣ :—

କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଭାଷାରେ ଯେବେ କୁହାଯାଏ—ଇଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବ୍ୟବହୃତ୍ତା ପଦାବଳୀ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଶରୀର, ତେବେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା କିଏ ? କାବ୍ୟରେ ଶବ୍ଦକୁ ଯେବେ ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀର ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା ସଙ୍ଗେ କେଉଁ ଅତିସ୍ଥାନ କାବ୍ୟ-ଅଙ୍ଗର ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରିବ ? ଏ ବିଷୟରେ ନାନା ମତବାଦ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ମତବାଦୀଙ୍କୁ ମତ ସ୍ଥାପନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପାଞ୍ଚଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ । ଯେ ଯେଉଁ ଭାଗରେ ଉତ୍କଳୀ ଓ ବରକ୍ର ହେଉକ, ତାଙ୍କ ମତରେ ସେହି ଅଂଶ (ଯେପରି ରସ, ଅଳଙ୍କାର) ହେଉଛି ସବୁ ପ୍ରଧାନ ତେଣୁ ତାହା ବାସ୍ତବରେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ନିମ୍ନରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ପ୍ରଧାନ ମତବାଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ମତବାଦୀଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି—

୧ ରସ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା :—

ଏ ମତବାଦର ବାଞ୍ଛ ସବୁପ୍ରଥମେ ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅବଶ୍ୟ ଭରତ, ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ଏହା ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ବସନ୍ତାନୁଭବ— ବ୍ୟଭିଚାର— ସଂଯୋଗାଦ୍ରସ— ନିଷ୍ପତ୍ତି ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁସଂହାରର ସଂଯୋଗରୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ମନୋବଳ ରହି, ହାତୀ, ଗୋଷ୍ଠ, ଭୟ, ଶୋକ, କ୍ରୋଧ, ଓ ବିରୋଧ, ଏ ୨୦ଟି ଭାବ ପ୍ରାୟୀରୂପେ ଅଛି କେବଳ ଗୋଟିଏ କରୁଥିବାରୁ ସର୍ବ ଶକ୍ତି ଶକ୍ତିରେ ବା ସଦୃଶତାରେ ଦର୍ଶନରେ ଯେତେବେଳେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ମାନବର ଜାଗରଣ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଶୋକ ବା ଦ୍ରବ୍ୟ ଏକ ଅନିବାରଣୀୟ ଅନନ୍ତ ଉତ୍ତରାଗ ଲାଭେ । ଏହି ଅନନ୍ତର ନାମ ଅଳଂକାର ବା ଶାନ୍ତିରେ ହେଉଛି ରସ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚମ ଓ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ରସବାଦର ପ୍ରମାଣପୁରୀ କରୁଥିବା କବିମାନେ : ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ପୁରୀ, ହାସ୍ୟ, କରୁଣ, ରୋଦ୍ଧ, ବୀର, ଭୟାନକ, ବାହ୍ୟ, ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଶାନ୍ତ—ଏ ନବବିଧ ରସର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଭରତ ନାଟକର ସ୍ବରୂପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଲେକନା କରି ‘ଶାନ୍ତ’ ରସକୁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ରୁଦ୍ରଚକ ମଧ୍ୟର ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ଉଲ୍ଲେଖିତ ନବବିଧ ରସ ସଙ୍ଗେ ‘ସ୍ଥେୟନ୍’ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ରସ ମିଶି ରସର ସଂଖ୍ୟା ଦଶ । ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ନବବିଧ ରସ ସଙ୍ଗେ ବାସ୍ତବ୍ୟ, ଲୌକ୍ୟ, ଭକ୍ତି, ଓ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମିଶି ରସର ସଂଖ୍ୟା ତେର । କିନ୍ତୁ ରସତରଙ୍ଗିଣୀର ପଞ୍ଚ ତରଙ୍ଗରେ ଏ ମତର ଶତ୍ରୁତା ସ୍ବରୂପ କୁହାଯାଇଛି, ଯେ ଏ ସବୁ ନବ ରସର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଚିତ୍ରରାମ ସ୍ତ୍ରୀର ରସ ଗୁଣାବଳୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଭକ୍ତି, ଶକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ନବରସ ବା ଭାବର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ରସ କେବଳ ବାସ୍ୟର ଆତ୍ମା—ଉଦ୍ଭବ ଏ ମତ ସଙ୍ଗେ ଶୂନ୍ୟରାଜକ, ବାସ୍ୟମାତ୍ରା, ଶୌକ୍ତିଦେନା ଓ ଅଳଂକାର ଶେଷର ଦୃଷ୍ଟି ଏକମତ ।

ରସାସ୍ବାଦ ବା ରସୋପଲବ୍ଧିର ସ୍ବରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଶକ୍ତି, ଭକ୍ତି ନାୟକ ଓ ଅଭିନୟ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ‘ମତ ବିଭିନ୍ନତା

ଦେଖାଯାଏ । ଲେଖିକଙ୍କ ମତରେ ରସର ମୂଳକାରଣ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ନାୟକ । ଏ ମତ ଶତ୍ରୁତ କବି ଶଙ୍କୁକ ବହୁନ୍ତି ଯେ ରସ ଏକ ଜାତ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ । ତାହା ଦର୍ଶକର ବା ପଦକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଜ୍ଞାନମୂଳକ । ଭକ୍ତନାୟକ ଏହା ଶତ୍ରୁତ କବି ରସାସ୍ବାଦ ମଧ୍ୟସ୍ତ୍ରୀ, ସାଷାଞ୍ଜାର ସ୍ବରୂପ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ମୁଦ୍ରାକଥାରେ ‘ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର’ ମତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହା କେବଳ ବାସ୍ତବ ବୋଲି ଅଧିକାଂଶ ଅଳଙ୍କାରକମାନଙ୍କର ମତ ।

ଅଳଙ୍କାର ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା:—

ଭ୍ରମହ ଏବଂ ଉଦ୍ଭଟ ହେଉଛନ୍ତି ଏ ମତବାଦର ପଟ୍ଟ-ସୁସ୍ବଧା । ଦଣ୍ଡୀ, ରୁଦ୍ରଟ, ଓ ପ୍ରତିହାସେନ୍ଦ୍ରସିଂହା ଫଳତ ଅନେକେ ଏହାର ସମର୍ଥକ । ଏ ମତବାଦୀମାନେ ‘ରସ’ ମତବାଦ ନ ଜାଣି ଯେ ‘ଅଳଙ୍କାର’ ବାଦର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ । ଭ୍ରମହ ଅନେକ ପୁଲରେ “ରସ”ର ଉଲ୍ଲେଖ ଓ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ଏ ମତବାଦୀମାନେ କାବ୍ୟରେ ରସ ଅପେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଧାନତର ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହ ଓ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ମତରେ ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭେଦ ଅଛି, ତାହା ନିଶ୍ଚୟ । ଏପରି କି ଭ୍ରମହଙ୍କ ମତରେ ‘‘ଭ୍ରାବକ’’ ଅଳଙ୍କାର ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ଗୁଣ ଏବଂ ଦଣ୍ଡୀ ଦଶଟି ଗୁଣକୁ ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହ କାବ୍ୟର ଧ୍ବନିତତ୍ତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଜାଣିଥିଲେ । ତଥାପି ଅଳଙ୍କାର ଯେ କାବ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଚିତ୍ର ଏବଂ ଅସ୍ବାସ୍ବରୂପ ଏହା ସେ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।

୩ । ରୀତି-ଦେଉଡ଼ି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା:—

ବାମନ ଦେଉଡ଼ି ଏ ବାଦର ଅଗ୍ରଣୀ । ବାମନଙ୍କ ମତରେ
 ଓଜ, ନିସାଦ, ଶ୍ଳେଷ, ସମତା, ସମାଧି, ମାତୃତ୍ୱ, ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ,
 ବଦାରତା, ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ଓ କାନ୍ତି—ଏ ଦଶଗୁଣ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉତ୍କଳର
 ଅଛି । ଦଣ୍ଡୀ କହୁ ଗୁଣ ଓ ଅଳଂକାର ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ
 ନାହିଁ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭେଦ ମଧ୍ୟ ଏ
 ଦଶଗୁଣେ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ବାମନଙ୍କ ମତରେ—
 “ଶୁଭାଶ୍ରୟାକାବ୍ୟସ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟା ସଦରଚନା ଶୁଭଃ, ବିଶେଷ ଗୁଣ
 ଆତ୍ମା”—ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେଷ ଗୁଣର ନାମ ହେଉଛି ଆତ୍ମା ଏବଂ
 ବିଶିଷ୍ଟ ସଦରଚନା ଦେଉଡ଼ି ଶୁଭଃ । ଏହିଶୁଭ କେବଳ କାବ୍ୟର
 ଆତ୍ମା । ସେ ବୈଦର୍ଭୀ, ଗୌତମୀ ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀ—ଏହି ଶୁଭ
 ଚିନ୍ତନଶୈଳୀ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରି କହନ୍ତି, ପୁରାଣର ଦଶଶତାଙ୍କ ଗୁଣ
 ବୈଦର୍ଭୀ ଶୁଭରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୌତମୀ ଶୁଭରେ ଓଜଃ
 ଓ କାନ୍ତି ଏବଂ ପାଞ୍ଚାଳୀରେ ମାତୃତ୍ୱ ଓ ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣର
 ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଶକୁନ୍ତଳା ନାଟକର “ଗାହନ୍ତାଂ ମହୁଣାଃ”
 (୨ ଅ: ୨ ଶ୍ଳୋକ) ଶ୍ଳୋକ ଛଦାର କରି ଡାହା ବୈଦର୍ଭୀ ଶୁଭର
 ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣଯାଉଅଛି ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଅତି ଏକ କଥା ବୁଝିବା ଦରକାର ଯେ
 ଅନେକ ଗୁଣର ଲକ୍ଷଣ ଉଭୟ, ଦଣ୍ଡୀ ଓ ବାମନ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପେ
 ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ‘ଓଜଃ’ ଗୁଣର ଲକ୍ଷଣ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏବଂ
 କାବ୍ୟାଦର୍ଶରେ ବିଭିନ୍ନ ଢଙ୍ଗରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରା ଯାଇଛି । ସମାଧି
 ଗୁଣର ଲକ୍ଷଣରେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଓ କାବ୍ୟାଳଂକାର ଦୁହେଁ (ବମନ)
 ମଧ୍ୟରେ ମତ-ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ବାମନଙ୍କ ପରି ଶୁଭ-

ଶେଷରେ ମଠରେ ଶୁଭର ସଂଖ୍ୟା ତିନି, କିନ୍ତୁ ‘ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ’, ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ତ୍ରୀ’ ନାମକ ଆଉ ଏକ ଶୁଭର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଦଣ୍ଡୀ ଓ ବାଟରୁଟ କେବଳ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ଶୁଭ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସ୍ତୋତ୍ରକ ମଠରେ ବୈଦର୍ଭୀ ପ୍ରଭୃତି ତିନି ଓ ଅବନ୍ତୀ, ମାଧବୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀମଣି ଶୁଭର ସଂଖ୍ୟା ହୁଏ ।

ରସାତ୍ମକ ଦୀପାମଳେ କହନ୍ତି ଯେ “ଶୁଭ”କୁ କାବ୍ୟର ଅତ୍ୟନ୍ତ ରୂପେ ମାନିବା ଦ୍ଵାରା ଏମତବାଦୀମାନେ ପ୍ରକାଶନିରରେ ରସ-ବାଦ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରନ୍ତି । ଗୁଣ ସମ୍ବଳିତ ଶୁଭ ପେଟେ କାବ୍ୟର ଅସ୍ତ୍ରା ହୁଏ, ତେବେ ରସ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟର ଅସ୍ତ୍ରା, ଯେତେବେଳେ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ ରସରେ ସନ୍ନିବଦ୍ଧ ମାତୃର୍ଥର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଗୁଣ ରୌଦ୍ର, ବୀର ଓ ଅଦ୍ଭୁତରେ ଶିଳ୍ପିତ ଏବଂ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ ପ୍ରାୟ ସବୁ ରସରେ ସମାନ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର “ଦଶଗୋଟି” ଗୁଣ ବାସ୍ତବରେ ମାତୃର୍ଥ, ଓଜଃ ଓ ପ୍ରସାଦ—ଏ ତିନିଗୁଣର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି ଭ୍ରମହ, ମନ୍ଥ ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମତ ।

୪ । ବକ୍ରୋକ୍ତି ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା :—

ଏ ମତବାଦୀ ଅଳଙ୍କାର ଶୁଦ୍ଧବାଦୀମାନଙ୍କ ମତଠାରୁ ଶେଷେ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । କ୍ରନ୍ତକ, ଭ୍ରମହ ଓ ଦଣ୍ଡୀ ଏ ବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । କ୍ରନ୍ତକଙ୍କ ମତରେ ବକ୍ରୋକ୍ତି ହେଉଛି, “ବୈଦର୍ଭ୍ୟରୂପୀ ରସିତଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦଗ୍ଧତା ସମ୍ବଳିତ ରଚନା । କବି-ପ୍ରତିଭା ଏହାର ମୂଳ ବୋଲି ସେ ଛୁଇଁ କରୁଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଭେଦ ଅଳଙ୍କାରରେ ବକ୍ରୋକ୍ତି ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦଣ୍ଡୀ ସ୍ଵଭାବବାଦୀଙ୍କର ବୈଷୟିକତାରେ ବକ୍ରୋକ୍ତିର ସାରକତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ଏ ମତବାଦ

ଅନ୍ୟାୟରେ, ସାଧାରଣ ଲୋକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭଙ୍ଗୀଠାରୁ କବିର ଭଙ୍ଗୀ ଭଲ ଏବଂ ଏହା କେବଳ ବାକ୍ୟର ମୂଳଭୂତି । ଯେବେ କାବ୍ୟରେ ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ କବି ପ୍ରତିଭା ଜନିତ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ ତାହା କାବ୍ୟ ହୋଇ ପାରୁ ନାହିଁ । * ଅତଏବ କାବ୍ୟର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ବାକ୍ୟ । ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ମତରେ କିନ୍ତୁ ବାକ୍ୟକୁ ହେଉଛି ଏକପ୍ରକାର ଶିଳାଳଙ୍କାର । ମୁଖ୍ୟତଃ, ବାଚ୍ଛତ, (କାବ୍ୟାନୁଶାସନ) ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଜଣ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ସହିତ ଏକତା । ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ମତରେ ବାକ୍ୟକୁ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ବିଶେଷ ମାତ୍ର ।

୫ । ଧ୍ୱନି କେବଳ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା :—

ଅନନ୍ତବର୍ଦ୍ଧନ କେବଳ ଏ ମତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଧ୍ୱନିଆଲୋକ ଲେଖିଛନ୍ତି କହିଲେ ଅତ୍ୟକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସେ ରସାତ୍ମକାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ନ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାହାର ପରିସର ସଙ୍ଗଣ । ନାଟ୍ୟ-କାବ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁସ୍ତୁପ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ରସର ଉଦ୍ରେକ କରିବାକୁ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରସର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସ୍ଥିର ରହିଯାଇ ପାରେ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣାଳୀରେ ରସୋଦ୍ରେକ ଲାଗି କାବ୍ୟ ଟିକିଏ ଲମ୍ବା ହେବା ଦରକାର କିନ୍ତୁ ଯଦି ଗୋଟିଏ ଷୁଦ୍ଧ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରଚନା ଦେଇ ଟିକିଏ ପାଠକ ବା ଶ୍ରୋତାର ରସୋପଲବ୍ଧିରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା, ତେବେ କଣ ତାହା କାବ୍ୟରୂପେ ପରିଗ୍ରହୀତ ହେବ ନାହିଁ ? ଅତଏବ ରସାତ୍ମକାଦି ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଲେଖକର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସଂଗଣ୍ୟ ବେଦ୍ଧନାରେ ଆବଦ୍ଧ । ଏ ସବୁର ବିଚାର କରି ଧ୍ୱନିଆଲୋକ କହେ ଯେ ବ୍ୟଞ୍ଜନା [ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ] ବା ଧ୍ୱନି ହେଉଛି ବାସ୍ତବରେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ।

ଧ୍ୱନିମାଲେକର ବିଶ୍ୟାଦ ଟୀକା ଲେଚନରେ, ଏ ବାଦ ବଡ଼ ଲାଙ୍ଗୁଳ ଭୂତରେ କପର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତାହା ବିଷଦ ଭାବରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଲେଚନରେ କୁହା ଯାଇଛି ଯେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ଶବ୍ଦର ଓ ବାକ୍ୟରୁ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପଦ୍ୟଟି କିଛି ନା କିଛି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବାହାର କରି ହେବ, ତଥାପି କେବଳ ସେହି ଶବ୍ଦ ସମୟେ, ଯାହା କେବେକି ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣଯୁକ୍ତ, ଶବ୍ଦ ଅନୁସୂତ ପଦ୍ଧତିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନା-ସମ୍ବଳିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ତାହା ବାସ୍ତବରେ କାବ୍ୟ ନାମର ଯୋଗ୍ୟ ।

ଧ୍ୱନିମାଲେକ ମତରେ ଧ୍ୱନି, ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ଶବ୍ଦ ଭେଦରେ କାବ୍ୟ ତିନି ପ୍ରକାର । ଶିବ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଗର୍ଭିତ ବୋଲି ତାଙ୍କର ମତ । ଶବ୍ଦ ଗୁଣିତ ଗୁଣରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ବୋଲି ଲେଚନର ମତ । ‘ରସଗଙ୍ଗାଧର’ ‘ଧ୍ୱନିକୃତାନାମ ଲଙ୍କାରକ ସରଣିଃ—ବ୍ୟବସ୍ଥାପକ ଭାବେ’ ପ୍ରଭୃତି ଲେଖିଥିବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ଏ ବାଦ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନେକଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ପ୍ରତିଭାରେନ୍ଦୁସିଂହ, ରଞ୍ଜନାୟକ ଓ ମଦ୍ରମଉଞ୍ଚ ଏ ଧ୍ୱନିମାତ୍ରବାଦର ବଡ଼ କଟୁ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅଳ୍ପ ନିକଟେ ଦର୍ପ ତଳେ ସ୍ପର୍ଶିତ ପୁରୀର ବିଶ୍ୟାଦ ପଣ୍ଡିତ ମଧୁସୂଦନ ତର୍କ ଦାବହୀନ ଧ୍ୱନିମାଲେକ ଉପରେ ଏକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି । ତାହା ମୁଦ୍ରିତ ଓ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ସମାଜରେ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇ ପାରିଛି ।

କାବ୍ୟ ବିଭାଗ :—

କାବ୍ୟର କିଛି ପ୍ରଧାନ ବିଭାଗ କବିମାନଙ୍କ ପାରେ ଏବଂ କାବ୍ୟର କାବ୍ୟତ୍ୱ ଯେ କଣ, ସେ ବିଷୟରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର

ମତ ସମଗ୍ର ଜଗତରେ କାବ୍ୟ-ଲେଖକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏହି ଚିନ୍ତା-ମୂଳକ ସମସ୍ୟା । ଅଳ୍ପ ବର୍ଷ ଶତାବ୍ଦୀରେ, ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ଏବଂ ପ୍ରସାର ଓ ଉଚ୍ଚତମ କାଳରେ ସାଧୁତ୍ବର ସମାଲୋଚନା ଓ ଐତିହାସିକ ବିଶ୍ଳେଷଣର ଏହିରମ ଉତ୍କର୍ଷ ସମୟରେ, କାବ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯାହା ଶେଷ ପିଞ୍ଜର ବୋଲି ପ୍ରାଚ୍ୟପଣ୍ଡିତ୍ୟ ଉଦ୍‌ବେଗିତ ଶ୍ରୀକାର କରୁଛନ୍ତି, ତାହା ତଥାକଥିତ ମରହଟ୍ଟା ପଣ୍ଡିତମାନେ ବହୁଦିନରୁ ପିଞ୍ଜର କରି ସାରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟ ପାଇଁ ଯେ ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ ଅଧିକାରୀ ଏ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ନାହିଁ । ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଯେବେ କୌଣସି ପଦସମୂହ ରସୋଦ୍ରେକ କରିପାରେ, ପାଠକଙ୍କୁ ଶଶିକାଳ ନିମିତ୍ତ ତହିଁରେ ଅତିରୁଚି କରିପାରେ, ଅନନ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶୀ ତାହାର ହୃଦୟରେ ପ୍ରବାହିତ କରାଇ ଦେ, ତେବେ ତାହା କାବ୍ୟରୂପେ ସବୁଥା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । Shelly କର ‘Poetry is emotions recollected in tranquillity’ ଏହି ଆଦର୍ଶ ଗଢ଼ିତ । ଦଣ୍ଡି, ଭ୍ରମର ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପଦ୍ୟ କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ବିଭାଗ ସମ୍ପର୍କରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ତଥାପି ଗଦ୍ୟ, ପଦ୍ୟ ଓ ନଟ୍ୟ, ଏକତା ଭେଦ ସମସ୍ତେ ମାନନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଗଦ୍ୟକୁ ହେତୁଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷିତ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କର ଯେଉଁ ଧାରଣା ପରମ୍ପରା ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହା ଗଦ୍ୟ-ଛନ୍ଦର ବିରକତା ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସମର୍ଥନ ହୁଏ । ତଥାପି ମତବାଦଠାରୁ କର୍ମ-ସରଣୀ ଭିନ୍ନ ରହିବା ସର୍ବତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ମତବାଦର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ସର୍ବାଦୌ ଅଲୋଚ୍ୟ । ବାମନଙ୍କ ମତରେ, “ଗଦ୍ୟଂ କବିତାଂ ନିବନ୍ଧଂ ବଦନ୍ତଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ଗଦ୍ୟ ହେଉଛି କାବ୍ୟ-ବିବରଣ କଥାଟିଏ । ଗଦ୍ୟର ନାନା-

ବିଭାଗ କରାଯାଇଛି । ସେମାନେ କେବଳ ‘କଥା’ର ନଅ ଗୋଟି ବିଭାଗ କରିଛନ୍ତି, ଯଥା:—ଅଶ୍ୟାନ, ନିଦର୍ଶନ, ପ୍ରବେଶିକା, ମତର୍ଜ୍ଜିତା, ମଣିକୂଳା, ଶରଦା, ନୃକଥା, ସରଳକଥା ଓ ଉପକଥା, ଅନ୍ୟ ବିଭାଗଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ଏପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ ମୂଳକ ଭେଦ କରାଯାଇଛି ।

ଗଦ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥର ବିରଳତା:—

ଯେବେ କୁହାଯାଏ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗଦ୍ୟର ସ୍ଥାନ ଏଡ଼େ ଉଚ୍ଚରେ ନିରୂପିତ ହୋଇଛି, ତେବେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ଐଶ୍ଵତ୍ୟାହତ୍ୟରେ ଏତେ କମ୍ ଗଦ୍ୟ-ଗ୍ରନ୍ଥ କାହିଁକି ଲେଖାଯାଇଥିଲା । ଏହାର କାରଣ ଗଦ୍ୟର ଅନାଦର ନୁହେଁ । ସେତେବେଳେ ମୁଦ୍ରାୟତ ପ୍ରଭୃତିର ଧାରାରେ ସବୁ ପ୍ରାୟ ମୁଗୁଳ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ପୁଣି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଜୀବନର ଏକ ମହନୀୟ ଆଦର୍ଶ (କେବଳ ଅର୍ଥାଗମର ଗ୍ରହଣରୂପେ ନୁହେଁ) ରୂପେ ଗ୍ରହୀତ ହୋଇଥିବାରୁ, ପଣ୍ଡିତମାନେ ଶାସ୍ତ୍ର ସବୁ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିବାରେ ଉଦ୍ୟତ ଥିଲେ । ଗଦ୍ୟରେ ଲଳିତ୍ୟ-ପ୍ରକଟନ ଅସମ୍ଭବ କିନ୍ତୁ । ଯେମାନେ କାଦମ୍ବରୀ ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ଜାଣିବେ ଲେଖା କପରି ସରସ ଓ ପଢ଼ିବାବେଳେ କପରି ପଦ୍ୟଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଜୀବନ୍ତ, ତରଳ ଜଣାଯାଏ, କିନ୍ତୁ କେତେଜଣ ସେପରି ଲେଖି ପାରିବେ ? ଏହି କେତେ ଗୋଟି କାରଣରୁ ଗଦ୍ୟର ଆହ୍ୱାନ ନେବା ଯେ କେବଳ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା, ତାହାନ୍ତତଃ, ଅସମ୍ଭବ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ।

ତୁଳସୀ ପରଲେଖ

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସମ୍ପର୍କରେ ସଜ୍ଜଣେଶ୍ୱର ସ୍ତ୍ରୀୟ
 କାବ୍ୟମୀମାଂସାରେ ଏକ ବିବରଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବିବରଣୀ
 କେତେଦୂର ସତ୍ୟ, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇନାହିଁ । ତହିଁରୁ ଜଣାଯାଏ,
 ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଥମେ ଶିବ, ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ
 ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମା ଅଠର ଅଧିକରଣରେ ତାହା ବିଭକ୍ତ କରି ଅଠର ଜଣ
 ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରିବା ଉତ୍ତରୁ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେତେବେଳେ ଜଣ-
 ତରେ ପ୍ରଚୁରିତ ହେଲା । ନିମ୍ନରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ଓ ପ୍ରଚୁରକଙ୍କ
 ନାମ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

ଅଧିକରଣ	ପ୍ରଚୁରକଙ୍କ ନାମ
ବିବରହସ୍ୟ	ସହସ୍ରାକ୍ଷ
ଔକ୍ରନ୍ତ	ଚକ୍ରଗର୍ଭ
ସାଦନିର୍ଣ୍ଣୟ	ସୁବର୍ଣ୍ଣ ନାଭି
ଅନୁସ୍ରାପିତ	ପ୍ରଚେତା
ଶିବ	ବିହାଙ୍ଗଦ
ଶବ୍ଦ ଶ୍ଳେଷ	ଶେଷ
କାସ୍ତବ	ସୁଲସ୍ତ୍ୟ
ଔପମ୍ୟ	ଔପକାୟନ
ଅତିଶୟ	ପାରାଶର
ଅର୍ଥଶ୍ଳେଷ	ଉଦୟ
ଉତ୍ତମାଳଂକାବଳି	କୁବେର

ବୈନୋଦକ	କାମଦେବ
ରୂପକନିର୍ଦ୍ଦଶୀପୁ	ଭରତ
ରସାଧିକାରକ	ନନ୍ଦକେଶବ
ଦେଶଧିକାରକ	ପୁଷ୍ପଣ
ଗୁଣୋପାଦାନକ	ଭ୍ରମମନ୍ତ୍ରୀ
ଔପସ୍ଥପଦକ	କୁରୁମାର
ପମକ	ପମ

ବିବରଣୀର ବିବର:—

କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଏ ନାମ ତଥା ଅଧିକରଣଗୁଡ଼ିକ କଳ୍ପିତ । ପ୍ରଥମ କଥା ଏହି ଯେ ଯେବେ ଏପରି ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ଥାଏ, ତେବେ ରାଜଶେଖରଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ପରେ ଲେଖକଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ସୁଦ୍ଧା କାହିଁକି ଏପରିଭାବେ ଅଳଙ୍କାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ନ ଥାନ୍ତେ । ଦ୍ଵିତୀୟରେ ରାଜଶେଖର ଜଣେ ଲଳ ଅଳଙ୍କାରକ ତଥା କବିଥିଲେ । ମିଥ୍ୟାକଥାକୁ ଜୀବନ୍ତ ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ ସେ ଧୂରନ୍ଧର । ଅବଶ୍ୟ ଉକ୍ତ ମିଥ୍ୟାର ନାମାନ୍ତର କରି କଲ୍ୟାଣ । କାବ୍ୟସୁରୁଷ ଓ ପାଠ୍ୟବିଦ୍ୟାବିଦ୍ୟୁକ୍ତର ସମ୍ମୁଖେ ନଗରରେ ବିବାହ କଥା ଯେପରି ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ପାଠକ ଶଶିକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତହିଁରେ ବିଶ୍ଵାସ ନ କରି ରହି ପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ, ଉତ୍କଳିତ କେତେ ଜଣ ଗୁରୁଙ୍କ ନାମ ଅନ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ କୁହା ଯାଇ ପାରେ, ବାସ୍ତାବ୍ୟ ନାମସଂହିତାରେ ‘ସଂପ୍ରୟୋଜକ’, ଉତ୍କଳର ଗୁରୁ ରୂପେ କୁରୁମାରଙ୍କ ନାମୋଦ୍ଦେଶ ଦେଖାଯାଉଛି । ପୁଣି ହସ୍ୟୋଦୟ ଗୁରୁ

ଭରତଙ୍କର ନାଟକ ବିଷୟକ ପ୍ରକାଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଦ୍ୟାପି ରହିଛି । ଏଣୁ
ଭଜଶେଖରଙ୍କ ବିବରଣୀ-ଅସତ୍ୟ ବା ଅମୂଳକ ବୋଲି ସଂଶ୍ଳେଷେ
କହି ଦେବ ନାହିଁ ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର—ଭରତ

ସଂସ୍କୃତ ନାଟ୍ୟରେ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ।
ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା କିଏ, ସେ ବିଷୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ।
କେତେ ସ୍ଥଳେ କଥା ହେଉଛି ଭରତ ମୁନି ଲୋକମାନଙ୍କର ଅନନ୍ତ
ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟ-ବସ୍ତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଏହା
୩୭ଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟାରେ
ବିଶେଷ ପାର୍ଚ୍ଚ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏପରି କି ତ୍ରେୟଶ ଅଧ୍ୟାୟର
ଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟା ମୋଟେ ୧୧ ହେବା ବେଳେ ଦ୍ଵାଦଶଶତ ଅଧ୍ୟାୟରେ
୪୪୩ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି । ଷଷ୍ଠ, ସପ୍ତମ ଓ ସପ୍ତବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବହୁ
ଗଦ୍ୟାଂଶ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ମୋଟ ଉପରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅନୁଷ୍ଠାନ,
ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ । ତଳେ ଅଧ୍ୟାୟ ଅନୁକ୍ରମରେ ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥର ଏକ
ସଂକ୍ଷେପ ସୂଚୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ପାଶୋରି ଦେବା
କରିବ ନୂହେ ଯେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ।
ତଥାପି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନ ଦେବାର
ଦୁଇଟି କାରଣ ଅଛି । (କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ନାଟକ-ତତ୍ତ୍ଵ ମଧ୍ୟ ଅଳଂକାର
ଶାସ୍ତ୍ରର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ରୂପେ ପରିଗ୍ରହୀତ ହେଲଣି, ଯାହା
ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ଶନର ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । (ଖ) ଅଳଂକାର
ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ଅଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ରସ ଓ ଅଳଂକାର ବିଷୟରେ
ମଧ୍ୟ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲେଖାଯାଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଷୟ ସୂଚୀରୁ
ଜଣାଯିବ, ଷଷ୍ଠ, ସପ୍ତମ, ଷୋଡ଼ଶ, ଅଷ୍ଟାଦଶ, ବିଂଶ ଓ ଦ୍ଵାବିଂଶ

ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କର ଆବେଶର ବସୟ ମୁଗ୍ଧପୁର ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର (ନାଟ୍ୟ ପ୍ରକରଣକୁ ଛାଡ଼ି ମଧ୍ୟ) ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆବେଶର ବସୟର ମୂଳୀ :—

ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା

୧ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ଭବନମ	୯୪
୨ । ନାଟ୍ୟ ମଣ୍ଡପ ନିର୍ମାଣ	୯୩
୩ । ନାଟ୍ୟ ଅପୃଷ୍ଠାଦେବକ ସ୍ମରଣ ଓ ଶ୍ରାଦ୍ଧ	୯୩
୪ । ତାଣ୍ଡବ ନାଟ୍ୟକଳା	୩୦୨
୫ । ପୂର୍ବରଙ୍ଗ, ନାଟୀ ପ୍ରଭୃତିର ବିବରଣ	୧୭୧
୬ । ରସ (ଶାନ୍ତ ବ୍ୟାଘ୍ର ଓ ଅନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାର ରସ)	୮୩
୭ । ଭାବ-ସ୍ଥାୟୀ, ସାହିତ୍ୟିକ, ବ୍ୟବହାର	୧୧୩
୮ । ଅଭିନୟ—ଅଙ୍ଗିକ, ବାଚିକ, ଆହାରୀୟ, ସାହିତ୍ୟିକ	୧୭୧
୯ । ନାଟକର ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଗୁଣନ ପ୍ରଣାଳୀ	୨୪୭
୧୦, ୧୧ । ଅଙ୍ଗଗୁଣନ ବିଷାକ୍ତମ	୯୯, ୫୮
୧୨ । ରୂପାଂଶୁ ଓ ପାଦପଦ୍ମରେ ହାନିନିରୂପଣ	୧୯୨
୧୩ । ଆକର୍ଷଣ, ଦାୟିତ୍ୱାଦାନ, ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି	୨୪
୧୪, ୧୫—ଛନ୍ଦ	୧୧, ୧୨୭
୧୬ । କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର	୧୧୮
୧୭ । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଓ କଥନ ଭଙ୍ଗୀ	୧୩୩
୧୮ । ଦଶପଦାର ରୂପକ	୧୨୮
୧୯ । ପଞ୍ଚସଖ	
୨୦ । ଗୁଣବୃଦ୍ଧି—ଭାବନା ପ୍ରଭୃତି	୨୫
୨୧ । ଅଭିନେତାମାନଙ୍କର ବେଶ ଓ ଆଭରଣ	୧୯୧

୨୨ । କାମର ଦସ ଅବସ୍ଥା ଓ ଅବସ୍ଥା ନାମିକା	୩୧୭
୨୩ । ପ୍ରେମିକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ପଦ୍ଧତି	୭୭
୨୪ । ନାୟକ, ନାୟିକା, ପୁରୁଷ, ବିରୁଷକ	୧୧୯
୨୫ । ରଜମଞ୍ଚରେ ଅଭିନୟ ପ୍ରଣାଳୀ	୧୩୧
୨୬ । ନାଟକର ସାଧ ନିରୂପଣ	୨୭
୨୭ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ଦୈବଜ୍ଞ ଓ ମାନସୀ ସିଦ୍ଧି	୯୩
୨୮ । ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର, ସ୍ୱର, ଗ୍ରାମ, ମୂର୍ଚ୍ଛନା	୧୫୧
୨୯ । ତତ୍ତ୍ୱବାଦ୍ୟ	୧୭୫
୩୦ । ସୁଦୈର (ବଂଶୀ ପ୍ରଭୃତିର ବାଦନ ପ୍ରଣାଳୀ)	୧୩
୩୧ । ତାନ ଚିନ୍ତା	୩୩୯
୩୨ । ଚୂଡ଼	୪୪୩
୩୩ । ଗୁଣାଧ୍ୟାୟ	୫୭
୩୪ । ପୁଷ୍ପାଧ୍ୟାୟ	୨୬୦
୩୫ । ନାଟ୍ୟସଂସ୍କାର ପଦ୍ଧତି	୩୯
୩୬ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ମହିମାଲେଖରେ ଅବତାରଣା	୪୫
୩୭ । ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଚିତ୍ରର ଗଢ଼ାଉ	୩୩

ଅଧିକୃତ ସମ୍ପର୍କରେ କୌଣସିକ ଅର୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରର ହାନି ଓ ମନ୍ଦିତା
ଯାହା, ନାଟ୍ୟ-ନାଟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଗୌରବ
ମଧ୍ୟ ତାହା ଅର୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅମାତ୍ୟାୟତ୍ତି ଅଧ୍ୟାୟରେ ମନ୍ତ୍ରଣ
ଯୋଗ୍ୟତା ଦେଖି ଯେପରି ସୁଖାନ୍ୱୟୁଷ୍ ଅଲୋଚନା ହୋଇଛି
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାଟକର ସମ୍ବନ୍ଧର ତତ୍ତ୍ୱ
ଗଣାଯିବ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ମୂର୍ଚ୍ଛନାଦିକମ୍ ବୋଧକରୁ ସୁଦୈର
ବଂଶୀ ତଳାଦିକ ଯନ୍ତ୍ର—ଅମରକୋଷ । ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱବାଦ୍ୟ,

ବଂଶୀ ଯୁକ୍ତ ପୁଷ୍ପର, କରତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଘନ ଓ ପଟ୍ଟୋଳ ପ୍ରଭୃତି
 ଅନେକ ଚାନ୍ଦ୍ୟ । ସୁହସରର 'ଗୁଣ ବା ଯୋଗ୍ୟତା' ନିମ୍ନଲିଖିତ
 ପ୍ରକାରେ ଭରତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି:—ସୁହସର ଚତୁର, ନାଟ୍ୟ-
 କୁଶଳ, ଯ ସ୍ଵରାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ନାନା ପାପାଣ୍ଡ କାର୍ଯ୍ୟ, ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ-
 ତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍, ବେଶ୍ୟାପତ୍ନୀ ନିପୁଣ, କାବ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଚକ୍ଷଣ,
 ନାନା ଗତି ପ୍ରଭୃତି ରସଭାର ବିଶେଷ, ନାଟ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ
 କୁଶଳ, ନ ନାଶଲ୍ଲ ସମନ୍ୱିତ, ଛନ୍ଦୋବଧାନ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞ, ସର୍ବଶାସ୍ତ୍ର
 ବିଚକ୍ଷଣ, ଗ୍ରହ ନକ୍ଷତ୍ରତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞ, ଦେଶ-ବ୍ୟାହାର (ଭାଷା) ତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍,
 ପୃଥ୍ଵୀ ଦ୍ରାଘ, ଦେଶ, ପର୍ବତ, ଜନ-ପ୍ରମାଣାଗୁରୁ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞ, ସ୍ଵଜ-
 ବଂଶ ପ୍ରସ୍ତୁତିବିଦ୍ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରସ-ପୃଷଙ୍ଗ :—

ଚକ୍ର ଅଧ୍ୟାୟରେ ରସ ଓ ତତ୍ ସମ୍ପର୍କ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନେକ କଥା
 ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ରସ ଗୁଡ଼ିକର ନାମେ ଲେଖି କରିବାକୁ
 ପାଇ ସେ କହିଛନ୍ତି :—

ହେମାଚନ୍ଦ୍ରାୟ କରୁଣ-ରୌଦ୍ରବୀରଭୟାନକାଃ

ବୀରସ୍ତାଦଭୂତ ସଂଜ୍ଞାହେତ୍ୟତ୍ସ୍ନା ନାଟ୍ୟରସାଃ ସ୍ଵଭାଃ

ହେମାଚନ୍ଦ୍ର ପେଟ୍ଟି ନବରସର ଆଲୋଚନା ସାହିତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟାରେ
 ହୋଇଛି, ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଶାନ୍ତରସ ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ
 ନାହିଁ । ଉକ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ରସମାନ୍ଦର ଅଧିକ ଦେଖିବା, କେହି
 ରସରୁ କେହି ରସର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତ୍ୟେକର
 ସ୍ଵରୂପ ବା ଲକ୍ଷଣ ବଡ଼ ନିର୍ମଳ ଭାବରେ ଲେଖା ଇଛି ।
 ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ରାଗ ରାଗିଣୀମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ

ଅକାର ଥିବା ଯେପରି ବୈଦିକ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେହିପରି ରସମାନ-
କର ଶ୍ରେଣୀ କଥା ଲେଖାଯାଇଅଛି । ଶୂଙ୍ଗାର ରସର ବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖି
ଶ୍ୟାମଳ, ଦୃଢ଼, ଶୁକ୍ଳ, କୁଣ୍ଡଳର କପେତ, ବୈଦ୍ୟର ରକ୍ତ,
ବାରର ଗୌର, ଉତ୍ସାହର କୃଷ୍ଣ, ବାସୁର ନୀଳ ଓ ଅନୁଭବର
ପୀତବର୍ଣ୍ଣ । ଅଧୁନିକ ଚିନ୍ତନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗତକୁ ଜଣେ ଉଦ୍‌ଭାବୀ,
ସଜୀବ ଶାସ୍ତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅକାର ଗୋପକରେ କପରି ଅଭିଜ୍ଞ । କିନ୍ତୁ
ରସର ବୈଦିକ ଯୋଗେ ଯେପରି ଭାବେ ବା, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏ
ଜଡ଼ ଉଦ୍‌ଭାବୀ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁ-ସଭ୍ୟତାର ଅଜୀବ ଉନ୍ନତ ସ୍ତରକୁ
ଉଦ୍‌ଭାବନା କରି ପାରିବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରସର ଲକ୍ଷଣ ଗଦ୍ୟରେ
ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଲକ୍ଷ-
ଣାସରେ ଉକ୍ତ ଗଦ୍ୟାଂଶ ଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ କେତେ ଯେ ଅଧୁନା ତାହା
ଅନୁସନ୍ଧିତ ଓ ଲକ୍ଷଣାତ୍ମକ ନିରୂପଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ସମ୍ଭଳରେ
ବୋଧହୁଏ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ପାରିବ ନାହିଁ ।

ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ “ଭାବ” ବିଶ୍ୱର:—

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରଗତ ‘ଭାବ’ର ବିଶ୍ୱର
ହୋଇଛି । ଗୋଟିଏ କଥା ଦେଖିଲେ ବିମ୍ବିତ ହେବାକୁ ସଞ୍ଜେ ।
ଅଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କଥା ସୁବୋଧ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀରେ
ବୁଝାଇଲ ପରି ଏବଂ ସଂସ୍କୃତସାହିତ୍ୟ-ସୁଲଭ, କାଟିକାସମ୍ବଳିତ
କମ୍ପ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଶୁଦ୍ଧ ଏବେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଗଦ୍ୟରେ
ଉଲ୍ଲେଖ ୬ ହୋଇଛି :—“ଭାବନାଦାନଂ ବ୍ୟାମଃ—କଂ ଭାବ-
ସୂତ୍ରୀତ ଉଚ୍ୟତେ—ବାଗଦସଦ୍ଭୋପେତାନ୍ କାବ୍ୟାଥାନ୍ ଭାବସ୍ତ-
ତ୍ରୀତ ଭାବଃ । ଭୁବତ କରଣେ ଧାତୁଃ । ଭାବତଂ କୃତମିତ୍ୟନ-

ଥାନ୍ତୁରୁ । ଲେଖକେହି.....ରସେନ ବା ସର୍ବମେବ ଭାବିତ-
ମିତ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର କହୁ ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ କଥା ବୁଝାଇବା-
ବେଳେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଉପମା ମଧ୍ୟ ଦିଆ ଯାଇଥାଏ, ଯେଉଁଥିରୁ
ଲେଖକଙ୍କର କବିତ୍ବର ମଧ୍ୟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଅନ୍ୟ
ସବୁ ଭାବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସେକଥା ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ
ଲେଖକ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

“ଯଥା ନରାଣାଂ ନୃପତିଃ ଶିଷ୍ୟ ଶାଂବ ପଥାବୁରୁଃ
ଏବଂହି ସର୍ବଭାବାନାଂ ଭାବଃ ସ୍ଥାୟୀ ମହାନିହ୍ନଃ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଲେଖକ ମଧ୍ୟରେ ରଜାଙ୍କ ପରି, ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁରୁଙ୍କ
ତୁଲ୍ୟ ମରୁ ଭାବ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ପ୍ରଧାନ । ଉକ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟରେ
ନିମ୍ନନିର୍ଣ୍ଣିତ କ୍ରମରେ ଭାବମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି ।
କ୍ରମ— ନବେଦ, ଶୁଣି, ଶଙ୍କ, ଅସ୍ପର୍ଶ, ମଦ, ଶ୍ରମତା, ଆଳସ୍ୟ
ଦୈନ୍ୟ, ଚିନ୍ତା, ମୋହ, ସ୍ମୃତି, ଧୃତି, ବ୍ରାହ୍ମା, ଚପଳତା, ହର୍ଷ,
ଆବେଗ, ଜଡ଼ତା, ଗର୍ବ, ବିଷାଦ, ଔଷ୍ଣ୍ୟ, ନିଦ୍ରା, ଅସମ୍ଭର,
ସୁପ୍ତି, ବିବୋଧ, ଅମର୍ଷ, ଅବହୃତ୍ (ଆକାର ଗୋପନ), ଉଗ୍ରତା
ମତ, ବ୍ୟସ୍ତ, ଉନ୍ମାଦ, ମରଣ, ଦାସ, ବିତର୍କ—ଏ ତେଜଶିଳୁ
ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ଲକ୍ଷଣ ଗଦ୍ୟରେ ହୋଇଛି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକର ଭେଦ
ମଧ୍ୟ ନିର୍ମଳରେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର:—

ପୋଡ଼ିଣ ଅଧ୍ୟାୟରେ କାବ୍ୟ ବିଷୟରେ ବହୁତ କଥା
ଉଦାହରଣ ସହ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରୁ
କେତୋଟିର ନିମ୍ନରେ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଛି । କବିଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ-
ରଚନା ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଏଥିରୁ ମିଳିବ ।

ପଦାନ୍ତ ଯମକ —

“ଦଳସମ୍ଭାବ୍ ସବୁତ ରଣ୍ଡି ମଣ୍ଡଳ
 ଚକ୍ରାବଳୀନ୍ ତୁପନାୟ ମଣ୍ଡଳମ୍
 ବିଭାବ ତାମ୍ରଂ ଦିବ ସୁଧୀମଣ୍ଡଳଂ
 ଯଥା ତରୁଣ୍ୟା ସୁନକ୍ଷର ମଣ୍ଡଳମ୍ ।”

ମାଳାଯମକ:—

“ହଳୀ, ବଳୀ, ଗୀ, ମାଳୀ
 ଶୂଳୀ, ଜାଳୀ, ଲଳୀ; ଜଳୀ ।”

ଚକ୍ରବାଳ [ଶୃଙ୍ଖଳାଭୂଷଣ]:—

ଶୈଳା ଯଥା ଶବ୍ଦଭୁଷ ହତା ହତା
 ହତାଶ୍ଚ ଭୂସ୍ତୋଷ୍ୟନ୍ତୁ ପୁଂବରୈଃ ଶରୈଃ
 ଶରୈଶ୍ଚ ସର୍ବେ ସ୍ୱପ୍ତସ୍ତୋଷିତା
 ଶ୍ଚିତାସ୍ତୁତା ନିହିତାଃ ପଳୈଃ ପଳୈଃ ।

ସଂଦର୍ଭ ଯମକ:—

ପଶ୍ୟ ପଶ୍ୟ ରମଣସ୍ୟ ମେ ଗୁଣାନ୍
 ଯେନ ଯେନ ବଶଗାଂ କରୋତମାମ୍
 ଯେନ ଯେନ ଦଳମେତ ଦଶନଂ
 ତେନ ତେନ ବଶଗାଂ କରୋତମାମ୍ ।

ଚତୁର୍ବ୍ୟକର୍ଷିତ:—

ବାରଣାନାମୟ ମେଦକାଳୋ
 ବାରଣାନା ମୟମେଦକାଳଃ
 ବାରଣା ନା ମୟ ମେଦ କାଳୋ
 ବାରଣାନା ମୟ ମେଦ କାଳଃ

ଉକ୍ତି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବାବ୍ୟର୍ଥର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ନିମ୍ନଲିଖିତ
 କ୍ରମରେ ଅଲେଖିତ ହୋଇଛି ।—ଶ୍ଳେଷ, ପ୍ରସାଦ, ସୁମତୀ, ସମାଧି,
 ମଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଓଜ, ସୌକୁମାରୀ, ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟକ୍ତି, ଉଦାତ୍ତତା ଓ କାନ୍ତି ।
 ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ କଥା ପାଠକମାନଙ୍କର ମନେ ପକାଇ
 ଦେବାକୁ ହେବ ଯେ, ସଂସ୍କୃତ ନାଟକରେ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ କ୍ଳିଷ୍ଟ
 ଶ୍ଳୋକ ଦେଖିଯାଏ । କେତେଗୋଟି ନାଟକରେ ଏତେ କ୍ଳିଷ୍ଟ
 ଶ୍ଳୋକ ଦେଖିଯାଏ ଯେ, ତାହା ପଢ଼ିଲେ ଆଧୁନିକ ପାଠକ ମନେ
 କରିବ, ଲେଖକଙ୍କୁ ମୋଟେ ସରଳ ଭାବରେ ଲେଖିବା ଆସୁ ନ
 ଥିଲା । ଭରତ କିନ୍ତୁ ନାଟ୍ୟକାରମାନଙ୍କୁ କଡ଼ା ଅଭିନୀତ କାରି କରି
 ଜବାବ କରାବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଯୋଗେ ଅଧ୍ୟାୟର ଶେଷ
 ଶ୍ଳୋକରେ * ସେ କହୁଛନ୍ତି—ଦର୍ଶକମାନଙ୍କୁ ନାଟକ ଉପଭୋଗ
 କରିବାକୁ ହେଲେ ମୃଦୁ ଓ ଲଳିତ ପଦ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ
 ହେବ, କେ ଅର୍ଥ ନ ରଖି ସମସ୍ତେ ଅଭିନେତାଠାରୁ ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ
 ଯେପରି ବୁଝିପାରିବେ, ସେ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ହେବ ।

ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାୟକ ନାୟିକା

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାଟକର ଦଶଭେଦ ନିମ୍ନଲିଖିତ
 କ୍ରମରେ ଅଲେଖିତ ହୋଇଛି,—ନାଟକ, ପ୍ରକରଣ, ଅଙ୍ଗ,
 ବ୍ୟାୟୋଗ, ଭାଗ, ସମବକାର, ବାଧୁ, ପ୍ରହସନ, ଡ୍ରମ ଓ ଉଦ୍‌ହାମୁଗ ।

*“ମୃଦୁଲଳିତ ପଦାଦ୍ୟଂ ଗୁଣଗୁଣାର୍ଥଶୂନ୍ୟଂ
 ଜନପଦସୁଧାକୋଷ୍ୟଂ ଯୁକ୍ତିମନୁତଂସ୍ତେ କାମ୍
 ବହୁକୃତରସମାର୍ଗଂ ସଂଧ୍ୟସଂଧାନ ଯୁକ୍ତଂ
 ସ ଭବତି ଶୁଭକାବ୍ୟଂ ନାଟକ ପ୍ରେକ୍ଷକାଶାମ୍” ।

ବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭରଣ [ଶ୍ଳୋକ ୨୫] ଶାସ୍ତ୍ରଣ [ଶ୍ଳୋକ ୩୮]
 କୌଶିକା [ଶ୍ଳୋକ ୪୭] ଓ ଅରରତୀ [ଶ୍ଳୋକ ୫୭] ର
 ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ଦିଆଯାଇଛି । ଚତୁର୍ବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାୟକ ନାୟିକା-
 ମାନଙ୍କର ବିରୂପ ଚରଣାବଳୀ । ନାୟକମାନଙ୍କର ଧୀରେକତ,
 ଧୀରଲଳିତ, ଧୀରେଦାତ୍ତ, ଧୀର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଓ ଧୀରରେ
 ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଛି । ପୁଣି ନାୟିକା ମଧ୍ୟ ରୂପ ପ୍ରକାର—ଦିବ୍ୟା,
 ନୃପଦେବୀ, କୁଳ ସୁଧୀ, ଗର୍ବିକା । ନାୟକମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ଓ ନାୟିକା-
 ମାନଙ୍କର ଗୁଣ ସୁଦୂର ଭାବେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର
 ନିମ୍ନଲିଖିତ ବେଦ ସବୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି—ମହାଦେବୀ, ଦେବୀ,
 ସ୍ୱାମିନୀ, ସୁସୁନୀ, ଭୋଗିନୀ, ଶିଳ୍ପିକା, ନାଟକାୟା, ନର୍ତ୍ତକୀ,
 ଅନୁରାଗ, ପରମ୍ପରା, ସଂରକ୍ଷଣୀ, ପ୍ରେମିଣୀ-କାହ୍ନୀ, ପଦ୍ମରା,
 କୁମାରୀ, ଶୁଭର ଓ ଅସୁକ୍ତା ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଲେଖକ କିଏ ?

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ବାସ୍ତବରେ କିଏ ଲେଖିଥିଲା, ଜାଣିବା ବଡ଼
 କଷ୍ଟକର । ବାସ୍ତବରେ ଭରତ ଏ ଶ୍ଳୋକ ସବୁ ଲେଖିଥିଲେ ନା,
 କେବଳ ନିଜର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ପରେ
 କୌଣସି ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କର ଉପଦେଶ ସବୁ ଶ୍ଳୋକାକାରରେ ଲିପି-
 ବଦ୍ଧ କଲେ, ଜାଣିବାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଦୌ ଉପାୟ ନାହିଁ । ନାଟ୍ୟ-
 ଶାସ୍ତ୍ରର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ‘ଅନେକ’ ଓ ‘ଅନେକସୁ’ ଲେଖାଥିବାରୁ
 ଜଣାଯାଏ, ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖାଯିବା ବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ଅନେକ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ
 ଥିଲା । ଏ ସବୁ ଦ୍ୱିପଦ ଗଜଗଣଙ୍କେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅନେକ ଅଧିକାରଣ
 ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ପୁଣି
 ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲେଖାଅଛି, କୋଳାହଳ ଜଗତରେ ନାଟ୍ୟ-

ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟ କରିବେ । ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟ କୋହେଳ, ବସୁ, ଶାନ୍ତିଲ୍ୟ
 ଚୂର୍ତ୍ତଳ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର-ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲେଖିଥିବା କଥା
 ଭରତଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼ିଛି । [୩୭, ୧୪] ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର
 କୁଟ୍ସନା ମତ ପ୍ରଣେତା ତାମେଦର ଗୁପ୍ତଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାପଡ଼ିଛି,
 କୋହଳ ଜଣେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର-ଲେଖକ । ଗୁଜରାଟର ବାଲି-
 ରାମାୟଣରେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ କୋହଳନାମା ନାଟ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଥା
 ଲେଖା ଅଛି । ହେମଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱୀୟ କ୍ୟାବ୍ୟାନୁଶାସନରେ କୋଳାହଳ
 ନାମକ ଜଣେ ନାଟ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶିବଭୂପାଳ ସ୍ୱାୟଂ
 ରସାଣ୍ଡିତ ସୁଧାକରର ପ୍ରଥମ ବିଳାସରେ ଭରତ, ଶାନ୍ତିଲ୍ୟ, କୋହଳ,
 ଦଉଳ,—ଏ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରକାର ରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି-
 ଛନ୍ତି । କୋହେଳ, କୋଳାହଳ, କୋହଳ—ଏମାନେ ଜଣେ ବା
 ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଜାଣି ହେଉ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ
 ‘ତାନ’ ସମ୍ପର୍କରେ କୋହଳାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲିଖିତ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ
 ମିଳିଛି । ଏ ସବୁ ଅଲେକନାରୁ କେବଳ ଏତିକି ମାତ୍ର ସୁଗତ ହୁଏ,
 ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ସମ୍ଭବତଃ ଯେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର
 ଶ୍ରୀସୀତାମାନେ ମଧ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ ସେତେ-
 ବେଳେ ଭାରତରେ ଅଗଣ୍ଡ ଶାସ୍ତ୍ର କେବେ ଥିଲା ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ରଚନାକାଳ

କେଦ, ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ପରି ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର
 ରଚନାକାଳ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ

* ଅସୋପଦେଶସିଦ୍ଧି ନାଟ୍ୟସ୍ତୋତ୍ରସ୍ତୁତ୍ୱବା

ଶେଷ ପ୍ରସାର ତନ୍ତ୍ରେଣ କୋଳହଳଃ କବିସାତ ।

(୩୭ ଅଧ୍ୟାୟ—୧୮ ଶ୍ଳୋକ)

ଅନୁସଂପୃଷ୍ଟ Maxmullerଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରୀକ ହର ପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହାର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପୂର୍ବ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ପ୍ରତି କରନ୍ତି । ଏ ବିଷୟର ଅଲେକନୋ କେସାୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିମ୍ନ-ଲିଖିତ ଯୁକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ତଥ୍ୟ ନିରୂପଣ ଲାଗି ବହୁଦୂର ଗତି କର ହେବ । କେତେକ ଗ୍ରୀକଙ୍କ ମତ ତଳେ ଦିଆଗଲା :-

[କ] ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର କୁଟନା ମତ ଓ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦଶରୂପକରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରୁ ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

[ଖ] ଭବଭୂତ ଭରତଙ୍କୁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣେତା ଓ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ସମସାମୟିକ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି । ଏ ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ।

ଗ] କାଳିଦାସ କେମୋର୍ବଶୀୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଭରତ ହେଉଛନ୍ତି ଦେବତାମାନଙ୍କର ନାଟ୍ୟଗୁରୁ । କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟ ବାହାର କାହାରି ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଧର୍ଷମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ । ତେଣୁ ଭରତ କାଳିଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବକାଳୀନ ।

(ଘ) ଭଟ୍ଟ—(୪୦୦-୬୫୦) ଦଣ୍ଡୀ, ଉଦ୍‌ଭଟ ପ୍ରଭୃତ ଆଳଂ-ବାରିକମାନେ ତରଣରୁ ଅଧିକ ସଙ୍ଗୀତ ଆଳଂକାର ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭରତ କେବଳ ଗୁଣଗୋଷ୍ଠି ଆଳଂକାରର ବିଶୁଦ୍ଧ କରିଥିବାରୁ ପୁଷ୍ପ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଯେ ଏମାନଙ୍କ ବହୁଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଥିଲେ ।

ଏ ଯୁକ୍ତିରୁ ସାର କଥା—

ଏ ସବୁ ସୂକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ କରି କେତେକଶ୍ରେଣୀର ସ୍ଥିର ଭେଦର ପେ ଭରତ ସର୍ବଥା ଗ୍ରାହ୍ୟର ଭୂତାୟ ଶତାଦ୍ଧାର ଲେଖ [କାଳିଦାସଙ୍କୁ ଏମାନେ ୪ମ ଶତାଦ୍ଧାର ଲେଖ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି] । ଅନ୍ତଃସୁଗ୍ରହ ସମ୍ପର୍କରେ ଏହା ପରେ ପରେ ଯେଉଁ ଅଲୋଚନା କରାଯିବ, ତହିଁରୁ ସାଫତେ ବୁଝିପାରିବେ, ଉକ୍ତ ସୁଗ୍ରହ ଶ୍ରେଣୀ ଶତାଦ୍ଧାର ଅବ୍ୟବହୃତ ଦୂରରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥିର ହେଲା ଯେ ଏହା ଅନ୍ତଃ ସୁଗ୍ରହର ମଧ୍ୟ ଅଗରୁ ଲେଖା ପାଇଥିଲା ।

ଯୁକ୍ତିଗତିକର ପରୀକ୍ଷା—

କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ଚୋର ସୀମା ଆଉ ଟିକିଏ ବହୁତ କଲେ ଦେଖାଯିବ, ଯେଉଁ କେତେକ ଅଧୁନିକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତର ଅବ-
ତରଣ କରାଗଲା, ତାହା ବହୁତେ ନିରର୍ଥକ । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଯାତ-
ଦ୍ଵାସିକମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ସଭ୍ୟତା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ବହୁର ଅବିଚିନିତା ପ୍ରମାଣ କରିବା ଏକ ଶେଷରେ ପଡ଼ିଗଲା । ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଭାଗେୟ ପରଂପରା ଅନୁସାରେ ଯେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାକୁ ସେତେ ଅଧୁନିକ ଭାବରେ ଫିସ୍ ସ ଫିସ୍ ଦୁଇଗୋଟି ଯୁକ୍ତିରୁ ବେଶ୍ ପ୍ରତି ଉଦ୍ଧୃତ । ଅବଶ୍ୟ କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପିତ ହୋଇ ପାରିଲେ ଭରତଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣରେ କେତେକ ଅସୁବିଧା ଦୂର ହୋଇ ପାରନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ,
K. G. Sankara ମହାଶୟ ଏବଂ K. C. Chattopadhyaya

ମଧ୍ୟ କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳି ଯହା
ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି; ତାହା ସବୁଠାରୁ ବଳିଷ୍ଠ ମତବାଦ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ
ହୁଏ । ଏହା ଯେବେ ଠିକ୍ ହୁଏ, ଭରତଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୩ୟ ଶତା-
ବ୍ଦୀରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୋଲ୍ଲବା କେତେ ହାସ୍ୟାସ୍ତକ, ସହଜରେ ବୁଝି
ହେବ । ପୁଣି କାଳିଦାସଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଏହା ଅକାଟ୍ୟ ଯୁକ୍ତିରେ
ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ଯେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ
ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ନ ହେଲେ କି କାଳିଦାସଙ୍କ
ସବି ଜଣେ ବିରାଟ ପଣ୍ଡିତ କେବେ ଭରତଙ୍କୁ ଦେବତାମାନଙ୍କର
ଗୁରୁ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତେ । ସୁତରାଂ ଏବେ ଆମ ପକ୍ଷରେ ଭରତ
ଯେପରି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ, କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ତା'ରୁ
ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନତାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କିମ୍ବା ପ୍ରାଚୀନ ପରି ବିବେଚିତ
ହେଉ ନ ଥିଲେ ।

ଭରତ ଓ ବାସ୍ତ୍ୟାୟନ—

ଅଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଅଭିଧାନ ଅନୁସାରେ ଭରତ ସର୍ବଥା
କାମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣେତା ବାସ୍ତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଦୈବପୁତ୍ର । ଏହା ଅମୂଲ୍ୟ କା
ଅସତ୍ୟ ବୋଲି ସହଜରେ ପ୍ରମାଣ କରି ହେବ ନାହିଁ । କେତେକ
ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତରେ ବାସ୍ତ୍ୟାୟନଙ୍କ କାଳ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ବା
ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବାସ୍ତ୍ୟାୟନଙ୍କ ସଂପ୍ରସାରିତ ପ୍ରକରଣର ଗୁରୁ
ସୁବର୍ଣ୍ଣନାର ନିଶ୍ଚୟ ତାଙ୍କର ଦୈବପୁତ୍ର, ଯେହେତୁ ସେ ପ୍ରଗୁର
କରିଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ ବାସ୍ତ୍ୟାୟନ ଲିପିବଦ୍ଧ କଲେ । ଉକ୍ତ ଗୁରୁ ଗଜ-
ଶେଖରଙ୍କ ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଯେବେ ଭରତଙ୍କ ସମସାମୟିକ,
ତେବେ ତାଙ୍କର ସମୟ ଅନୁମାନିକ ତିନିହଜାର ବର୍ଷ ହେବା ଯୁକ୍ତି
ସମ୍ଭବ ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଟୀକା—

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଉପରେ କେଶୀ ଟୀକା ଲେଖା ଯାଇ ନ ଥିବା ପରି ଜଣାଯାଏ । କାଳିଦାସଙ୍କ ଶକୁନ୍ତଳା ଉପରେ ରାଘବଭଟ୍ଟ “ଅର୍ଥ-ଦ୍ୟୋତନିକା” ନାମକ ପେଞ୍ଚ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତହିଁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ, ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଅଭିନବ ଭାରତୀ ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ଟୀକାର ନାମ ହେଉଛି ନାଟ୍ୟବେଦବିବୃତ୍ତି । କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଗବେଷଣା ଫଳରେ ଏହା ଜଣା ପାଉଛି, ମଙ୍ଗଳ ନାମକ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ମାତ୍ସ୍ୟପୁରାଣର ଗୋଟିଏ ଟୀକା ଲେଖିଥିବା ପରି କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରୁ ଅନୁମିତ ହେଉଛି ।

ଠଥ ପରଲ୍ଲେଦ

ଅଗ୍ନିପୁରାଣ—

ପ୍ରାଚୀନ ଶୁଦ୍ଧ ପରଂପରା ଅନୁସାରେ କ୍ୟାସଦେବ ଅଠରଶଶ୍ରୁ
ପୁରାଣର ଲେଖକ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ରଚନା ।
ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ସମସ୍ତ କିନ୍ତୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ପାରି ନାହିଁ । ଏ
ପୁରାଣର ୩୩୬-୩୪୭—ଏ ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଳଙ୍କାର ଶିକ୍ଷାଗତ
ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବିଷୟର ସୂଚି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିବରଣୀ ରହିଛି ।

୩୩୬—କାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ, ଗଦ୍ୟ, ପଦ୍ୟ, ପିଣ୍ଡ ।

୩୩୭—ନାଟକର ପ୍ରସ୍ତାବନା, ପଞ୍ଚସଖା ଓ ପଞ୍ଚଅର୍ଥ ପ୍ରକୃତି ।

୩୩୮—ରସ—ସ୍ୱାଦିଭାବ ଓ ବିଭାବାଦି—ନାୟକ ନାୟିକାଭେଦ ।

୩୩୯—ରୂପ ରଚିତ—ପାଞ୍ଚଲୀଙ୍ଗାଦି—ଗୁଣବୃତ୍ତି—ଭାବତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଦି ।

୩୪୦—ନାଟକରେ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଗୁଣନ ।

୩୪୧—ଅଭିନୟ—ସାତ୍ତ୍ୱିକ, ବାରିକ, ଅଙ୍ଗିକ, ଆହାରୀ ।

୩୪୨—ଦୋଳଂକାର, ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ଚିତ୍ର, ରତ୍ନାଦି ।

୩୪୩—ଅର୍ଥଲକ୍ଷାର—ଉପମା, ରୂପକ, ସଦୃଶ୍ୟ ।

୩୪୪—ଅଳଙ୍କାର ବିଷୟକ କେତେ କଥା ।

୩୪୫—କାବ୍ୟରେ ଗୁଣ ନିରୂପଣ ।

୩୪୬—କାବ୍ୟରେ ଦୋଷ ନିରୂପଣ ।

ଏ ଦଶଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟର ମୋଟ ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା ୩୭୨ ।

ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ପ୍ରାଚୀନତା—

ଅନେକ କହନ୍ତି ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଅଲଙ୍କାର ଉପରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇ ପାରେ କି ନା ତାହା ବଡ଼ ଗମ୍ଭୀର ବିଷୟ । ତଥାପି ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ନହେ ଏବଂ ପତାଂସମୁକ ଭରତ, ଦଣ୍ଡୀ ଓ ଭ୍ରମହଙ୍କ ଚେତନା ଚୋଲ ଅନେକଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ସେମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ସାର ଓ ସୁବିପରୀୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଲାଗି:—

(କ) ଏଥିରେ ସମାୟୁଗ, ହରିବଂସ, ଧନ୍ୟନ୍ତର, ଓ ସୁପ୍ରଭ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ତେଣୁ ସେଥା ଏମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ।

(ଖ) ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅମର କୋଷର ୧୫୦୦ ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରାୟ ୧୨୦୦ ଶ୍ଳୋକର ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଗତ ୧୨୦୦ ଶ୍ଳୋକ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ପା ଅଛି । ଅମର କୋଷର କାଳ କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ଅନ୍ତର ବା ବାହ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ଏହାର ସମୟ ନିରୂପିତ ହେଲେ ହୁଏତ, କିଏ ଆଗ, କିଏ ପଛ ଏ ବିବଦ ସହଜରେ ଭୁଲି ଯିବ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଚକ୍ରତ କଥା ଲେଖା ଅଛି । ପୁଣି ଅଧ୍ୟାୟେଷୁ ଆ ଗ୍ରାମେ ୩୮୦ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗବତ୍ ଗୀତାର ମଧ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କୃତ ସାର ରହିଛି । ତେବେ ତଣି କୁହାଯିବ, ଏହା ଭଗବତ୍ ଗୀତାର ମଧ୍ୟ ମୂଳ ? ଟିକ୍ ସେହିପରି ଅମର କୋଷର ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତି ଯିନା ଅଗ୍ନିପୁରାଣରୁ ଅମର କୋଷ ନେଇ ନାହିଁ । ଅମର କୋଷ ରଚନାର କାଳ ପ୍ରକୃତମାନେ ଏରୂପେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି:—

- ୧ । Macdonell (ମେକ୍ ଡୋନେଲ୍) ଖ୍ରୀଷ୍ଟର ୫୦୦ ବର୍ଷ ।
 ୨ । Dr. Hoernel (ଡକ୍ ଡୋର୍ନେଲ୍) ୨୨୫-୧୪୦ ମଧ୍ୟରେ ।
 ୩ । Mr. Oak (ଓକ୍) ଖ୍ରୀଷ୍ଟର ୪୯ ଶତାବ୍ଦୀ ।
 ୪ । Maxmuller (ମକ୍ସମ୍ୟୁଲ୍) ଅମର କୋଷ ପଦ୍ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ
 ଗୀତାପାଠରେ ଅନୁଦତ ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବତ୍ର ପଦ୍ମ
 ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି ।

ଯଦ୍ୟପି ଅମର କୋଷର ସମସ୍ତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ,
 ତଥାପି ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ସମସ୍ତ ଚତୁର୍ଥ ବା ପଞ୍ଚମ (ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲବ
 ଶିବାକୁ ଅନ୍ତଃ ଶବ୍ଦେ ବର୍ଣ୍ଣ ଲଗିଥିବ) ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ରଚିତ
 ହୋଇ ନ ଥିବ ।

(ଗ) ଭରତ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, “ପୁରାଣେଷଂ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତନାଃ”
 ବୋଲି ଲେଖା ଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ
 ପୁରାଣ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତହିଁରେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।
 ମ.ସ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି, ଅମୃତ ଶାବର ନାମ ଭାରତୀ-
 ଶବ୍ଦ ପେହେଡ଼ି ତାହା ଭରତଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଉଦ୍ଧୃତ । ଏଥିରୁ
 ଜଣାଯାଏ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଆଗରୁ ଭରତ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖା
 ସରିଥିଲା ।

(ଘ) ଭ୍ରମର ପଦ୍ମ ବା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ । ସେ
 ଲେଖିଛନ୍ତି * ଯେ “ମୁଁ ନିଜସ୍ଵତ୍ତ୍ଵରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଉଦ୍ଧୃତ ଓ ଲକ୍ଷଣ

* ସ୍ଵୟଂ କୃତେରେବ ନିଦର୍ଶନୋ ରିୟଂ
 ମୟା ପ୍ରକୃତ୍ତା ଶବ୍ଦ ବାଗଲଂ କୃତଃ ।”

ସବୁ ଲେଖିଛି । ବିଷୟ କଲେ ଜଣାଯିବ—ରୂପକ, ଅପେକ୍ଷ, ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି ଓ ପରାପୋକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିର ଲକ୍ଷଣ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଯେପରି ଭ୍ରମହୀନର ପ୍ରାୟ ସେହିପରି । ତେଣୁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଭ୍ରମହୀନଠାରୁ ଅନୁକରଣ କରାଯିବା ସମ୍ଭବ ।

(ଫ) ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା, କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖକ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରୁ କିଛି ଉଦ୍ଧାର କରି ନାହିଁ । ମନେ ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣର ଉଲ୍ଲେଖ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନି ପୁରାଣର କି ନାହାନ୍ତି । ସଞ୍ଜୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିଶ୍ୟତ ଉଲ୍ଲେଖ କରୁନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ବେଢ଼ିଆ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ତେଣୁ ଶେଷରେ ଉପରୂପ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଏହା କୁହା ଯାଇଛି ଯେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ୧ମ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ ଗୃହୀତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏ ଯୁକ୍ତିମାନଙ୍କର ପରାସ୍ତା—ଉଲ୍ଲିଖିତ ଯୁକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ ପରାସ୍ତା କରିବାବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ଅନେକ ସନ୍ଦେହର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ତଥାପି ସତ୍ୟତା ନିରୂପଣ କରିବା ବେଳା ସର୍ବଥା ଶଫଳାୟ । ଉପରୂପ ଟିକାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ପରାସ୍ତା କରାଯାଉ ।

ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ କେଉଁ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରାଚୀନ :—

[କ] ସମାୟୁକ୍ତି, ହରିବଂଶ, ସୁଶ୍ରୁତ ଓ ଧନୁର୍ଭରଙ୍କର ସମୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରୂପିତ ହୋଇନାହିଁ । ଗୋଟିଏ କଥା ଏହି ଯେ ଭାର-

ଗାୟ ଶୁଭ ସରଂସର ଠାରୁ ଅଧୁନିକ ସମାଜୋଚ୍ଚାରଣଦୃଷ୍ଟିକାନ୍ତ
 ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଧନ୍ଦୁନ୍ତର ହୃଦୟ ନିକରତ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ନ
 ହୋଇ ପରନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣକୁ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ କହିବା ଯଦୌ
 ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଜ୍ରଶେଖରଙ୍କ ଗୁରୁ
 ତାଲିକାର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ ନ ହୋଇଛି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ
 ଯେବେ ଭରତ ଏହି ଜଗତରେ ରୂପକ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଥମ ଗୁରୁ, ତେବେ
 ସେ ସତ୍ୟ ଯୁଗର କିମ୍ବା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ହେବା ମଙ୍ଗଳ ।
 ଏପରି ସ୍ଥଳେ କଳିଯୁଗର ପ୍ରାକକାଳରେ ଲିଖିତ ବ୍ୟାସଙ୍କ ପୁରାଣ
 [ଯେବେ ପାରଂପରକ ମତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ] କଟର ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ
 ହୋଇ ପାରବ ? ରାମଯୁଗ, ହରିବଂଶ ତ ସର୍ବଥା ଅଗ୍ନିପୁରାଣର
 ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଧନ୍ଦୁନ୍ତର ଓ ପୁରାଣିକ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ
 ହେଲେ ଅବା ଏ ଦିଗରେ ଅଧିକ ମାର୍ଗ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରନ୍ତି ।
 ତଥାପି ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଐତିହାସିକ-
 ମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ସମୟ ଗତ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା
 ବିଚାର କଲେ ଏ ସମାସ୍ୟାର ସଠିକ ସମାଧାନ ବଡ଼ ଦୁରୁହ ପ୍ରଜାତ
 ହେବ । ଯେଉଁମାନେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣକୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ କହନ୍ତି,
 ସେମାନେ ନାଟ୍ୟସ୍ତରେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖି ବଡ଼ ବିସ୍ତାପ
 କରିଛନ୍ତି ଅଳଂକାରର ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ତାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।
 ଏହା ଯେବେ ଠିକ୍ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ଧରାହୁଏ, ତେବେ
 ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଯେ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ
 ତା ନ ହେଲେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ହେଉଛି ସର୍ବପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ । ବର୍ତ୍ତମାନ
 ଅନ୍ୟ ଯୁକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ପରୀକ୍ଷା କଲେ ଅଗ୍ନି ପୁରାଣକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣର ଶତ୍ରୁ-
 ଶତାଦ୍ଧି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଶାଯାର ପାରବ କି ନା ତାହା ଜଣାଯିବ ।

[୬] ଅମର କୋଷ ଓ ଗୀତା—ବିଂବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଏବଂ ସମ୍ବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ପାରଂପରିକତା ଅନୁଯାୟୀ ସେଇ ବ୍ୟାସଦେବ, ଗୀତା-ସମ୍ବଳିତ ଓ ହରିବଂଶସୂକ୍ତ ମହାଭାରତ ଏକ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ଲେଖକ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଯେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାର ‘କର୍ତ୍ତା’ ନିରୂପଣ କରିବା ଦୈଢ଼ନିକ-ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ କେବଳ କଷ୍ଟକର ନୁହେଁ, ସର୍ବଥା ଅସାଧ୍ୟ ଓ ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ସେମାନେ କହନ୍ତି, ଅନ୍ୟଜଣେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଦେଇ ଓପିଜ୍ଞ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ନାଁରେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିଥିବ ଯେହେତୁ ବିଦ୍ୟାତ ଲେଖକଙ୍କ ନାମରେ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ ଲେଖକ ତାହା ଅବ୍ରହ୍ମରେ ପଡ଼ନ୍ତି । ଏହା ସ୍ଥଳ-ବିଶେଷରେ ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ତଥାପି ଏହିଠିରେ ଏ ଯୁକ୍ତି କେତେଦୂର ଉପଲବ୍ଧ ଦେଖିବାର କଥା । ଏ ଯୁକ୍ତିର ଶକ୍ତିନ ଲାଗି ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ ନାମ ଲଳସା, ଜ୍ଞାନପ୍ରସାର ଇତ୍ୟାଦି ଲେଖକ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ବରଂ ବ୍ୟାସଙ୍କର କୌଣସି ଅପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୁଏତ କେହି ଜଣେ ଲେଖକ ନିଜର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ନିଜର ବହୁ କଷ୍ଟ ପ୍ରୟତ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନ୍ୟ ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିରାଶ୍ରମ ଓ ଏକାନ୍ତ ପରହୃଦୈକବ୍ରତ, ଅସାଧାରଣ ସଞ୍ଜୁକ୍ତି ଲେଖକ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟକି କେବେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ! ସେ ଯାହା ହେଉ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଗୀତାର ସାର ଅଛି, ଏଥିରେ ମତଭେଦ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା କଦାପି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଯେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ବାକ୍ୟସବୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଯାଇ ଗୀତା ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ହୁଏତ ଗୀତାର ସାର ଦେବାକୁ ଯାଇ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ବ୍ୟାସଦେବ ତହିଁରୁ କେତେକ ଅଂଶ ଅବିକଳ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଅଥବା ଏହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ଗୀତାରେ

ଯେଉଁସବୁ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁର ଅଧିକାଂଶ ଶୁଣିବାକ୍ୟ
ଆକାରରେ ଉଚ୍ଚନିଷଦରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ତେବେ କଣ
ଏଥିରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ବେହରା ଶେଷ ଅଂଶ ଉଚ୍ଚନିଷଦ ମଧ୍ୟ
ବ୍ୟାସହୋକ୍ତ ଗୀତାରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏ ଯୁକ୍ତି ସର୍ବଥା
ତ୍ୟାଜ୍ୟ । ତାପରେ ଏ ଯୁକ୍ତିରେ ଅଂଶିକ ବିଶ୍ୱାସ କରିଗଲେ ମଧ୍ୟ
ତାହାର ଲେଖକ ଅମର କୋଷ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପ୍ରସାଦିତ କରିପାଇ ପାରିବ
ନାହିଁ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟକ ବିବରଣ ଓ ଅମରକୋଷର
ନାମ—ପ୍ରାଚୀନ ମୂଳକ ରଚନା—ଏ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବସ୍ତୁ । ଅଗ୍ନି-
ପୁରାଣରେ ଲେଖକ ସଂପର୍କରେ ଗଣ୍ଡାତ୍ୟ ଅନୁସୂୟସ୍ତମାନେ
ଯେଉଁସବୁ ଅନୁମାନ କରୁଛନ୍ତି, ଅମରକୋଷ ପାଇଁ ସେ ରୁଚିତ
ଯୁକ୍ତି ନୁହେଁ । ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଅନ୍ୟମାନେ ଅନୁକରଣ କା ଅନୁ-
ସରଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରଣା ପାଇବା ସାଧାରଣ କଥା । ଏପରି ସ୍ଥଳେ
ଅହୁନ୍ତ ଅମର ସିଂହଙ୍କର ଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରି ଯେଉଁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ
ଲେଖାଗଲା, ତାହା ପରଂପରାରେ ଧର୍ମାଭିମାନ ହୁନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତଗଣ
ନିର୍ବାଦରେ କିପରି ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁସେ ମାନିଗଲେ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱ-
କାଳରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପାଇ ନ ଥିବା ଅମରକୋ-
ଷରୁ ‘ପୁରାଣ’ ଗ୍ରନ୍ଥକାର କିପରି ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାର
କରିନେଲେ ? ଯେବେ କୁହାଯାଏ—ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଅନେକେ
କହିନ୍ତି—ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିବରଣୀ ଦେବାକୁ
ଏହା ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଏପରି ନାନା
ବିଷୟରେ ବିବରଣୀମାନ ସମୃଦ୍ଧିତ ହୋଇ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି,
ତେବେ କଣ ଗୀତା ଓ ଅମରକୋଷ—ଏ ଦୁଇଛନ୍ତି ଛଡ଼ା ଅଂଶ
ଉଦ୍ଧାର ପୂର୍ବକ ବିରୁଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ନଥିଲା । ତେଣୁ
ଏ ଯୁକ୍ତି ଅମୃତ ।

ଅମରକୋଷର ପରବର୍ତ୍ତନ :-

ଏହା ଛଡ଼ା ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଅଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ବହୁ ଅଂଶ ମଧ୍ୟରୁ ଅମର ସିଂହ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ଫଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ଅଂଶ ବା ଅଧ୍ୟାୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ବ ନ ଦେଇ ସଂସ୍କୃତ-ପାଠୀ ଓ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରିୟ ଲେଖକମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ମାର୍ଗ ସ୍ପଷ୍ଟ, ଧର୍ମାଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ବ ଅଲୋଚନା ବିଘ୍ନନ [ଅମରକୋଷ ବା ଅଭିଧାନ] ପ୍ରଧାନ ଅଂଶ ଉଠାଇ ନେଲେ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଗର୍ଭରେ ଥିବାବେଳେ ସର୍ବସାଧାରଣ ତାହା ଜାଣୁ ନ ଥିଲେ ବା ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଶାଳତା ହେତୁ ସମସ୍ତେ ତହିଁରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଧର୍ମପ୍ରିୟ ଅମରସିଂହ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ସୁଗମ କରିବାଲାଗି “ନାମଲିଙ୍ଗାନ୍ତ ଶାସନ” ଲେଖିଲେ । ତେଣୁ ଅମର କେ ପରି ମୂଳରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ସ୍ବୟଂ ଲେଖିଛନ୍ତି :-

“ସମ ହୃଦ୍ୟାନ୍ୟତଦାଶି ସକ୍ଷିପ୍ତେଃ ପ୍ରତିସଂସ୍କୃତେଃ

ସଂସ୍କୃତମୁତ୍ୟୁତ ବର୍ଗେ ନାମଲିଙ୍ଗାନ୍ତ ଶାସନମ୍

ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ଚଳମାନଙ୍କୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିଏ କହିପାରେ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ଏତେ ଅଂଶ ଅବିକଳ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବାରୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସେ ସ୍ବାୟଂ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟୋପାଦାନମୂଳକତା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଅମରକୋଷର ସମସ୍ତ ଦ୍ଵାରା କେତେକ ଯାହା କହନ୍ତି, ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ବୟଂ ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖା, ତାହା ଆଦୌ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

[ଗ] ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯେ ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣ ଲେଖା ଯାଇଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏ ବିଷୟରେ ଅଧିକ ଅଲେଚନା ଦରୁବାର ନାହିଁ । ପୁଣି ଏହା କହିବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହୁଏ ଯେ, ଯେଉଁ ମାନେ ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣକୁ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ କହିନ୍ତି, ସେମାନେ ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଚୀନତା ବା ଅଦିମତା ଯେ ଅସ୍ପୀକାର କରନ୍ତି ତାହା ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଉହିଁରେ ନାଟ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖି ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣକୁ ପ୍ରଥମ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ କହିନ୍ତି ।

[ଘ] ଭ୍ରମହଙ୍କ କାବ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ସେ ସ୍ବକୃତ ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଉଦାହରଣ ଦେବାବେଳେ ସେ ଅନ୍ୟର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରି ନାହାନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ନିଜର ମଧ୍ୟ ରଚିତ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହଙ୍କ ଏ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ କେବଳ ଉଦାହରଣର ବେଞ୍ଚନା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ସୂତ୍ରରଚନା ଏ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟର କାହାରେ । ତେଣୁ ଅନୁକ ଅନୁକ ଅଳଂକାରର ଲକ୍ଷଣ, ଏ ସ୍ବାଧୀନ ଲେଖକ ଭ୍ରମହଙ୍କଠାରୁ ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣ ଅନୁକରଣ କରିଛି କହିବା ସତ୍ୟର ଅପଲାପ । ଯେବେ ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ହିତରେ ଏହା ସ୍ପୀକାର କରାଯାଏ, ତଥାପି ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣର ଲକ୍ଷଣ ସଙ୍ଗେ ଭ୍ରମହଙ୍କ ଲକ୍ଷଣ ଗୁଞ୍ଜିକର ସାମ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପଣର ପରବର୍ତ୍ତିତ୍ବ ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ଅଳଂକାରଗୁଞ୍ଜିକର ଲକ୍ଷଣରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ଲେଖକ ଉପମାର ସମାସୋକ୍ତି ପରି ବା ରୂପକରୁ ସ୍ବଭାବୋକ୍ତି ପରି ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ନ ପାରେ । ତେଣୁ ଲକ୍ଷଣଗତ ସାମ୍ୟରଦ୍ବାରା ଏକପ୍ରକାର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଦ୍ବିତୀୟରେ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଲାବେଳେ ଏମାନେ ବହୁ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହ୍ରଦ ବ୍ୟବହାର କରି ନାହାନ୍ତି । ଅଳ୍ପ କେତେଗୋଟି ମାତ୍ର

ଶବ୍ଦରେ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ସୁତରାଂ କେହି କାହାର ଅନୁକରଣ ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକେଲେ ବିଷୟଗତ ସମତା ହେତୁ ଇତ୍ୟନ୍ତ-ପ୍ରଶାଳିଗତ ସାମ୍ୟ ରହୁବ; ଅସମ୍ଭବ କା ଅସଂଗତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏ ଯୁକ୍ତି ସର୍ବଥା ଅମୂଳକ ।

[୮] ଏ ଯୁକ୍ତିରୁ ବିଶେଷ କିଛି ସାରକଥା ପ୍ରକାଶ ପାଏ ନାହିଁ । ଭରତ ପୁରାଣଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବା ଜାଣି ଥିଲେ କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନ କରି ଥିବାରୁ ଯେବେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ହେଉଛି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ, ତେବେ ସେ ଯୁକ୍ତିରେ ଦେଖିଲେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ଚେବଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ନୟୋଦ୍ଦିନ ଶତାବ୍ଦୀର କୌଣସି ଲେଖକ ତାର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନ ଥିବାରୁ ତାହା ନୟୋଦ୍ଦିନ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଲେଖା ଯାଇଥିବା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯିବ । ଏହା କିନ୍ତୁ କେତେ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ତାହା ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଦରକାର ନାହିଁ ।

ଏ ସବୁ ଆଲୋଚନାର ଶେଷରେ ଏତିକି ମାତ୍ର କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଭରତଙ୍କ ସମୟ ଯେବେ ଅଜକୁ ପ୍ରାୟ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ଏବଂ କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପୂର୍ବ ୧୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତେବେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଏ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ନିଶ୍ଚିତ ।

ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର :—

ଅଗ୍ନିପୁରାଣର ମୂଲ୍ୟ ପୁରାଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାହାହେଉ ପଛେ ଅଳଙ୍କାରର ଇତିହାସରେ ଏହାର ଅସନ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର

ପରେ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଯେବେ ପ୍ରଥମ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି
 ଧରାଯାଏ, ଏହାର ଗୌରବ ସର୍ବଥା ସ୍ୱୀକରଣୀୟ । ଅଳଂକାର
 ଶାସ୍ତ୍ରର କଳେବର ଆଜି ଯେଉଁ ବିଶାଳ ଅକାର ଧାରଣ କରିଛି,
 ତାହାର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଥିଲା ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ
 ସମୟରେ, ଆଜକୁ ଗୁରୁ ହଜାରରୁ ବେଶୀ ବର୍ଷତଳେ ମଧ୍ୟ
 ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଗଗନ ନିଜର ଉତ୍କଳ ବସରେ ଯେ କି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ
 ନକ୍ଷତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଧାରଣ କରିବସିଥିଲା, ତାହାର ମୂଳ ସାକ୍ଷିରୂପେ ଅଧି-
 ନିକ୍ଷିପ୍ତିତ ସମାଜର ଅନାଦୃତ, ଏପରିକି ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ
 ଅଶ୍ରୁତ ନାମା ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଆଜି ଆମର କୌତୃହଳ ଉଦ୍‌ଘାଟନ
 କରେ । କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣଠାରୁ ନିଃକ ଓ ରସ ପ୍ରକରଣ ସହ
 କାବ୍ୟର ଦୋଷଗୁଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଲିଦେଶିତ କରି ଲେଖକ ଯାତ-
 ନାସିକ ଜଗତର ପଥେଷ୍ଟ ଉପକର କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବହୁ
 ବର୍ଣ୍ଣପରେ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଧାରା ବାହିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରଣୟନ
 ହୋଇଛି ସତ୍ୟ । ମାତ୍ର ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଯୁଗରେ ସେ ଗୁଡ଼ିକର ଗଜ
 ନିହତ ଥିଲା ।

ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅଗ୍ନିପୁରାଣଠାରୁ—ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୮୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ମେଧାବୀ

ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ପରେ ଭ୍ରମହଙ୍କର କାବ୍ୟାଳଂକାର ହେଉଛି ତାହାର ନିବନ୍ଧନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ଆଳଂକାରକ ପ୍ରତି କେତେକ କାରଣରୁ ସବୁଥା ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ମେଧାବାଙ୍କ ନାମ ପ୍ରଥମେ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ । ଭ୍ରମହ ମେଧାବାଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଛଦ୍ରାଚାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘କାବ୍ୟାଳଂକାର’ ଉପରେ ଟୀକା ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ ଟୀକାକାର ନିଜେ ସାଧୁ ପ୍ରମୋଦଚନ୍ଦ୍ର ମେଧାବାରୁଦ୍ର, ଦଣ୍ଡୀ, ଭ୍ରମହ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତେବେ ଭ୍ରମହଙ୍କ ‘ମେଧାବା’ ଓ ନିମିସାଧୁଙ୍କ ‘ମେଧାବାରୁଦ୍ର’ ଜଣେ ନା ଦୁଇଜଣ କ’ଣ ? ଏ ଦୁଇ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରମାଣ ବା ସୂଚନା ସ୍ପଷ୍ଟଦେଲେ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମେଧାବାଙ୍କ ନାମ ମିଳୁନାହିଁ । ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ଯେପରି ଧର୍ମଜାଣି ‘ଜାଣି’ ନାମରେ ସଂଗ୍ରହ, ଅଂକା ଯେପରି ଇଞ୍ଜି ହରି ‘ହରି’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ, ସେହିପରି ମେଧାବା ନାମରେ ମେଧାବାରୁଦ୍ର ସୂଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମଦ୍ୱାରା ଏ ସମସ୍ୟାର ଜଟିଳତା ବହୁଗୁଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଛି । ହିକାଣ୍ଡ ଶ୍ରେଣୀରେ କାଳିଦାସଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ମେଧାରୁଦ୍ର ଥିବାବଥା ଲେଖା ଅଛି । ତେବେ କଣ ଉପସ୍ଥାପନ

ସମସ୍ତେ ଜଣେ ଲୋକ, ଏ ସମେତ ହୃଦାତ୍ ଉଦ୍ଧୃତ ହୁଏ । ଗବେଷଣାରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯେତେ ଦୃଢ଼ ଶିକ୍ଷା ଶେଷର ଉକ୍ତି ବିବରଣୀ ସତ୍ୟ, ତେବେ କାଳିଦାସଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ନାମ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥିବାରୁ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ।

ଅବଶ୍ୟ କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟ ଅଳ୍ପ ପୁରାଣ ଓ ଭ୍ରମହୀନ ମଧ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତୀ । ସେ ମଧ୍ୟ ଯେ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ଆଲଂକାରକ ଥିବେ ଏହା ସହଜରେ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ତଥାପି ତାଙ୍କ ନାମ ସହିତ କୌଣସି ଆଲଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥର ସମ୍ପର୍କଥିବା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ମଧ୍ୟ ମେଧାବୀଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ‘କାଳିଦାସ’ ନାମ କାହିଁକି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲେ—ଯେତେବେଳେ ଉକ୍ତ ଦୁଇନାମ ବାସ୍ତବରେ କେବଳ ଜଣେ ଲେଖକ । ଏହାଛଡ଼ା କାବ୍ୟମୀମଂସାର ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ମେଧାବୀଙ୍କୁ ଜଣେ ଆଜ୍ଞାନୁ ଅନ୍ଧ କବି ।

ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ “ରୁଦ୍ର” ଯୋଗ—

କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଯୁକ୍ତି କରନ୍ତି, ‘ରୁଦ୍ର-ଟି’ ହୁଏତ ରୁଦ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିବେ ଏବଂ ଭ୍ରମହୀନ କେବଳ ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ କରୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମେଧାବୀ ପରେ ‘ରୁଦ୍ର’ ପରି ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଛି । ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ ପଦ୍ଧତିରେ ଜଣେ ଲେଖକ ‘ମାନବରୁଦ୍ର’ଙ୍କର ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି । କପିଳରୁଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଣେ ଲେଖକ ଥିବା ଜଣାଯାଇଛି । ଭ୍ରମହୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମେଧାବୀଙ୍କ ନାମ ଥିବାରୁ ସେ ସର୍ବଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶତାଦ୍ଧୀର ମୂର୍ତ୍ତିବର୍ତ୍ତୀ । କିନ୍ତୁ ମେଧାବୀଙ୍କୁ ଜଣେ କିନା, ଠିକ୍ କେଉଁ ସମୟର, କିପରି ଲେଖିଥିଲେ, ଜାଣିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ ।

ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତି

ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିର ଚୈତ୍ତ୍ୱ ସଠିକ ବରଣୀ ମିଳୁନାହିଁ । ଦିଅଁ ନାଗାରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ‘ପ୍ରମାଣସମୁଦୟ’ ଉପରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ, ସେ ବୋଧହୁଏ ଆଲୋଚିତ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ ଅଭିଜ୍ଞ । ଧୂନ୍ୟାଲୋକରେ—“ଲବଣ୍ୟଦ୍ରବଣ ବ୍ୟୟୋନଗଣିତଃ ଶ୍ରେଣୀ-ମହାନକିଂତଃ”—ଏ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରି ଲେଖକ ଯଥାସମ୍ଭବ ଏହା ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଙ୍କର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅନେକ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ୱ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଜଣେ ଅଳଂକାରକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏହିଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ଇତିହାସ ମତରେ ସୁବଳଙ୍କ ବାସବଦତ୍ତର ଚୈତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଅଳଂକାରକ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ରୂପକ ଭ୍ରାନ୍ତି କେତେକଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକ ଧୂନ୍ୟାଲୋକରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି, ସେଥିରୁ ତାଙ୍କ ଅଳଂକାରକତା ପ୍ରମାଣିତ କରିପାରି ପାରିବ ନାହିଁ; ହୁଏତ ସେ ଜଣେ କବିଥିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କ କବିତାରୁ ଉଦାହରଣର ଉପଯୋଗୀ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶ୍ଳୋକ ଧୂନ୍ୟାଲୋକକାର ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଅଳଂକାରକ ରୂପେ ଅଳଂକାର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନ ଦେବା ଏତିକି ଆଉ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ନାହିଁ । ତଥାପି ଉତ୍ତମତର ଗବେଷଣା ଦ୍ୱାରା କେବଳ ଏ ସନ୍ଦେହ-ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମତ ତାର ପ୍ରକୃତ ରୂପ ଧରି ତଥ୍ୟ ଅବଗତରେ ଆମର ସହାୟ ହେବ ।

ଭଜି

ଦ୍ୱାବିଂଶ ସର୍ଗାତ୍ମକ ଭଜିକାବ୍ୟ ସମ୍ପୃକ୍ତ ସାହିତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପରେ ଏକ ନୂତନ ବସ୍ତୁ । ଏହି ନୂତନତା ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟବସ୍ତୁ ବା ଛନ୍ଦ

ପ୍ରକୃତ ବୌଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ର ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନ ହୋଇ ଦେଇଛି କେବଳ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରରେ । ସମସ୍ତ କବିସ୍ୱୀୟ ଭାବବଳର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭେ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଉଚ୍ଚିତ୍ରେ କିନ୍ତୁ ସତେ ଯେପରି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ବିଷୟବସ୍ତୁର ନିୟୁତ୍ତା ହୋଇଛି । ଏ କାବ୍ୟଟି ଶୁଦ୍ଧଭାଷାରେ ବିଭକ୍ତ—

୧ । ପ୍ରକାଶ୍ୟ କାଣ୍ଡ [୧—୫ ସର୍ଗ] ୨ । ଅପ୍ତକାର କାଣ୍ଡ । [୬—୯ ସର୍ଗ] ୩ । ପ୍ରସନ୍ନ କାଣ୍ଡ [୧୦—୧୩ ସର୍ଗ ୪ । ତତନ୍ତ୍ର କାଣ୍ଡ [୧୪—୨୨ ସର୍ଗ]

ଭାବିକ ଅଳଂକାର—

ଉଚ୍ଚିତ୍ କଣେ ଅଳଂକାରକ ରୂପେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଲେଖନୀୟ ଯାଇଥିବା ଦେଖି ଅନେକ ପାଠକ ଅସ୍ତ୍ରାଧୀନିତ ହେବେ ଏବଂ ଧର୍ମଗୀର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୁଲ୍ଲ ଏହାକୁ ବାବି ହସ୍ତାବରେ କେବଳ ବିଚାର କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେବେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ କଥା ହେଉଛି, ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନେକ ବିଷୟ ଅଳଂକାରକ କ୍ରମରେ ଉଚ୍ଚି ଅଲେଖନୀ କରିଛନ୍ତି । ଦଶମ, ଏକାଦଶ ଓ ଦ୍ଵୟୋଦଶ—ଏ ତିନୋଟି ସର୍ଗ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ପ୍ରଶିଦ୍ଧାନର ବିଷୟ । ଦଶମ ସର୍ଗରେ ସେ ପ୍ରାୟ ୫୦ଗୋଟି ଅଳଂକାରର ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ରମରେ ତହିଁରେ ଯମକ ଅଳଂକାରର ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଛି—ଯୁକ୍ତପାଦ ଯମକ, ପାଦାନ୍ତ୍ର ଯମକ, ପାଦାଦିଯମକ, ପାଦ ମଧ୍ୟ ଯମକ, ଚକ୍ରବାଳ ଯମକ, ସମୁଦ୍ଗ ଯମକ, କାଣ୍ଡୀ ଯମକ, ଯମକାବଳୀ, ଅସୁଗ୍ରପାଦ ଯମକ, ପାଦାଦ୍ୟନ୍ତ୍ର ଯମକ, ପ୍ରିୟୁନ ଯମକ, ବୃନ୍ତ ଯମକ, ପୁଷ୍ପ ଯମକ, ପାଦାଦି ମଧ୍ୟ ଯମକ, ବିଷ୍ଣୁ ଯମକ, ମଧ୍ୟାନ୍ତ୍ରଯମକ ଶର୍ଗଯମକ, ସବଂଯମକ, ମହାଯମକ, ଅଦ୍ୟାନ୍ତ୍ରଯମକ । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତଳେ ଦିଆଗଲା :—

ସର୍ବପକ—

ବରୋମରୁଦ୍ଧାନ ବିକ୍ରତଃ ସମୁଦ୍ରୋ
ବରୋ ମରୁଦ୍ଧାନ୍ ବିକ୍ରତଃ ସମୁଦ୍ରଃ
ବରୋ ମରୁଦ୍ଧାନ ବିକ୍ରତଃ ସମୁଦ୍ରୋ ।
ବରୋ ମରୁଦ୍ଧାନ୍ ବିକ୍ରତଃ ସମୁଦ୍ରଃ ।

ଗର୍ଭପକ—

“ଉଦପତଦ୍ ବିସୂଦ ପ୍ରଗମଃ ପରେ
ରୁଚିର ମୁକ୍ତ ମୟୁ ଧୁ ସହକର
ରୁଚିର ମୁକ୍ତ ମୟୁ ଧୁ ସହକର
ପ୍ରତିବିଧାୟ ବିପୁର୍ବସୂଦଂ ହୁ ଶାମ୍ ।”

ଏକାଦଶ ଯେତେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣର ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପେ ପ୍ରାୟ
୫୦ଟି ଶ୍ଳୋକ ଦିଆଯାଇଛି । ଦଣ୍ଡୀ ଏକ ଭ୍ରମହୁ ଯେଉଁ କ୍ରମରେ
ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଅଲେଖନା କରିଛନ୍ତି, ଉଚ୍ଛିନ୍ନ ଲେଖାରେ
ସେହି କ୍ରମ ନାହିଁ । ଉଚ୍ଛିନ୍ନ ହେତୁ ଏକ ବାଣୀ ନାମକ ଦୁଇଟି
ଅଳଙ୍କାରର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଭ୍ରମହୁଙ୍କ ମତରେ ଏ
ଦୁଇଟି ଆଦୌ ଅଳଙ୍କାରର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ଉଚ୍ଛିନ୍ନ
‘ନିପୁଣ’ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଳଙ୍କାର ଅଲେଖନା କରିଛନ୍ତି ।
କିନ୍ତୁ ଦଣ୍ଡୀ ଓ ଭ୍ରମହୁ ଏ ଦୁର୍ଦ୍ଦେଶାକ କୌଣସିଠାରେ ଏ ଅଳଙ୍କାରର
ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ
ମତରେ ‘ଲେଖ’ ଓ ‘ହସ୍ତ’ ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇଟି ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ କମ୍
ନୁହନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଛିନ୍ନ ବୋଧହୁଏ ଏ ଦୁଇଟି ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ଏ ସବୁ
ବିଚାରରୁ ଜଣାଯାଏ, ଉଚ୍ଛିନ୍ନ କିମ୍ବ ସ୍ବପୂର୍ବକର୍ତ୍ତ୍ତା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ଅଥବା ଅସୀମ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ
କଳରେ କେତେ ନୂତନ ଅଳଂକାର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ହୟୋଦୟ
ସର୍ଗରେ ପ୍ରାୟ ଅଧିକ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖାଯାଏ, ଯାହା ପଢ଼ିଲେ ଭାଷା
ସମ୍ବନ୍ଧ କି ପ୍ରାକୃତ ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ । ବହୁତ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ
ଗୁଡ଼ିକ ଉଦୟ ଭାଷାରେ ସମାନ । ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ତଳେ
ଦିଆଗଲା :—

ତଳକିଞ୍ଚଳୟ ସବିଳାସ ଚୁରୁମସ୍ତା କମଳରେଣୁ ପିଞ୍ଜିର ବସୁଧଂ ।
ସକୁସୁମ କେଶର ବାଣୀ ଲବଙ୍ଗତରୁ ତରୁଣବନ୍ଧୁ ବରହାସନ ।

ଉଚ୍ଚିକର ସମୟ ନିରୁପଣ ବିଶେଷ କବିଙ୍କର ନୁହେଁ । ସେ
ଲେଖିଛନ୍ତି *ଯେ ବନ୍ଧୁଭାରେ ଶ୍ରୀଧର ସେନଙ୍କ ପ୍ରେରଣାରେ ସେ ଏ
ଛନ୍ଦ ଲେଖିଥିଲେ । ବନ୍ଧୁଭା ଅର୍ଥନୀକ କାଟିଅବାଡ଼ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।
ସେଠାର ତ.ମୁନୁଶାସନରୁ ପ୍ରଥମଥର ସେନଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀ ୧୦୦
ଏବଂ ଶେଷଥର ସେନଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀ ୨୪୦ ବୋଲି ଜଣା ଯାଇଛି ।
ତେଣୁ ଉଚ୍ଚି ପଞ୍ଚୁ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାଦ୍ଦିରେ ବା ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର
ପ୍ରଥମାଦ୍ଦିରେ ଥିଲେ ବୋଲି ନିରୁପଣ କରା ଯାଇପାରେ ।

ଭାମହ

ଭାମହଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ, 'କାବ୍ୟାଳଂକାର' ଏକ ପ୍ରଧାନ
ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହା ଛଅଗୋଟି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ
ଗ୍ରନ୍ଥାଲେଖିତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ୀକରଣ କରାଯାଉଛି ମାତ୍ର :—
ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟ-ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, କାବ୍ୟସ୍ୱାଧୀନ, କାବ୍ୟ ଓ
କାବ୍ୟ ଭେଦ ।

*କାବ୍ୟମିତ୍ର ବହୁତ ମୟାବଲଭ୍ୟଂ

ଶ୍ରୀଧର ସେନାରେନ୍ଦ୍ର ପାଲିତସାମ୍

(ଭା. ୨, ସର୍ଗଶେଷ ଶ୍ଳୋକ)

ଦ୍ଵିତୀୟ — ଗୁଣ ବିଗୁର, ମାୟା, ପ୍ରସାଦ, ଓଜଃ ।

ତୃତୀୟ — ଉପମା, ଯମକ ପ୍ରଭୃତି ଟଂ ଅଳଂକାର ବିଗୁର ।

ଚତୁର୍ଥ — କାବ୍ୟ-ଦୋଷ ଅଲେଚନା ।

ପଞ୍ଚମ — କାବ୍ୟର ଏକାଦଶ ଦୋଷ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷଟିର ଅଲେଚନା

ଷଷ୍ଠ — ସହକାବ୍ୟ ରଚନାପାଇଁ କେତେକ ସୂଚନା ।

ଭାମହଙ୍କ ପରିଚୟ —

ଭ୍ରମହଙ୍କ ଇତିହାସ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ, ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ରତ୍ନଲଗୋମୀ । ଗୁରୁଗୋମୀ ବ୍ୟାକରଣର [ପଞ୍ଚା:—ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣ] ଏକସ୍ତବକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଅଧ୍ୟାପକ ଏନ୍ ଅୟଙ୍ଗାର ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ପାଠକ ପ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି, ଗୋମୀୟନ୍ତ ନାମ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ସୁଚକ । ତେଣୁ ଉତ୍କଳ ଗୋମୀ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଏ ମତବାଦର ଭୀରୁ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଯେବେ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକତ୍ର ଅବସ୍ଥାନ କରି, ତେବେ ସରସ୍ଵତର ପ୍ରଭାବ ସରସ୍ଵତ ଉପରେ ପଡ଼ିବା ସ୍ଵାଭାବିକ କଥା । ତେଣୁ କେବଳ ଲେଖକର ନାମରୁ ଧର୍ମ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଗ୍ରନ୍ଥଗତ ବିଷୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଲେଚନା କଲେ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବହୁବାର ବୌଦ୍ଧତା କାରଣ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବା ଯୁକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରୁ ଏ କଥା ବଡ଼ ନିର୍ମଳ-ଭାବେ ବୁଝାଯିବ ।

[କ] ଭ୍ରମହ ବହୁସ୍ଥଳରେ ହିନ୍ଦୁଦେବୀଙ୍କର ନାମୋଷ୍ଠେଷ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମମତର ସ୍ଵରୂପ ତହିଁରେ ନାହିଁ ।

[ଖ] ସୋମପାତ୍ରୀ ସଜ୍ଞାମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି । ଦେବର ପ୍ରାମାଣିକତା ସ୍ଵୀକାର କରୁ ନ ଥିବା ବୌଦ୍ଧମାନେ

କେବେ ହେଲେ ପଞ୍ଚରୁପୀ ପ୍ରାଣ ବୈଦିକ ନିୟମ ଅଙ୍ଗୀକୃତ
ସେମୟାନର ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଭ୍ରମର ସଦୃଶ
ବୈଦିକ ଥିବା ସମ୍ଭାବନା ।

[ଗ] ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମାନେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର କେବଳ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ
କାହିଁକି ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବୈଷୟିକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ସମାଲୋଚନା
କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ମହାବାର କୌଟଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରର ମଧ୍ୟ
ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । *ଭ୍ରମର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ରାମା-
ୟଣ ଓ ମହାଭାରତର ବହୁଧା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

[ଘ] ପୁଣି ଶବ୍ଦଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଯେଉଁ
ଅପୋହବାଦ ଅଛି, ତାହା ଭ୍ରମର ଗଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧପକ୍ଷେ
ଏହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

[ଙ] ପ୍ରସ୍ତାବିତ ମତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଯୁକ୍ତି ଏହି ପେ
ଗ୍ରନ୍ଥମୂଳରେ ଲେଖକ ସାର୍ବ ସର୍ବଭିକ୍ଷୁ ନମସ୍କାର କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ-
ମତବାଦୀମାନେ ଅର୍ଥ କରନ୍ତି, ସର୍ବଭି ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧ ଦେବଙ୍କର
ଏକ ନାମ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ପାଇଥିବାରୁ ଭ୍ରମର
ନିଶ୍ଚୟ ବୌଦ୍ଧ । ଏ ମତର ସମାଲୋଚନାମାନେ କହନ୍ତି, ସାର୍ବ
ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସମସ୍ତଙ୍କ [ମଙ୍ଗଳ] ନିମନ୍ତେ [ସର୍ବସୈ ହିତମ୍] ଏବଂ
ସର୍ବଭି ହେଉଛି ମହାଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ । ‘ସର୍ବଭି’ର ଏଇ
ଅର୍ଥ ସଙ୍ଗେ ଉପର କଥିତ ଅନ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଧାରାବାହିକ ବିଚାର
କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ଭ୍ରମର ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବା ଅଧିକ
ସଙ୍ଗତ ।

* ବିନାପ୍ରସାଦ ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କ ନ୍ୟାୟ ଭ୍ରମରୁମୋକ୍ତ ସନ୍ତତ ଦୃଷ୍ଟି ।

ଭାମହୁଙ୍କ ଅଳଙ୍କାରିକତା—

ଭାମହୁ ଜଣେ ବଡ଼ କବି ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନିଜ ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ସେ ସ୍ତ୍ରୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଦତ୍ତ ସକଳ ଉଦାହରଣ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଭାମହୁଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟ, ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭେଦରେ କାବ୍ୟର ତିନିଗୋଟି ବିଭାଗ କରିଛନ୍ତି । ସର୍ବବନ୍ଧ, ଅଭିନେୟାର୍ଥ, ଅଶ୍ୟାଦ୍ୱିତା, କଥା ଓ ଅନିବଦ୍ଧ ଭେଦରେ କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଅଭିନେୟାର୍ଥ ବା ନାଟକର ଚିତ୍ରର ଅନ୍ୟମାନେ କରୁଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ବିଭାଗର ସେ ଅଲେକନା କରିନାହାନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରକରଣରେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ତଥା ମୌଳିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପୂର୍ତ୍ତି ଉଠିଛି । ତାଙ୍କ ମତରେ ହେତୁ, ପୁଷ୍ପ, ଲେଖ ଓ ବାଞ୍ଛା—ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଅଳଙ୍କାର ନାମରେ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଏ ମତବାଦର ହେତୁ ସ୍ପରୁପେ ସେ ନିଜର କାବ୍ୟାସ୍ୱବାଦ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବନ୍ଦୋକ୍ତି ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଅସ୍ତ୍ର । ତେଣୁ ବନ୍ଦୋକ୍ତିର ଅଭାବରେ ହେତୁ, ପୁଷ୍ପ ପ୍ରଭୃତିଠାରେ ଅଳଙ୍କାରକୁ ରହି ପାରିବ ନାହିଁ । କାବ୍ୟକୁ ଉଚିତ ଦରର କରିବାକୁ ହେଲେ କବି ପକ୍ଷେ ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟାସ ଭଙ୍ଗୀ ଯେ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଣିଧାନର ବିଷୟ, ଏହା ସେ ସର୍ବତୋଭାବେ ହୃଦୟାଙ୍ଗମ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସୌଶଦ୍ୟ ସମ୍ପାଦନର ପନ୍ଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ପଶୁ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ତାର ବିସ୍ତୃତ ବିଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି । ଭାମହୁ ନିଜ ଦୁର୍ବବତ୍ତୀ ଯେତେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ସେ ମଧ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟତମ— ଭୀମଶର୍ମାଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁତୋତ୍ତର, ଅସ୍ତ୍ରକବଂସ, କଣ୍ଠଭସ୍ମ, ନ୍ୟାସ, ପାଣିନି ମେଧାବୀ, ବୃହତ୍-କଥା, ଶ୍ରୀମତୀ, ଶାଶାବଦ୍ଧନ ଓ ନରବାହନ ଦତ୍ତ । ଏ ନାମ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଳ୍ପ କେତେଗୋଟି

ମାତ୍ର ଅନ୍ୟତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-
ରେ ଲେଖକ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପୂର୍ବରେତା ନିରୂପଣବେଳେ ଏ
ନାମ ଗୁଡ଼ିକର ଉପାଦେୟତା ଖୁବ୍ ବେଶୀ ।

ଦୁଇଜଣ ଭ୍ରାମହ ?—

କାରରୂପ ବ୍ୟାକରଣ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ‘ଭ୍ରାମହ’ଙ୍କର ଏକ ଟୀକା
ଲେଖାଥିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣା ଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅଲଂକାରକ ‘ଭ୍ରାମହ’
ଦ୍ୱୟାକରଣ ‘ଭ୍ରାମହ’ଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଳାଷୀ ନା ଜାଣିବାର ଉପାୟ
ନାହିଁ । ତେବେ ବାକ୍ୟାଳଂକାରର ରଚନା ଭଙ୍ଗୀରୁ ଲେଖକଙ୍କର
ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦକ୍ଷତାଥିବା ଭଲଭାବେ ଜଣା ଯାଇଛି । ପୁଣି
ଅଲଂକାରକ ‘ଭ୍ରାମହ’ ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି ।
ଏ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଏବଂ କାରରୂପ ବ୍ୟାକରଣର ଟୀକାକାର
ରୂପେ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଭ୍ରାମହଙ୍କ ସତ୍ତ୍ୱ ଦୃଢ଼ଭାବେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇ ନ
ଥିବାରୁ ଏ ଦୁହେଁ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପାରେ ।
ତଥାପି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟତର ଗବେଷଣା ଉପରେ ଏ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ
ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରେ ।

ଭ୍ରାମହଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ସମୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।
ଯାହା ହୋଇଛି, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ କେତେକ କଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଲଂ-
କାରକ ଦଣ୍ଡିଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ ବେଳେ କୁହାଯିବ । ତେବେ
ସଂକ୍ଷେପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ସେ ଷଷ୍ଠ ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ
ଜୀବିତ ଥିଲେ ।

ଦଣ୍ଡି

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ତର୍କବାଚୀଶଙ୍କ ଟୀକାସହ କଲିକତାରୁ ଓ
ଅନ୍ୟ ଏକ ପୁନାରୁ ବାହାରିଥିବା ସଂସ୍କରଣରେ ଦଣ୍ଡିଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ

ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ତିନିଗୋଟି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ମାତ୍ରାତରୁ ଅଧ୍ୟାପକ ରଜାରାମୀଙ୍କ ପେଟି ସଂସ୍କରଣ ବାହାରକୁ, ତହିଁରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ତା ପରିଚ୍ଛେଦକୁ ଦୂର ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ସର୍ବମୋଟ ଗୁଣଗୋଟି ପରିଚ୍ଛେଦ କରାଯାଇଛି । ତଳେ ଗ୍ରନ୍ଥାଲେଖକ ବିଷୟ ବହୁର ଏକ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୁଚୀମାତ୍ର ଦିଆଯାଇଛି ।

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟରେଦ, ଗଦ୍ୟ, ପଦ୍ୟ ଓ ମିଶ୍ର । ପୁଣି ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ, ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ରେଦରେ କାବ୍ୟ ତିନିପ୍ରକାର । ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଦଶଗୁଣର ବିଶ୍ୱର—କାବ୍ୟର ହେତୁ, ପ୍ରତିଭା, ଶୂନ୍ୟ ଓ ଅଭିଯୋଗ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଅଳଙ୍କାରର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଖଟଗୋଟି ଅଳଙ୍କାରର ଅଲେଖନା ।

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଯମକ, ଚିତ୍ରବନ୍ଧ, ଗୋପୁନ୍ଧିକା, ସର୍ବତୋଭଦ୍ର—୧୨ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟେକିକା ଓ କାବ୍ୟର ୧୦ ପ୍ରକାର ତୋଷ ।

ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ପରିଚୟ—

ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଜୀବନୀ ଆମର ଆଦୌ ବିଦିତ ନୁହେଁ । ଲକ୍ଷିତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ତ କିଛି ଜଣାପାଏ ନାହିଁ, କିଂବଦନ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ଏ ଦିଗରେ ଆମକୁ ସାହାଯ୍ୟ ହେବାଲାଗି ଆଦୌ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ । ଯାହାହେଉ, ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ରଚନା ବଡ଼ ସରସ । ସେ ଉତ୍କଳେଶ କବିଧାରା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟରେ ଛନ୍ଦୋବିଚିତ, ବୃହତ୍-କଥା ଓ ସେତୁବନ୍ଧ ଅନ୍ୟତମ । କେତେକଣ ଅନୁସଂସ୍କୃତ କହନ୍ତି, ଛନ୍ଦୋ-ବିଚିତ ଅନ୍ୟ କାହାର ରଚନା ନୁହେଁ, ତାହା ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ରଚନା ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଏ ବିଷୟର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏ ସମ୍ପର୍କ ହୋଇ ପାର ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ-

ମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହା ଛଦ (ପଞ୍ଚମ ବେଦାଙ୍ଗ) ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ହେଉଛି ଶିକ୍ଷାଦାନ । ଶବ୍ଦର ଶୁଦ୍ଧି ଓ କୌଶଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଛନ୍ଦୋବିଚିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରଜାତ ହୁଏ, ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦଣ୍ଡିଙ୍କ ବହୁଧତ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଦୂର୍ବେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ବାସ୍ତବରେ ଏ ମତ ବିଶେଷ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଏକଥା ନିଶ୍ଚୟ ଯେ, ଶିକ୍ଷାଦାନ ତାହା ପ୍ରଣୟନ କରନ୍ତୁ ବା ନକରନ୍ତୁ କୌଶଲ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦଣ୍ଡି ତାହାର ଲେଖକ ନୁହନ୍ତି । ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାମମଧ୍ୟରେ ଭରତ, ପଟଞ୍ଜଳି, କଟିଳ, ନ୍ୟାୟ, ହେତୁବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ଦଣ୍ଡିଙ୍କ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ—

ଶରୀର ପଦ୍ମରେ ଗୁଣଶେଖରଙ୍କ ଉଦ୍ଧୃତ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଦଣ୍ଡିଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରି ଦେଇଛି । ଲେଖା ଅଛି,—‘କ୍ଷୟୋଦଣ୍ଡି ପ୍ରକାଶାୟ ଦିଷ୍ଟ ଲୋକେଷୁ ବିଶ୍ରୁତଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଦଣ୍ଡି ଶ୍ରୀତ ତନୋଟିଗ୍ରନ୍ଥ ତନିଲୋକରେ ବିଶ୍ରୁତ । ଏଥିରୁ ଦଣ୍ଡିଙ୍କ ରଚନା ସେ ସମୟରେ କପର ବ୍ୟାପକଭାବେ ସମାଦୃତ ହେଉଥିଲା, ପୁସ୍ତକ ଜଣାଯାଏ । ପଦଲିଖିତ ହେତୁ ସମଗ୍ର ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଗଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭ କରିଥିବା ଦଶକୁମାର ଚରିତ ଦଣ୍ଡିଙ୍କର ହିତାୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଦୃଶ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ବର୍ତ୍ତମାନ ଜାଣିପାରୁ ନାହାନ୍ତି । କେତେକ ପଣ୍ଡିତ କହନ୍ତି, ବୋଧହୁଏ ‘କଳା-ପରିଚ୍ଛେଦ’ ତାଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟ ରଚନା । ମାତ୍ର ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ସତ୍ତା ଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ଦଶକୁମାର ଚରିତର ଲେଖକ ଦଣ୍ଡି ନୁହନ୍ତି—ଏକଥା ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଦିବେଦୀ ମହାଶୟ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକଣ ପଣ୍ଡିତ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତିମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି, ସେ ଗୁଡ଼ିକର ସଂକ୍ଷେପ ସୂଚନା ତଳେ ଦିଆଗଲା :—

(କ) ଦଣ୍ଡୀ ଏକପକ୍ଷରେ ଯେପରି ଜଣେବିଶିଷ୍ଟ ଅଳଙ୍କାରକ, ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ସେହିପରି ଜଣେ ଟାଣୁଆ ସମାଲୋଚକ । ତାଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର, ଗୁଣି ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏପରିକି ଗୋଟିଏ ଅତି ସାଧାରଣ କା ନଗଣ୍ୟ ଦୋଷ ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ ବୋଲି ତାଙ୍କର ମତ । କିନ୍ତୁ ଦଶ-କୁମାର ଚରିତ ସେହିପରି ଜଣେ କଟୁ ସମାଲୋଚକର ଲେଖନୀ ନିଃସୂତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡୀ ନିଜେ ଦଶକୁମାର ଚରିତ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ତହିଁରେ ଯୌନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ମାର୍ଜିତ ରୂପର ବିଶେଷୀ ବହୁକଥା ଲେଖି ନ ନାନ୍ତେ ।

(ଗ) ଜଣେ ଲେଖକର ଲିଖନ ଭଙ୍ଗୀ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ସମାନ ଥାଏ । କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଓ ଦଶକୁମାର ଚରିତ—ଏ ଦୁଇଗ୍ରନ୍ଥର କାବ୍ୟ ରଚନା ଭଙ୍ଗୀରେ ଅକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କାବ୍ୟାଦର୍ଶର କାବ୍ୟ ପୃଥକ ଅତି ଶ୍ଵେତ ଶ୍ଵେତ ସମସ୍ତ ଦେଖନ୍ତୁ । ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ କିନ୍ତୁ ଦୀର୍ଘ ସମାସ ପରଂପରା ସାଧାରଣ ପାଠକର ମନକପ୍ତ ଦେଖାଇଥାନ୍ତା । ଯେବେ ତହିଁରେ ପଦଲଳିତ୍ୟ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ସୁଦ୍ଧା କମିଥାନ୍ତା । ଟେଣୁ ଏ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ଜଣେ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଏ ଯୁକ୍ତି ଦୁଇଟିର ଟିକିଏ ଝୁଣ୍ଟି ବିଚାର କଲେ ଦେଖାଯିବ ଏହାଦ୍ଵାରା ଦଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହର କାରଣ ନାହିଁ । ସମାଲୋଚନାରେ କୃତାପାର ପାରେ :—

[କ] ଯେ କୌଣସି ଦେଶରେ ବା କାଳରେ, ଯେ କୌଣସି ଲୋକର କହିବା ଓ କରିବା ମଧ୍ୟରେ ଅକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । କୌଣସି ଅଦର୍ଶ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ରଖି ଯୁକ୍ତି କରିବାର ଅର୍ଥ ଏହା ନୁହେଁ ଯେ ଲାଗେ ଯାହା କରିବା ଉଚିତ ବୋଲି କହେ, ତାହା ସେ କରେ ବା କରିବା ସ୍ୱରୂପେ କରେ ତା ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏହା ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କବି କାବ୍ୟରେ ଲଳିତ୍ୟ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରହିବା ସର୍ବାଦୌ ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି କହିନ୍ତି, କହୁଥିଲେ ଏବଂ କହିବେ ଓ ଲଳିତ୍ୟ-ଶ୍ଳୀଳର କୌଣସି ବିଷୟର ସମାବେଶ ତହିଁରେ ଉଚିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯୁକ୍ତି କରିବେ; କିନ୍ତୁ କେତେ ଜଣ କବି ବାସ୍ତବରେ ଏ ଅଦର୍ଶକୁ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ଅଭ୍ୟାସରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ଠିକ୍ ଏହି ନ୍ୟାୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ କାବ୍ୟର ଉପାସକ ଦଣ୍ଡୀ ଧେ ପାଞ୍ଚାଙ୍ଗ ହୁଟିଯୁକ୍ତ ଦଶକୁମାର ଚତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ନ ଥିବେ, କହିବା ଅମୂଳକ ।

[ଖ] ତା ପରେ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଓ ଦଶକୁମାର ଚରିତ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ବିଗୁର, ଅନ୍ୟଟି କାବ୍ୟ । କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ବଡ଼ ଉଚ୍ଚ ଶିଳ୍ପ ପ୍ରସୂତ । ତେଣୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିବା ଦଣ୍ଡୀଙ୍କର ଲେଖକତ୍ୱ ଉପରେ ସନ୍ଦେହ ନ କରି ବରଂ ଏହା କହିବା ଅସ୍ତକ ସଙ୍ଗତ ହେବ ଯେ ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ କାବ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ଲେଖା ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରୌଢ଼ାବସ୍ଥାରେ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା ।

[ଗ] ଏହା ଛଡ଼ା କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମ୍ୟ ରୁଚି ନିଷ୍କରଣ କଲା ଦଣ୍ଡୀ କହିଛନ୍ତି, ତାହାର ଅର୍ଥ ଭଲ ପ୍ରକାର, ଅର୍ଥାତ୍

ଦ୍ବିବେଦୀ ପ୍ରମୁଖ ସମାଲୋଚକମାନେ ଯେ ପ୍ରକାରେ ବୁଝିଛନ୍ତି ତାହା ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମତବଦ ଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ଦଣ୍ଡୀ କାବ୍ୟର ଅସ୍ଥା ବନ୍ଧୋକ୍ତି ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଥିବାରୁ, ତାଙ୍କ ମତରେ ସର୍ବ-କାବ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ବିଶେଷତ୍ବ ଓଡ଼ ପ୍ରୋତ୍ସାହକୀ ବର୍ଜିତ ରହିବା ଏକାନ୍ତ ଅବଶ୍ୟକ । ତା ନ ହେଲେ ତାଙ୍କ ମତରେ ସାଧାରଣ କଥୋପକଥନ କାଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷା ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭଙ୍ଗୀ ବଦାଏ ସର୍ବକାବ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ସାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରକା ଗନ୍ତରରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ବନ୍ଧୋକ୍ତିର ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରି ନ ଗଲେ, ଗ୍ରାମ୍ୟ ଲେଖକର ଚମତ୍କାରିତା-ବିହୀନ କାବ୍ୟା-ବଳୀ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ନାମରେ ପରିଗଣିତ ହେବ । ତେଣୁ କେବଳ ମାର୍ଜିତ ରୁଚି ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଭା ଜନିତ ମାର୍ଜିତ ଗୁଣ କାବ୍ୟର “ଅଗ୍ରାମ୍ୟ ରୁଚି” ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଯୁକ୍ତିର ଅଲେଚନା କଲେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯିବ, ଦ୍ବିବେଦୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉତ୍ତମୁଳକ ନୁହେଁ :—

[ଘ] କାବ୍ୟାଦର୍ଶରେ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କର ସରସ ଲେଖା ଓ ଅଦାବ୍ ସମାସଯୁକ୍ତ କାବ୍ୟାବଳୀ ଏବଂ ଅତି ଦୀର୍ଘ ସମାସଯୁକ୍ତ ଦଶକୁମାର ଚରିତ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ତାହାଦ୍ୱାରା ସମା-ଲୋଚକମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଆଂଶିକ ପୁଷ୍ଟି ସୁଦ୍ଧା ସାଧିତ ହେଉ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡୀ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ପଦ୍ୟରେ ଦୀର୍ଘ ସମାସ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଗଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧେ ତାଙ୍କର ସେପରି କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ଯେବେ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ପଢ଼ିବା ଦ୍ୱାରା କବି-ବଡ଼ ସରସ ଲେଖକ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସରସତା ଗୁଣ, ଦଶକୁମାର ଚରିତ ପକ୍ଷେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତସ୍ଥିର ପରିମାପକ

ହେବା ଉଚିତ । ଏ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କର ଦଶକୁମାର ଚରିତର ପ୍ରଣେତୃତ୍ୱ ଉପରେ ସମେତ କବିବାର ବସ୍ତୁ କାରଣ ନାହିଁ ।

୨ । “ଦଣ୍ଡିନଃ ପଦ ଲଳିତ୍ୟମ୍” ଯେପରି କାବ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବେଦମନ୍ତ ପରି ସମ୍ମାନିତ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଅଳଙ୍କାର ଛନ୍ଦ ହେବା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାର ସରସତା ସେହିପରି ସାର୍ବଜନୀନ । ତେଣୁ ବିନା ଗୁରୁତର ଓ ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣରେ ଦଶକୁମାର ଚରିତଠାରୁ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା ଅନୁଚିତ ।

ଦଣ୍ଡୀ ଓ ଭ୍ରମହଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣ:—

ଦଣ୍ଡୀ ଓ ଭ୍ରମହଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣ ସମଗ୍ର ଅଳଙ୍କାର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏକ ବିରାଟ କୌତୂହଳ ଦୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟଣା । ଉଭୟେ ସମସାମୟିକ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ନୁହନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ସେମାନଙ୍କ ସମୟର ପାର୍ଥକ୍ୟ ୫୦ ବର୍ଷରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ । ଉଭୟଙ୍କ ଲେଖାରେ ବହୁ ପରିମାଣରେ ସମତା ବିଦ୍ୟମାନ, ଅର୍ଥାତ୍, ଏ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ କାହାର ଅନୁକରଣ ବା ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି, ଜାଣିବାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପାୟ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ସମୟ ଭ୍ରମହଙ୍କ ସମୟର ଦୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ନା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏ କଥା ଦୀର୍ଘ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷକାଳ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବିବାଦାତ୍ମକ ବିଷୟ ରୂପେ ଅଲେକିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ପାଠକ ‘କବିସଜ୍ଜ—ମାର୍ଗେ’ ଭୂମିକାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ହିବେରୀ ‘ପ୍ରତାପ ଛଦ୍ମାୟ’ର ଭୂମିକାରେ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ରଙ୍ଗାଚାର୍ଯ୍ୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଭୂମିକାରେ ଭ୍ରମହ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପକ ନରସିଂହ ଆୟାଙ୍ଗାର ପ୍ରମୁଖ କେତେଜଣ ପଣ୍ଡିତ ଉପସ୍ଥିତି

ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ବିପରୀତ ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସୂକ୍ତିଚର୍ଚ୍ଚରେ ଗଭୀର ଅନୁସନ୍ଧାନ, ପ୍ରଗତି ସତ୍ୟ ପ୍ରେମିକତା ଓ ବିଶାଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କେବଳ ଏ ସମ୍ପର୍କୀୟ ସମସ୍ତ ଶତ୍ରୁମଣ୍ଡନାୟକ ସୂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଅଦକାରଣ କଲେ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବ । ଶେଷରେ ଏତିକି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯେ କାଲେ ପ୍ରମୁଖ କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଉତ୍ତମପତ୍ନୀର ସୂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତଳ ତଳ ଅଲୋଚନା କରି କହନ୍ତି, ଯଦ୍ୟପି କିଏ କାହାର ଆଶ କହୁ ହେବ ନାହିଁ, ତଥାପି ଏ ଦୁହେଁ ଯାକ ଲେଖକ ଶ୍ରୀ:—୧୦୦—୨୫୦ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ଥିବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ।

କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଟୀକା—

କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ପରି ଏକ ବିଶ୍ୟାତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହା ଉପରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଟୀକା ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ‘ଚରଣ ବାଚସ୍ପତି, ହିରୁବନଚନ୍ଦ୍ର, ଭଗୀରଥ, ବାଦକଂଘର, ବିଜୟାନନ୍ଦ, କୃଷ୍ଣକିଂଚର (ଟୀକାନାମ—କାବ୍ୟଚକ୍ର—ବିବେକ କୌମୁଦୀ) ହିରଣ୍ଡ ଉଚ୍ଚରୀମ (କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଚନ୍ଦ୍ରକା) ହରିନାମ ମହୋପାଧ୍ୟାୟ (ମାର୍ଜନ) ନରସିଂହ ଝର (ମୁକ୍ତାବଳୀ) ବିଶ୍ଵନାଥ (ରସିକରଞ୍ଜିତ, ମଞ୍ଜିନାଥ (ଦୈନିକ୍ୟ ବିଧାୟିନୀ) । ଶୁଭାନ୍ତ ପାଲିନା ତଥା ହୃଦୟଙ୍ଗମା ନାମକ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଟୀକା ଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣା ଯାଇଛି ।

ଉଦ୍ଭବ

“ଅଳଙ୍କାର ସାର ସଂଗ୍ରହ” ହେଉଛି ଉଦ୍ଭବ ପ୍ରଣୀତ ବିଶ୍ୟାତ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ପ୍ରତିହାରୋଦ୍ଭବଙ୍କ ଇନ୍ଦୁ ବୃତ୍ତି ନାମ୍ନା

ତୀକା ସହ ଏହା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଛଅ ଗୋଟି ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟର ଏକ ଅତି ସୁଲ୍ଲ ବିବରଣୀ ତଳେ ଦିଆଗଲା:—

୧ମ ବର୍ଗ—ପୁନରୁକ୍ତି ବଦାନ୍ତ୍ରାସ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ଲଠାନୁପ୍ରାସ, ରୂପକ, ଉପମା, ଦାସକ, ପ୍ରତିବସ୍ତୁପମା ।

୨ୟ ବର୍ଗ—ଆଶେଷ, ଅର୍ଥାନ୍ତରାଧ୍ୟାସ, ବ୍ୟତିରେକ, ବିଭାବନା, ସମାସୋକ୍ତି, ଅତିଶୟୋକ୍ତି ।

୩ୟ ବର୍ଗ—ପଥାଫଳ୍ୟ, ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା, ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି ।

୪ର୍ଥ ବର୍ଗ—ପ୍ରେୟଃ, ରସରତ୍ନ, ଉର୍ଜସ୍ୱୀ, ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି, ଉଦାହରଣ, ଶ୍ଳୋକ ।

୫ମ ଓ ୬ଷ୍ଠ—ଅପହ୍ରୁତ, ବିଶେଷୋକ୍ତି, ବିଶେଷ, ତୁଲ୍ୟପୋଷ୍ୟତା, ଅପ୍ରସୂତ ପ୍ରଶଂସା, ବ୍ୟକ୍ତିପ୍ରତି ନିଦର୍ଶନ, ରସମେୟୋପମା, ସହୋକ୍ତି, ସଙ୍କର, ପରିବୃତ୍ତି, ଅନନ୍ୟୟ, ସସନ୍ଦେହ, ସଂସ୍ପର୍ଶ ଭବିକ, କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ।

ଭାମହୀ ଓ ଉଦ୍ଭଟ—

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣ ଭାମହୀ ଯେପରି ଲେଖିଛନ୍ତି, ଉଦ୍ଭଟ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଲେଖିଛନ୍ତି:—ଆଶେଷ, ବିଭାବନା, ଅତିଶୟୋକ୍ତି, ପଥାଫଳ୍ୟ, ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି, ଅପହ୍ରୁତ, ବିଶେଷ, ଅପ୍ରସୂତ ପ୍ରଶଂସା, ସହୋକ୍ତି, ସସନ୍ଦେହ ଓ ଅନନ୍ୟୟ । ଲକ୍ଷଣଗତ ସାଦୃଶ୍ୟର କାରଣ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ତୀକାକାର ପ୍ରତିହାରରେ ଗୁରୁଜନ ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ ହେବ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି

“ଭ୍ରମହ, ବିବରଣ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଚ୍ଚୋତ୍ତ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏଥରୁ ପୁଣି ଅନୁଦିତ ହୁଏ, ଭ୍ରମହକ କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ଉପରେ ଉଦ୍ଭଟ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ପୁଣି ଭ୍ରମହ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥର ୧ୟ ଓ ୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ଉଦ୍ଭଟଙ୍କ “ସାରସଂଗ୍ରହ” କୋଷଦ୍ୱୟ ସେ ସବୁର ଏକ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ଓ ପରିମାର୍ଜିତ ସଂସ୍କରଣ । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ସତ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ “ସାରସଂଗ୍ରହ” ପ୍ରଣୟନ ବେଳେ ଉଦ୍ଭଟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲବ୍ଧପୁସ୍ତକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଥିଲେ । ଧ୍ୱନ୍ୟାଲୋଚର ଲେଖନ ଟୀକାରେ ଉଚ୍ଚୋତ୍ତଙ୍କ ଭ୍ରମହଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ଟୀକାଲେଖିଥିବା କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଇଛି ।

କାବ୍ୟାମୃତ -

ଅଳଙ୍କାର ଯେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା, ଏହା ଉଦ୍ଭଟ କେବଳ ସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମଧ୍ୟ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏ କାବ୍ୟାମୃତର ସେ ଜନ୍ମଦାତା ନୁହନ୍ତି । ଭ୍ରମହ ବାସ୍ତବରେ ଏ ମତବାଦର ପ୍ରସ୍ତୁତି । କିନ୍ତୁ ଭ୍ରମହଙ୍କ ବାକ ଉଦ୍ଭଟଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ ପଣ୍ଡିତ୍ୟ-ବାରି ବିଚରଣ ଦ୍ୱାରା ଅଙ୍କୁରିତ ଓ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଳ୍ପ ପ୍ରକାଶିତ ବଟ ବଟିତୁଲ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଗୁଣ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡସମାନ ରହିଛି । Col. Jacob କିନ୍ତୁ ଏ ମତବାଦର ସାରସ୍ୱେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରତିହାରେତୁରାଜଙ୍କ ଉଦ୍ଭଟ କୌଣସି ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖି ସେ କହନ୍ତି, ଉଦ୍ଭଟ କାବ୍ୟାମୃତର ମଧ୍ୟ ସଂପର୍କ ଥିଲେ । ମ.ସ ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ କେକୋବଙ୍କ

ମତର ଡାକ୍ତା ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସମାଲୋଚନାରେ ଉପ-
ସ୍ଥାପିତ ଯୁକ୍ତିମାନଙ୍କର ସାରମର୍ମ ଏହି ଯେ:—

(କ) ପ୍ରତିହାରୋଦ୍ଧୃଷ୍ଟଙ୍କ ଉଦ୍ଭୂତ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ଉପରେ
ଜେକୋବ୍ ନିର୍ଭର କରିଛନ୍ତି ତାହା ବାସ୍ତବରେ ଉଦ୍‌ଭୂତଙ୍କର
ନୁହେ । ସେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲେଖକର ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରି
“ତଦାହୁଃ” ଲେଖିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ପୁଣି ଟୀକାକାର ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ତାହା
“ବାକ୍ୟଲିଙ୍ଗ” ଅଳଂକାରର ଅଲୋଚନା ପରେ ପରେ ହୋଇଛି ।
ଯେବେ ଜେକୋବ୍ଙ୍କ କଥା ଠିକ୍ ବୋଲି ଧରିଯାଏ, ତେବେ
ଉଦ୍‌ଭୂତଙ୍କ କ୍ରମ ଭଲ ହେବ । ଉଦ୍‌ଭୂତଙ୍କ କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ବିବେ-
ଚନା କଲେ ବାକ୍ୟଲିଙ୍ଗ ଅଳଂକାର ପରେ ତାର ଉଦାହରଣ
ବହୁବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ଜେକୋବ୍ଙ୍କ ଲକ୍ଷିତ ଶ୍ଳୋକ ବାକ୍ୟଲିଙ୍ଗ ଓ
ତାର ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟରେ ଲିଖିତ । ତେଣୁ ବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ
ଟୀକାକାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲେଖକର ଲେଖା ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହାଛଡ଼ା ରୁପକ ପ୍ରଣୀତ ଅଳଂକାର ସବଂସ୍ବରେ ସ୍ତବ୍ଧ
ଲେଖାଅଛି, ଉଦ୍‌ଭୂତାଦିମାନେ “ଅଳଂକାର ଏବଂ କାବ୍ୟ ପ୍ରଧାନ-
ମିତ୍ର” ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟରେ ଅଳଂକାର ପ୍ରଧାନ ବୋଲି ସ୍ଥିର
କରିଛନ୍ତି । ରୁପକ ମଧ୍ୟ ବୁଝି ନ ଥିଲେ କହିବା ଅସୁବଧ । ତେଣୁ
ଜେକୋବ୍ଙ୍କ ସତ୍ୟେହ ଅନୁଲବ୍ଧ ।

ସମୟ ନିରୂପଣ—

ଉଦ୍‌ଭୂତଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣ ସତ୍ତ୍ବଜ୍ଞରେ କଷ୍ଟକାର ପାରେ ।
ସକଳରଙ୍ଗ ଶୀରେ ଲେଖାଅଛି:—ଭଟ୍ଟୋରୁଦ୍‌ଭୂତଭଟ୍ଟପ୍ରସାଦ, ଭୂମି

ଭର୍ତ୍ତୃଃ, ସଭାପତିଃ” । ଏହା କାଶ୍ମୀର ସଭା ଜୟାପୀଡ଼ଙ୍କ ସମୟର କଥା । ଜୟାପୀଡ଼ ଖ୍ରୀ: ୭୭୯-୮୧୩ ସର୍ବତ୍ର ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ସେ ‘ଉଦ୍ଭଟ ଅବସ୍ଥା’ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧର ଲୋକ । ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ଧ୍ବନ୍ୟ ଲୋକରେ ଉକ୍ତଗ୍ରନ୍ଥର ସୂଚନା ବହୁଧା ରହିଛି ।

ଉଦ୍ଭଟଙ୍କ ଉଲ୍ଲିଖିତ କବି ଓ କାବ୍ୟ

ଦ୍ରୁତହାରେନ୍ଦ୍ରବଳ ଅଳଙ୍କାର ସାର ସଂଗ୍ରହର ଯେଉଁ ଲଘୁବୃତ୍ତି ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତହିଁରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଅଳଙ୍କାର-କଳା ଦୃଢ଼ତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମୀମଂସା, ବ୍ୟାକରଣ, ଚର୍ଚ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପଣ୍ଡିତ ମୁକୁଳ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ । ସେ ନିଜେ କୌକଶ ବା କୋକଶ (Kon Kon dist) ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଲଘୁବୃତ୍ତିରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ — କାବ୍ୟାୟନ, ଦଣ୍ଡୀ, ଭୀମହ, ଭୀମହ- ବିଦରଣ, ବାମନ, ଭରତ, ରୁଦ୍ର ଓ ଧ୍ବନ୍ୟାଲୋକ । ଶ୍ରେତମାନେ ନାନା ପ୍ରମାଣ ଦ୍ବାରା ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି, ମୁକୁଳ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧର ଲୋକ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ବିତୀୟ ଅର୍ଦ୍ଧରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଲଘୁବୃତ୍ତି ଛଡ଼ା ସଜାନକ ତଳକ ଲିଖିତ ‘ଉଦ୍ଭଟ ବିଦେବ’ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ମଧ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ସାରସଂଗ୍ରହ ଉପରେ ଲେଖା ପାଇଥିଲା ।

ଦ୍ରୁତିୟ କୁମାର ସମ୍ବନ୍ଧ—

କୁମାର-ସମ୍ବନ୍ଧ ମହାକବି କାଳିଦାସଙ୍କର ବିଶ୍ୟାତ କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାଯାଇଛି, କାଳିଦାସଙ୍କ

ଅନୁକରଣରେ ଅଲେଖିତ ଅଳଂକାରକ ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟ କୁମାରସମୂହ ନାମରେ ଶକ୍ତି ଏ କାବ୍ୟ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ଏ ଦୁଇଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ଵିତୀୟା ବର ଉଦାହରଣରେ, ବିଷୟ ବସ୍ତୁରେ ଓ ବହୁସ୍ଥଳରେ ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟାସରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭଟ କାଳିଦାସଙ୍କ ଅନୁକରଣ କରୁଛନ୍ତି । ଅନୁସୂୟସ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ କାଳିଦାସଙ୍କର ‘ସ୍ଵୟଂବିଶିଷ୍ଟ ଦ୍ରୁମପର୍ଣ୍ଣ ବୃକ୍ଷିକା’ ସଙ୍ଗେ ଉଦ୍ଭଟଙ୍କର କୁମାର-ସମୂହର ‘ଶିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡାମୁବାତାଃ’ ପ୍ରଭୃତିରେ ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସ ମୂଳକ ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ରହୁଛି ବୋଲି ଯୁକ୍ତି କରନ୍ତି । ଉଦ୍ଭଟ କେବଳ ଅଳଂକାରକ ନ ଥିଲେ କିଏ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।

ବାମନ

ବାମନଙ୍କ ‘କାବ୍ୟଲଂକାର ମୁଦ୍ର’ ଆରମ୍ଭରେ କ୍ରମଦୃଷ୍ଟିରୁ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ:— ପୂର୍ବ, ବୃତ୍ତ ଓ ଉଦାହରଣ । ସେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଦାହରଣ ଦେବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଲେଖକଙ୍କର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜର ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ସ୍ଵୟଂ ଲେଖିଛନ୍ତି,—“ଏତ୍ତ ନିଦର୍ଶନେଃ ସ୍ଵାୟେଃ ପରକାୟେଷୁ ପୃଷ୍ଠଲେଃ”—ଅର୍ଥାତ୍ ଏହିଭଳି ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକ ନିଜର ତଥା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସାଞ୍ଜିଗୋଟି ଅଧିକରଣରେ ବିଭକ୍ତ:—ଶାସ୍ତ୍ରାବଧାନରଣ, ଦୋଷ ଦର୍ଶନ, ଗୁଣ ବିବେଚନା, ଅଳଂକାରବାଧାନରଣ ଏବଂ ପ୍ରାୟୋଗିକା ଧିକାରଣ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧିକାରଣ ପୃଷ୍ଠା କେତେଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ଏଠାରେ ଉକ୍ତ ବିଭାଗ ସମ୍ପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ନୂଆ କଥା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ହୁଏ । ବାମନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନେ ନିଜ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପ୍ରଥମେ କେତେଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ କରି

ପରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ପୁଣି କେତେଗୋଟି ଅଧିକରଣରେ ବିଭକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ବାମନ କହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଭାଗର ପାରମ୍ପରିକ ଗୀତ ଅବଲମ୍ବନ ନ କରି ଏକପ୍ରକାର ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ପିଟାଇଦେଲେ ।

ସୂଚୀ ଓ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ—

ପ୍ରଥମ ଅଧିକରଣରେ କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ, କାବ୍ୟସୂକ୍ତିର ନିର୍ଣ୍ଣୟ, କାବ୍ୟର ଭେଦ, ଉପଭେଦ ପ୍ରଭୃତି, ଦ୍ଵିତୀୟରେ ପଦ-ବାକ୍ୟ—ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଦୋଷ, ବୃତ୍ତାୟରେ ଗୁଣ, ଚତୁର୍ଥରେ ଅନୁସ୍ରାବ, ଉପମା, ଯମକ, ଉପମାର ଛଅ ଦୋଷ ଇତ୍ୟାଦି ଓ ଶେଷ ଅଧିକରଣରେ କାବ୍ୟରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧେ ନାନାବିଧ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । ବାମନ ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି, ପ୍ରେୟସ୍, ରସବତ୍, ଉଦାତ୍ତ, ଭାବିକ, ସୁସ୍ଥ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅଳଙ୍କାରର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମୋଷ୍ଠେଶ କରିଛନ୍ତି:—ବାମଦକ ନୀତି, ବାମଶାସ୍ତ୍ର, ଛନ୍ଦୋ ବିଶିଷ୍ଟ, ନାମମାତା, ବିଶାଖିଳ, ଦ୍ଵେକ, ହରି ପ୍ରବୋଧ ।

କାବ୍ୟାୟବାଦ—

ବାମନ ହେଉଛନ୍ତି କାବ୍ୟର ବ୍ୟତ୍ୟାୟବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ଏ ବାଦର ସ୍ଵରୂପ ବିଷୟରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କାର ଏହାଙ୍କର ଜାତ୍ର ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ବାମନ ବିଶେଷେଶ୍ଵର ଅଳଙ୍କାରର ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣ ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ବାସ୍ତବରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରର ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ-ବଜ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ରସଗଙ୍ଗାଧରରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ବାମନଙ୍କ ଟୀକାକାର ସହକେଦ କହନ୍ତି ଯେ ଏହାଙ୍କଗ୍ରନ୍ଥ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା

ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ମୁକୁଳ ତାହାର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କଲେ । ବାମନ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ନିଜଗ୍ରନ୍ଥର ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ଏହା ଛଡ଼ା ଗୋପେନ୍ଦ୍ର ତତ୍ପରପୁରାଣଙ୍କ କାମଧେନୁ ଓ ମହେଶ୍ୱର ସୁବୁଦ୍ଧି ମିଶ୍ରଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୱ କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୁନ୍ଦର ଦୁଇଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଟୀକା ।

ସମୟ—

ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀ ଅନୁସାରେ ବାମନ ଥିଲେ କାଶ୍ମୀର ନରପତି ଜୟାପାତିଙ୍କ ଜଣେ ମନ୍ତ୍ରୀ # । ତେଣୁ ଏହାଙ୍କ ସମୟ ହେଉଛି ଅବୁମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାଦ୍ଧ ଓ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ । ଜୟାପାତିଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ବାମନ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥରଚନାରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଅଳଂକାରମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା :—

ଆର୍ଷଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ପଞ୍ଜାନିତ ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ ଓ ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଛଡ଼ିଦେଲେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଲେକିତ ଅଳଂକାରକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତଳଲିଖିତ ଭେଗତମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଧାନ .—ଭଟ୍ଟି, ଭ୍ରମହ, ଦଣ୍ଡୀ, ଉଦ୍‌ଭଟ୍ଟ ଓ ବାମନ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାଦ୍ୱାରା କେଉଁ କେଉଁ ଅଳଂକାର ଅଲେକିତ ହୋଇଛି, ତାର ଏକ ସ୍ଥୂଳ ବିଚାର ଦରକାର । ଏଠାରେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଳଂକାର ପାଠକମାନଙ୍କୁ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, କଣ୍ଠିମାନ ଆମେ ଯେତେ ଯେତେ ଅଳଂକାରର ବିଚାର କରୁ ସେ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ନ ଥିଲା । ସୁଗ ସୁଗ ଧରି ଅଳଂକାରକ ଚର୍ଚ୍ଚାର ପରିସର ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ

* ମନୋରଥଃ ଶ୍ରେୟଶ୍ଚକ୍ରତଃ ସନ୍ଧି ମୌପ୍ରଥା । ବହୁବୃଃ କବୟୁସ୍ତସ୍ୟ ବାମନାଦ୍ୟସ୍ତ ମନ୍ତ୍ରିଣଃ ।*

ପଣ୍ଡିତମାନେ ନାନା ଗୁଡ଼ୁରୁ ଓ ପ୍ରତିଭାରେ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତା କରିବା ପଳରେ ଅତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସଂଖ୍ୟାରୁ ଅତି ଅଳଙ୍କାର ସଂଖ୍ୟା ଶତାଧିକ ହୋଇ ପାରିଛି । ଏପରି କାହିଁକି ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ କେବଳ ଉପମା, ଦାପକ, ରୂପକ ଓ ଯମକ—ଏ ଗୁଡ଼େଟି ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟଙ୍ଗିତ ଅନ୍ୟ କାହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ ।

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟିତ ଅଳଙ୍କାରର ପଞ୍ଚକ ମଧ୍ୟରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ସବୁ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଅଲେଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅତିଶୟୋକ୍ତି, ଅନୁପ୍ରାସ ଅପହ୍ନୁକ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ନ୍ୟସ, ଅସେଷ, ଉଦ୍‌ପେକ୍ଷା, ଉଦାତ୍ତ (ଉଚ୍ଛିଙ୍କ ଉଦାତ୍ତ), ଉପମା, ଦାପକ (ଉଦ୍‌ଭଟ୍ଟଙ୍କ ବିଦର୍ଶନା), ପରବୃତ୍ତି, ପଞ୍ଚା ସଂଖ୍ୟା [ବାମନଙ୍କ ‘କ୍ରମ’] ରୂପକ, ବିଭାବନା, ବିଶ୍ଳେଷ, ବିଶ୍ଳେଷୋକ୍ତି (ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କ ଲକ୍ଷଣାରୁ ବାମନଙ୍କ ଏ ଅଳଙ୍କାରର ଲକ୍ଷଣ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ) ବ୍ୟତିରେକ, ବ୍ୟାଜପ୍ରତି, ଶ୍ଳୁଷ୍ଟ (ବାମନଙ୍କ ଶ୍ଳେଷ) ସମ୍ବୁଦ୍ଧି, ସମାସୋକ୍ତି ଓ ସହୋକ୍ତି ।

ଏପରି କେତେକ ଅଳଙ୍କାର ଦେଖାଯାଏ, ଯାହା କେବଳ ଜଣେ ଜଣେ ଲେଖକ ଅଲେଚନା କରିଛନ୍ତି । ତଳେ ତାଲିକା ଦିଆଗଲା —

ଅବୃତ୍ତି ଅଳଙ୍କାର... ..ଦ୍ୱିତୀ କେବଳ ଅଲେଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ଲେଖ

,”

ନିପୁଣ

ଉଚ୍ଛିଙ୍କ

କାର୍ତ୍ତିକ

,”

,”

ଅଦ୍ୟୋକ୍ତି

ବାମନ

ସଂକର

ଉଦ୍‌ଭଟ୍ଟ

ଅବୁଝି ଅଳଂକାର.....ଦଣ୍ଡୀ କେବଳ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ସୁଷ୍ଟ ଦଣ୍ଡୀ ”

ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ” ଉଦାହରଣ ”

ବାଦ୍ୟଲିଙ୍ଗ ” ”

ଛେକାମୁଣ୍ଡାସ , , , , ,

ପୁଣି ଏପରି କେତେକ ଅଳଂକାର ଅଛି ଯାହାକି କେବଳ ଜଣକ

ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗୁଣିତର ଯାକ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ଅନ୍ୟ ଅଳଂ-

କାର କେବଳ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟମାନେ କରିଛନ୍ତି । ସେପରି

ଉପମେୟୋପମା କେବଳ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଛଡ଼ା

ଅପ୍ରସୂତ ପ୍ରଶଂସା ଭିନ୍ନ

ପ୍ରତିବନ୍ଧୁପମା , ,

ପ୍ରେୟଃ ବାମନଙ୍କ ,

ଭାବକ

ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ

ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି ”

ଉପବିକଳ ” ” ”

ପମକ ” ଉଦାହରଣ ଛଡ଼ା

ସସନ୍ଦେହ , , ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ

ପଞ୍ଚ ପରିଚ୍ଛେଦ

[ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାଦ୍ଵାରାରୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ]

ରୂପ

ରୂପେ ଦେଖିଲୁ କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ଛଣ୍ଡେ । ଏହା ଶୋଭଣ
ଅଧ୍ୟାୟାତ୍ମକ ଏକ ପ୍ରକାଶ ଗ୍ରନ୍ଥ । ରୂପେ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ପଣ୍ଡିତ
ଥିଲେ ଏବଂ ପେଟିଠାରେ ସେ ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଠାରେ
ଅନ୍ୟର ଶ୍ଳୋକକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ନାହାନ୍ତି । ସମସ୍ତ ଉଦାହରଣ
ଶ୍ଳୋକ ସେ ନିଜେ ରଚନା କରି ଅଛନ୍ତି । ତଳେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ
ଆଲୋଚିତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚୀ ପ୍ରଦତ୍ତ
ହେଲା :—

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ—କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ହେତୁ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ,, —ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର—ବଦନା, ଅନୁସ୍ରାବ,
ଯମକ, ଶ୍ଳେଷ ଓ ଗିତ । ଗୁଣଗୋଟି ଶବ୍ଦ—ବୈଦର୍ଭୀ,
ପାଞ୍ଚାଳୀ, ଲଟୀ, ଗୌଡ଼ୀ । ପାଞ୍ଚଗୋଟି ବୃତ୍ତ—ମଧୁର,
ଇଳିତା, ପ୍ରୋତ୍ତା, ଲୁପ୍ତା, ଉଦା । ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଭୃତି
ଭାଷାର ବିଶ୍ଵର ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ—ଯମକ ଅଳଙ୍କାରେ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଂ ପ୍ରକାର ଶ୍ଳେଷ—ବର୍ଣ୍ଣ, ଧ୍ଵନି, ଲିଙ୍ଗ, ଭାଷା,
ପ୍ରକୃତି, ପ୍ରତ୍ୟୟ, ବିଭକ୍ତି, ବଚନ [ଶ୍ରେଣୀରେ]

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ—ଗିତ-ବେଦି, ମୂରଜ ବନ୍ଧ, ପ୍ରହେଳିକା ଇତ୍ୟାଦି

ଶଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ — ସଦ ଓ ବାଚ୍ୟ ଦୋଷ ।
 ସପ୍ତମ ,, — ବିଂଶ ଅଳଂକାର ଚର୍ଚ୍ଚା ।
 ଅଷ୍ଟମ — ଔପମ୍ୟ-ମୂଳକ ଏକବିଂଶ
 ନବମ — ଅଭିପ୍ରାୟ-ମୂଳକ ଦ୍ଵାଦଶ ,, ,,
 ଦଶମ ,, — ଦଶପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧଶ୍ଳେଷ ଓ ଦୁଇପ୍ରକାର ସଙ୍କର ।
 ଏକାଦଶ ,, — ଅର୍ଥଦୋଷ ଓ ଉପମାର ଶୁଦ୍ଧଗୋଟି ଦୋଷ ।
 ଦ୍ଵାଦଶ ,, — ରସ ପ୍ରକରଣ ।
 ତ୍ରୟୋଦଶ ,, — ସମ୍ବୋଧନ ଶୃଙ୍ଗାର ।
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ — ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର—ବିରକ୍ରା ସ୍ତ୍ରୀ ଲଭର ଉପାୟ
 ପଞ୍ଚମ ।

ପଞ୍ଚଦଶ — ବାରରସ ପ୍ରଭୃତିରେ ଆଲୋଚନା ।
 ଷଷ୍ଠଦଶ ,, — କାବ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ—କଥା, ଆଶ୍ୟାଦିକା
 ପ୍ରଭୃତିର ଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ରୁଦ୍ରଚଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ଵ—

ବିଷୟ ବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନା ଚମ ଦେଖିଲେ ରୁଦ୍ରଚଙ୍କର
 ମୌଳିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏତଦ୍ଵିଧିରେ ତାଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ଵ
 ଅଦୌ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୁଁ ଆଲୋଚିତ ଅଳଂକାର-
 କମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏହାଙ୍କର ବିଚାର କରାଗଲେ ଦେଖାଯିବ, ନିମ୍ନ-
 ଲିଖିତ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକ ରୁଦ୍ରଚଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ଵର ଚରମ ନିଦର୍ଶନ :—

(କ) ଭ୍ରମହ ଓ ଉଦ୍‌ଭଟଙ୍କ ମତରେ ଉପମେୟୋପମା ଓ
 ଅନନ୍ୟୟ, ଏ ଅଳଂକାର ଦୁଇଟିର ସ୍ଵାଭାବ୍ୟ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ଦୁଇଟି
 ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିହୀନ ଅଲଗାକଥୁ । କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ରଚଙ୍କ ବିଚାରରେ

ଏ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବଡ଼ ଅମୂଳକ । ସେ କହିଛନ୍ତି, ଏ ଦୁଇଟିଯାକ କେବଳ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରର ଦୁଇଟି ଭେଦ । ଯଥା :—ଉପମେୟୋପମା ଓ ଅନନ୍ୟୋପମା । ଅତଏବ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ଦୁଇଟି ଭେଦ କେବଳ ହେଲେ ଦୁଇଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବସ୍ତୁ ବୋଲି ପରିଗ୍ରହୀତ ହୋଇ ପାରିବେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଭ୍ରମହୀନ ମତରେ ଯାହା ବ୍ୟାଜପ୍ରସୂତି ଅଳଙ୍କାର, ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ମତରେ ତାହା ବ୍ୟାଜଶ୍ଳେଷ ହେବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ମତରେ ଯାହା ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର, ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ମତରେ ତାହା ଛାତି ଅଳଙ୍କାର ।

(ଘ) ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ‘ହେତୁ’ ନାମକ ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ଅଲେଖନ କରାଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକ ମୁନି ତାହା ଅଦୌ ଅଳଙ୍କାର ନାମର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

(ଙ) ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ମତ, ସାମ୍ୟ ଓ ସିଦ୍ଧିତ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅଳଙ୍କାରର ବିଚାର କରାଛନ୍ତି, ଯାହା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ଅଳଙ୍କାରକ ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି ।

ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟର ଅଳଙ୍କାର କେବଳ ଅସ୍ଥା ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅବଶ୍ୟ ବୁଝିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ଯେ ତାଙ୍କ ମତରେ ରସ ହିତୁତ ନିତାନ୍ତ ଅପଦାର୍ଥ ଓ ସର୍ବଥା ନଗଣ୍ୟ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାବ୍ୟରେ ରସର ପଥେଷ୍ଟ ପ୍ରାଧିକ୍ୟ ରହୁଛି ମାତ୍ର ଅଳଙ୍କାର କେବଳ ସର୍ବତୋଭାବେ ପ୍ରଧାନ ଏବଂ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ପ୍ରାଣୀ ଦେହରେ ଅସ୍ଥାର ସ୍ଥାନ ପରି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନଙ୍କ

ମଧ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧିଗଣର, ପ୍ରତିହାସେନ୍ଦ୍ରଶୁଦ୍ଧ, ଧନିକ, ଧୂନ୍ୟାଲେଖର
ଲେଖନଶୈଳୀକାର ଓ ମସ୍ତକ ଶୁଦ୍ଧ ଅନେକ ଅଲଂକାରକ ଶୂଦ୍ଧିକ
ମତ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

ସମୟ—

ନବମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ ଜଣ ଅଲଂକାରକଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧ
କବିପାଇତ୍ର, ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ରୁଦ୍ଧ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ଅଲଂକାରର
ଅଲେଖନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅଲଂକାରକମାନେ
ତାଙ୍କର ଉନ୍ନେଷ କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ପଥାପମ୍ବର ସେ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର
ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ବା ତାର କୌଣସି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା
କରିଥିଲେ ।

ରୁଦ୍ଧକ ଶୈଳୀକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାଧିକାରୀ
ନାମ ଉନ୍ନେଷ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଶୈଳୀକାରଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ବିଷୟରେ
ବିଶେଷ କିଛି ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ସେ ଜଣେ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ
ଥିଲେ ଏବଂ ମାତ୍ର ଗଦ୍ୟେଷଣା ଫଳରେ ଜଣାଯାଇଛି । ଶୈଳୀକାର
ସେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖକଙ୍କ ନାମ ଉନ୍ନେଷ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାର
ଗୁରୁତ୍ବ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖକ ପଟ୍ଟରେ ଚୁର୍ତ୍ତ
ଦେଖା । ଉନ୍ନେଷିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ନାମ
ଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ—ଅର୍ଜୁନ ଚରଣ, ଉଦ୍‌ଭୂତ, କାଦମ୍ବରୀ, କରାଣ୍ଡ-
ର୍ଜୁନାୟକ, ଜୟଦେବ ନାମା ଜଣେ ଛନ୍ଦ ଲେଖକ, ଦଣ୍ଡି, ନାମ-
ମାଳା, ବ୍ୟାକରଣ ଚକ୍ରାମଣି, ପାଣିନି ପ୍ରଣୀତ ପାତାଳବିଳୟ କାବ୍ୟ,
ପିଙ୍ଗଳ, ବୃହତ୍‌ସା, ଭରତ, ଭ୍ରମର, ଭୃଞ୍ଜି, ମାତ୍ର,
ମାଳତୀମାଧବ, ମୃତ୍ତକଟୀକ, ମେଘାବଳୀ, ମେଘଦୂତ, ରତ୍ନାବଳୀ,

ବାମନ, ବେଣୀ-ସଂହାର, ହର୍ଷବେଶ । ଉକ୍ତ ଟୀକାର ନାମ ‘ଟିପ୍ପନ’ ଓ ଏହା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଲେଖାଯାଇଥିଲା । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଆଶାଧର ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । କାବ୍ୟାଳଂକାର ଉପରେ ବଞ୍ଚିରଦେବଙ୍କର ଏକ ଟୀକା ଓ ବନତରଙ୍ଗିଣୀ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକାଥିବା ଜଣାଯାଇଛି ।

ଶୂଙ୍ଗାର ତିଳକ—

ଏହା କାହାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ସାଧାରଣତଃ ଏହାର ପ୍ରଣେତା ରୁଦ୍ରଭଟ୍ଟ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଅନେକେ ବର୍ତ୍ତମାନ କହିଲେଣି, ଏହାର ଲେଖକ ରୁଦ୍ରଭଟ୍ଟ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ର । ଅଧ୍ୟାପକ Weber, Aufrecht, Pischel କି ମତରେ ରୁଦ୍ରଟ୍ଟ ଓ ରୁଦ୍ରଭଟ୍ଟ ଦୁଇଜଣ ନୁହନ୍ତି, ଜଣେ । କିନ୍ତୁ ଡକ୍ଟର Jacobi କି ମତରେ ଏ ଦୁହେଁ ଜଣେ ନୁହନ୍ତି; ଦୁଇଜଣ । ପ୍ରଥମ କଥିତ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ଏହି ପେ ଦୁଇଟି ଯାକ ନାମର ବଡ଼ ନିକଟ ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ସମାଲୋଚକମାନେ ବେବଲ ନାମ ସାମ୍ୟଲକ ଉକ୍ତ ମତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅନେକ ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏମନାମା ଲେଖକ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଥିବା ସମ୍ଭବ ଏବଂ ଇତିହାସର ପ୍ରମାଣସ୍ଵରୂପ ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିପାରି ପାରିବ । ବିରୁଦ୍ଧ ପକ୍ଷର ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ତଳେ କେତୋଟିର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି—

[କ] ରୁଦ୍ରଟ୍ଟଙ୍କ କହୁଅଂଶ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକମାନେ ଉଚ୍ଚାର କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର କେତେକ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସୁନ୍ଦର ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିବା ଶୂଙ୍ଗାର ତିଳକର ସୂଚନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

କୌଣସିଠାରେ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ—ଯଦ୍ୟପି ଶୁଣି ଯୋଗୁକତା ଏଥିରେ ନାହିଁ—ସେହି ଶୃଙ୍ଗାର ଭଳିକର ଲେଖକ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ପରବର୍ତ୍ତୀ ।

[ଖ] ରୁଦ୍ରଟ ସ୍ତ୍ରୀୟ କାବ୍ୟାଳଂକାରରେ ଏକାଦଶଠାରୁ ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟରେ ଯାହାସବୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ସେ ସବୁ କେବଳ ଶୃଙ୍ଗାର ଭଳିକର କଥାବସ୍ତୁ । ଜଣେ ଲେଖକ ନିଜର ଏକ ପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯାହା ସମାବେଶ ବା ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା କେବଳ ଆଲୋଚନା କରି ଅନ୍ୟଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ବାହୁକି ପ୍ରଶସ୍ତୁତ କରନ୍ତା ?

[ଗ] ଉପସ୍ତ୍ୟୁକ୍ତ ଯୁକ୍ତିର ସମାଲୋଚନାରେ ହୁଏତ ଏହା କୁହାଯାଇପାରେ, ଯଥାମେ ସେ ଶୃଙ୍ଗାର-ଭଳିକ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟାଳଂକାର (ଶୃଙ୍ଗାର ଭଳିକରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟମାନଙ୍କର ସଲିଦେଶ ଅଭାବରେ) କାଳେ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନିନ୍ଦିତ ହୋଇପାରେ, ଏ ଉତ୍ତରେ ପୁଣି ସେ ସବୁ ତହିଁରେ ନିବଦ୍ଧ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରତିସ୍ତୁତି ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ଶୃଙ୍ଗାର ଭଳିକ ମତରେ ରସ ‘ନଅ’ ପ୍ରକାର ଏବଂ ରୁଦ୍ରଟଙ୍କ ମତରେ ରସମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଦଶ ।

(ଘ) କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ । ଶୃଙ୍ଗାର ଭଳିକରେ ଶୁଦ୍ଧ-ଗୋଟି ବୃତ୍ତିର ବିଶୁଦ୍ଧସ୍ଥଳେ ରୁଦ୍ରଟ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ବୃତ୍ତିର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।

[ଙ] ଏତଦ୍‌ବ୍ୟାପୀତ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନା କ୍ରମ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ ରଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ

ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରା ଯାଇପାରେ, ଛଦ୍ମୁଚ୍ଚ ପ୍ରଥମେ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନଗୋଟି ବସ୍ତ୍ରାବଳୀ କରି (ସୁକାୟା, ପରାକାୟା ଓ ବେଶ୍ୟା) ପରେ ଉପବିଶ୍ୱାସମାନ ଆଲୋଚନା କରି-ଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଶୂଙ୍ଗାରଭଳକରେ ଏକାଦିକ୍ରମେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ନାୟିକାର ବବରଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଏ ସବୁ ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ବିବେଚନା କଲେ ନାମସାମ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଏ ଦୁଇ ଲେଖକଙ୍କୁ ଜଣେ ତୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଶୂଙ୍ଗାର ଭଳକର କଳେବର ବିଶାଳ ନୁହେଁ । ଏହା ଭିନ୍ନଗୋଟି ସରଳରେ ବିରକ୍ତ । ତଳେ ପ୍ରତି ସରଳରେ ଏକ ସଂକ୍ଷେପ— ସୁକ୍ଷମ ଓ ଦିଅଗଲ :—

ପ୍ରଥମ ସରଳରେ—ରସ, ନାୟିକାନାୟିକା ଭେଦ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ” — ବିପ୍ଳବୀ ଶୂଙ୍ଗାର, କାମର ଦଶାବସ୍ଥା ।

ତୃତୀୟ ” — କୌଶିକୀ ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ।

ଛଦ୍ମୁଚ୍ଚଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣା ଯାଇନାହିଁ । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ଏ ପଥାସମୂହ ହ୍ରାସିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ ।

ଧ୍ୱନିଆଲୋକ

ଆନନ୍ଦ କର୍ଣ୍ଣେନ ହେଉଛନ୍ତି ‘ଧ୍ୱନିଆଲୋକ’ର ପ୍ରଣେତା । ବାସ୍ତବରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଜଗତରେ ଧ୍ୱନିଆଲୋକ ଯୁଗାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟି କରି ଦେଇଛି ଏବଂ ‘ଧ୍ୱନି’ର ଆଲୋକ ବିଜାରଣ କରି

ପ୍ରତିପକ୍ଷ ମତବାଦୀଙ୍କୁ ଅନ୍ଧାରୁତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଶୁଦ୍ଧଗୋଟି
 ଉଦ୍ୟୋଗରେ ବିରକ୍ତ । ବିଶ୍ୟାତ ଟୀକାକାର ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଶେଷଟି
 ଛଡ଼ା ପ୍ରଥମ ଚିନ୍ତାଟିର ଟୀକା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ତଳେ ଗ୍ରନ୍ଥଗତ
 ବିଷୟର ସଂକ୍ଷେପ—ସୁଚନା; ଉଦ୍ୟୋଗ ଅନୁକ୍ରମେ ଦିଆ-
 ଯାଇଛି :—

ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ୟୋଗ—‘ପୁନି’ ଅନ୍ୟ ଅଲଂକାରକଙ୍କ ପୁନି ବିଷ-
 ଦୃକ ମତ—ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଓ ପ୍ରଜାୟମାନାର୍ଥ—ପ୍ରଜାୟମାନର ଭେଦ—
 ବହୁ—ଅଲଂକାର—ରସ—ପୁନିର ସହୃଦୟ ହୃଦୟୈକ ବେଦ୍ୟତା—
 ଏହା କାବ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗ—ପୁନିକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ—ସମାସୋକ୍ତି
 ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରଜାୟମାନାର୍ଥ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତହିଁରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ
 ପ୍ରଦାନ—ପୁନିର ଉପବିଭାଗ—ଲକ୍ଷଣଠାରୁ ପୁନିର ପୃଥକ୍‌କରଣ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଦ୍ୟୋଗ—ବିଭିନ୍ନ ପୁନିର ସେବାଦ୍ୱାରଣ
 ଅଲଂକାର—ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟର ଲକ୍ଷଣଭେଦ—ଗୁଣ ଓ ଅଲଂକାରର
 ସ୍ଥାନ ତଥା ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ—

ତୃତୀୟ ଉଦ୍ୟୋଗ—ନାନା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପୁନିର ଭେଦ—
 ଗୁଣ ଓ ସଂଘଟନା—ରସର ବିକାଶ—ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—
 ଗୁଣୀରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଶବ୍ଦବିଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଚତୁର୍ଥ ଉଦ୍ୟୋଗ—ବହୁପ୍ରତିଭା—କାବ୍ୟର ସୀମାଲିଙ୍ଗେଶ—
 ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ଲେଖକଙ୍କର ରଚନାଗତ ସାଦୃଶ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ।

ପୁନ୍ୟାଲେଖ ଦେଖି ପୁନ୍ୟାସ୍ତବାଦର ମୂଳ ଶ୍ରଦ୍ଧା । ଏହାର
 ବିଶ୍ୱର ପ୍ରଶଂସା କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟୁତ ଧରଣର । ଏଥିରେ ରସାସ୍ତବାଦ

ପ୍ରକୃତିର ନିରାକରଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବଡ଼ ସୃଷ୍ଟିଯୁକ୍ତ ଭାବରେ
ନିର୍ମାତା ଦିଅଯାଇଛି, ଧୂନି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି
ଅଳଙ୍କାରିକ ବିଭାଗ କାର୍ଯ୍ୟର ଆହ୍ୱାନୁସାରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ପାରିବ
ନାହିଁ । ଅନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ସ୍ୱାୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ତତ୍କାଳୀନ
ନାମଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ—ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ଦାସସବସ୍ତୁରାଜ,
କାଳିଦାସ, ଅର୍ଜୁନ ରତ୍ନ, କାଦମ୍ବରୀ, ଭଦ୍ରକ, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୀ,
ଭୀଷ୍ମ, ନାଗାନନ୍ଦ, ମଧୁସୂଦନ—ବିଜୟ, ଭଟ୍ଟବାଣୀ, ରତ୍ନବଳି,
ଭଦ୍ର, ରାମାୟଣଦୟା, ବିଷମ ବାଣୀଲାଳା, ବେଣୀ ସଂହାର,
ସେତୁବାଦ୍ୟ, ହରବଂଶ, ଦର୍ଶନରତ୍ନ, ଶାଥୀ ସପ୍ତଶତୀ, ଶକୁନ୍ତଳା,
ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ତବ, ଶିଶୁସାଳ ବଧ ।

ଅନ୍ୟକେତେକ ଲେଖକଙ୍କ ସମୟପରି ଏହାଙ୍କର ସମୟ
ନିରୂପଣରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ଓ ସନ୍ଦେହର ଚକ୍ରରେ ପଡ଼ିବାକୁ
ହୁଏ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକ ରାଜଶେଖର କହ୍ନୁଛନ୍ତି * ଅନନ୍ଦ-
ବର୍ଦ୍ଧନ ଅବନ୍ତିବର୍ମାଙ୍କ ସଭାରେ ବଡ଼ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲେ ।
ଆଜିହାସିତମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ଅବନ୍ତିବର୍ମା ଖ୍ରୀ: ୧୫୦—
୮୮୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଧୂନ୍ୟାଲୋକକାର ପେ
ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାଦି ଲେଖକ ଏହା ନିଶ୍ଚୟସତ୍ୟ ।

ଧୂନ୍ୟାଲୋକର ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥଗତସମସ୍ୟା ବହୁବର୍ଷ ଧରି
ଅନୁସନ୍ଧିତ ମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ଆସିଛି । ବିଷୟବସ୍ତୁର

* ମୁକ୍ତାକଣ୍ଠ ଶିବସ୍ୱାମୀ କବିସନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ
ପ୍ରଥମରୁ ନରସିଂହ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଜିବିତମ୍ଭ ।

ଉପସ୍ଥାପନ ଓ ଅଲେନୋ କମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯିବ, ଏହା
 ଭାରିକା, ବୃତ୍ତି ଓ ଉଦାହରଣ ଭେଦରେ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ
 ହୋଇପାରେ । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଏହି ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ,
 ଧୂନ୍ୟାଲେକର ଭାରିକା ଓ ବୃତ୍ତି—ଏ ଦୁଇ କଥା ଜଣେ ଲେକର
 ଲେଖନୀ ନିଶ୍ଚୟ ନୁହେଁ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ସମାଲୋଚନା ଓ
 ପ୍ରତିସମାଲୋଚନା ହୋଇଯାଇଛି, କେବଳ ତାର ଅବତାରଣା
 କଲେ ଆଜି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବ । ତେଣୁ ଗଭୀର ବିଚାର
 ସାଗରର ନିମ୍ନସ୍ତରକୁ ନ ଯାଇ କେବଳ ଏଭଳି କହିଲେ ଘୋଷ-
 ହୁଏ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ବୃତ୍ତି ଓ ଭାରିକାର ଲେଖକ ଦୁଇଜଣ
 ନୁହଁନ୍ତି, ଜଣେ ମାତ୍ର—ଏ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ସର୍ବସାଧାରଣରେ
 ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ।

ଚୀକା—

ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଧୂନ୍ୟାଲେକର ସ୍ବପ୍ନସିଦ୍ଧ ଶୀକାକାର । ଏ
 ଦକ୍ଷିଣ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ତର ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ
 ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ବଳରେ ଆଜି
 ସୁଦ୍ଧା ଧୂନ୍ୟାଲେକର ଧୂନ୍ୟାମୂବାଦ ଅଲଂକାରକ ଜଗତରେ ଏକ
 ଅଜେୟ ଦୁର୍ଲ୍ଲେଖ୍ୟ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହିଛି । ଅଲଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର
 ପାଠକ ମାତ୍ରେ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିବେ, ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ
 ଲେଖି ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଧୂନ୍ୟାଲେକ ଉପରେ ଯେଉଁ ‘ଲେକନ’
 ନାମ୍ନୀ ଶୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତଦ୍ବାରା ସେ ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଅଲଂକାର-
 କର ସମ୍ମାନ ଭୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ‘ଲେକନ’କାରକ କେହି ଜଣେ
 ବୈ ପୁରୁଷ ଧୂନ୍ୟାଲେକ ଉପରେ ଚନ୍ଦ୍ରକା ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ
 ଶୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ କିନ୍ତୁ ଦ୍ବିପୁରୁଷଙ୍କ ଶୀକାରେ
 ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ନିଜେ ଏକ ଶୀକା ପ୍ରଣୟନ କଲେ ଏବଂ ବହୁ

ସ୍ଥଳରେ ଯେ କା ଟୀକାର ଦୋଷ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ କଟୁ ସମାଲୋଚନା କରିବାକୁ ପଣ୍ଡାହସଦ ହେଲେ ନାହିଁ । ସେ ଜଣେ ବିଚକ୍ଷଣ ଅଳଙ୍କାରକ, କବି ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଥିଲେ । ଏ ସର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଅନୁସନ୍ଧିତ ମାନେ ଯେଉଁସବୁ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି, ତହିଁରୁ ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସେ ଅନ୍ୟତମ କୋଡ଼ିଏ ଶତ୍ରୁ ସର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ ବିଶାଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଏ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ କାଶ୍ମୀର ଶୈବଧର୍ମ, ଦ୍ରବ୍ୟସଂହାରବିମର୍ଶିନୀ, ରାଗବତ୍ତ ଗୀତାର ଟୀକା, ପରସିଂଶିକା ବିବରଣ, କାବ୍ୟକୌତୁକ ଉପରେ ଟୀକା, ଭୈରବ ପ୍ରୋତ୍ତର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉଲ୍ଲେଖ ବିମର୍ଶିନୀରେ ସେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନାକାଳ ପୁରୀ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକି ଖ୍ରୀ ୧୦୧୫ । ତାଙ୍କର ଲେଚନ ଟୀକା ଚଉଳ ନାମରେ ପରିଚିତ—ସହଦୟା-ଲେଚ-ଲେଚନ, ଧନ୍ୟାଲେଚ ଲେଚନ, କାବ୍ୟାଲେଚ ଲେଚନ । ଟୀକାରେ ସେ ଯେଉଁ ସବୁ ତାଙ୍କ ବ୍ୟବହୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ସେ ମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ନାମଗୁଡ଼ିକ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ,—ହୃଦୟ ଦର୍ପଣ, ମନୋରଥ, ଭାବୁରି, ସ୍ୱପ୍ନବାସବଦତ୍ତ, ଦାମନ, ଯଶୋବର୍ମା, ବସୁବଳ ରିତି, ଦ୍ରବ୍ୟର ଦର୍ଶନ, ଉଚ୍ଚତୋତ, ଦଣ୍ଡୀ, ତନ୍ଦ୍ରା-ଲେଚ, ତାପସବସୁବଳ, ଚନ୍ଦ୍ରକାବାର, ଉଚ୍ଚତୋତ, କୁମାରିଲେଚ, ଉଚ୍ଚଜୟନ୍ତକ ପ୍ରଣୀତ କାଦମ୍ବରୀ କମାସାର, ଇନ୍ଦ୍ରାବଳ, କାବ୍ୟ-କୌତୁକ ଓ ଉତ୍ତଳ ।

ଲେଚନ ଉପରେ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଲେଚନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କୌମୁଦୀ ନାମକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ତାଣରଥ ନାମକ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଲେଚନର ଅର୍ଥ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିବା କଥା

ଜଣାଯାଇଛି । ଉଲ୍ଲଭର ବିଶ୍ୱାସ ପଣ୍ଡିତ ମଧୁସୂଦନ ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ ଏକ ବସ୍ତ୍ରର ଦୃଷ୍ଟି ଟୀକା ଧ୍ୱନ୍ୟାଲୋକ ଉପରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟ ମୀମାଂସା

କାବ୍ୟ ମୀମାଂସାର ଲେଖକ ରାଜଶେଖର ଏକା-
ଧାରରେ ଜଣେ ଅଲଂକାରକ, ନାଟ୍ୟକାର, କବି ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ
ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ ସବୁ ବିଷୟର ପଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ବସ୍ତ୍ରର
ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ପରିସର ବଳେ ବିଶାଳ । ତଳ ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଗତ ବିଷୟ ଯଦୀରୁ ବେଶ ଜଣାଯିବ, କେଉଁ କେଉଁ ଦିଗରେ
ରାଜଶେଖର ନିଜର ବିଶିଷ୍ଟତା ଦେଖାଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅଠର
ଗୋଟି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଭକ୍ତ : —

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧର ସ୍ୱରୂପ—ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର
ଅଦଗୁରୁତ୍ୱ, କାବ୍ୟ ମୀମାଂସାଗତ ଅଠରଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟର ବିଷୟ
କପରି ଅଠର ଜଣ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ—ଶାସ୍ତ୍ର ଓ କାବ୍ୟ-
ଶାସ୍ତ୍ରର ପୌରୁଷେୟ ଅପୌରୁଷେୟ ଭେଦ—ପୁରାଣ ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତିର
ଅସନ ନିରୂପଣ ।

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ସରସ୍ୱତୀଙ୍କଠାରୁ କାବ୍ୟପୁରୁଷର ଜନ୍ମ—
ବସ୍ତ୍ରଗୁଳ୍ମ—ନଗରରେ (ଯଥାସମ୍ଭବ କାଶ୍ମୀରର ଏକ ବିଶ୍ୱାସୀତ
ବିଦ୍ୟାପୀଠ) ସାହିତ୍ୟବିଦ୍ୟା—ବସ୍ତ୍ର ସହିତ କାବ୍ୟପୁରୁଷର
ବିବାହ ।

ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ—ପଦ ଓ ବାକ୍ୟ ବିଚାର—କବିର
ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ସଂସନ, ପ୍ରତିଭା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ବିଚାର ।

ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ବାକ୍ୟ । ପାଦକଲ୍ପ—କୃତ୍ରିମର
ଅର୍ଥ—ଶାସ୍ତ୍ର କବି ଓ କାବ୍ୟ କବି—କବିର ଦଶ ଅବସ୍ଥା ।

ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ—ପଦକାବ୍ୟ ବିବେକ—ପଦର ବୃତ୍ତି
ପଞ୍ଚକ—ବାକ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ—ଦଶବିଧ କାବ୍ୟର ବିଚାର— ।

ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ପାଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠା—ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା
ଶ୍ରୀ—ଶ୍ରୀ ଶିବପୁର ବିଚାର—କାଳୁର ଭେଦ ଓ ଉପବିଭାଗ
—ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଉଦାରଣ-ଭଙ୍ଗୀ ଓ ଶ୍ରୀମାତା
ପାର୍ଥବ୍ୟ ।

ଅଷ୍ଟମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟାର୍ଥ ଯୋଗ—କାବ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁର
ମୂଳ—ଶୂନ୍ୟ, ସ୍ମୃତି, ଇତିହାସ, ପୁରାଣ, ପ୍ରମାଣ ବିଦ୍ୟା, ସମୟ
ବିଦ୍ୟା; ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର, କାମଶାସ୍ତ୍ର, ଲେଖ ବିରଚନା ଓ
ପ୍ରଶାସ୍ତିକ ପ୍ରଭୃତି ଭେଦରେ ବାର ପ୍ରକାର ।

ନବମ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଅର୍ଥକ୍ୟାପ୍ତି, ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁ ବିଚାର,—
ଦିବ୍ୟ, ଦିବ୍ୟମାନୁଷ, ମାନୁଷ, ପାତାଳୀୟ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ପାତାଳୀୟ
ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦ—ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ରଚନା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ଉପଭୋଗର
ଓ ଉପସ୍ଥାପନାର ସାଧନରୂପେ ରସର ଉତ୍କର୍ଷ ଚର୍ଚ୍ଚରେ
ମୁଖ୍ୟ ।

ଦଶମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କବି ଚର୍ଯା ଏବଂ ଶ୍ରୀଚର୍ଯ୍ୟା । କାବ୍ୟ
ବିଦ୍ୟା—ନାମଧାତୁ ପରାୟଣା—ଅଭିଧାନ 'କୋଷ ଏବଂ
ଅଳଙ୍କାର ଚର୍ଚ୍ଚା—ଉପବିଦ୍ୟା ଏବଂ ଚଉପଠୀ କଳା—
ଦେଶବର୍ତ୍ତୀ—ବିଦଗ୍ଧବାଦ—ଲେଖପାଠ୍ୟ—ବିଦଗ୍ଧଗୋଷ୍ଠୀ—ଏ

ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟର ଜନନୀ ସ୍ବରୂପ—କବିର ଶାଶ୍ବତ ପବିତ୍ରତା,
ଚିନ୍ତା ଓ ବଚନ କପରି ହେବା' ଅବଶ୍ୟକ, ଓ କବିର
ନାସପ୍ରଳୟ ଓ ତାହାର ପରିପାତ୍ର କବିର ହେବା ଦରକାର,
କବିର ସଙ୍ଗୀ ଓ ସହକାରୀ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ କବିର ହେବା
ଉଚିତ, ସେ ଦିନକୁ ଅଂଶୁଗରେ ଭରିବ କି ଭରିବିନି
ସମୟରେ କି କି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ରହିବାକୁ ହେବ—ଏ ସବୁର
ଗଭୀର ଅନୁରୂପ ମୂଳକ ବିଚାର—ନାଶ୍ବରୀମାନଙ୍କର ବଚନା ରଚନା,
କବିମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ନିରୁପଣ ପାଇଁ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାନେ କପରି କାର୍ଯ୍ୟ
ତଥା କବି-ପରାମର୍ଶାସନ ନିର୍ମାଣ କରାଇବାକୁ ହେବ—
ବଡ଼ ବଡ଼ ସହରମାନଙ୍କରେ ସାହିତ୍ୟ-ପରିଷଦ କଲେ ଗଢ଼ାଯିବା
ଉଚିତ ଏବଂ କିରୁପେ କବିମାନଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଓ ପ୍ରଶଂସା କରାଯିବାକୁ
ହେବ ତତ୍ସମ୍ପର୍କୀୟ ନାନାକଥାର ବିଚାର । ଏକାଦଶଠାରୁ
ଦ୍ବିଘୋଦଶ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଦୁଇଦିନି କବିଙ୍କର ଶ୍ରୀ ଓ ଶ୍ରୀ ଜଣେ
କବି କେତେଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନବରଣ କରାଗଲେ, ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ
କଥାର ଆଲୋଚନା ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶଠାରୁ ପଞ୍ଚଦଶ ପରିଚ୍ଛେଦ—କବିସମୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧି—
କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଓ କେଉଁ ଋତୁରେ କି କି ବସ୍ତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା
କେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଉପରେ କାହାର ଆଶ୍ରେ କରାଯିବ ବୋଲି
କବି ପରମ୍ପରା ଅନୁମୋଦନ କରାଯିବି, ଇତ୍ୟାଦି (ଯେପରି ନଦୀରେ
ପଦ୍ମପୁଲ ପୁଷ୍ପିବା ଓ ପାପ ଉପରେ ମାଳିନ୍ୟର ଅଶ୍ରେୟ) ।

ସପ୍ତଦଶ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଦେଶ ବିଭାଗ—ମୋଟା ମୋଟି ଭାରତର
ଭୌଗୋଳିକ ସମ୍ଭାର ବିବରଣୀ—ବିଭିନ୍ନ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣ
ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ପରିଚ୍ଛେଦ—ବିଭିନ୍ନ ରତ୍ନର ତଥା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣମାନୁ ବସ୍ତ୍ରର ଉପଯୋଗୀ ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ, ପୁଲ, ଚକନ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ୱରୂପ କଥନ ।

କାବ୍ୟ ମୀମାଂସା ଗ୍ରନ୍ଥଦେଲେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲିଖିତ ଥିବାର ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ, ଯେଉଁଥିରେ ଏତେ ମୌଳିକ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ବିଶେଷରେ ଦଶମ ପରିଚ୍ଛେଦର ପରିସୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ, କବିଙ୍କର ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅସୀମ ଥିଲା । ରାଜାମାନଙ୍କର କବି ପରାସା ସଦନ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ନୋଭେଲ୍ ପୁରସ୍କାର ବିଜେତା ସଙ୍ଗେ ଓ ପରାସଦଗଠନ ଆଜିକାଲିର ଯେ କୌଣସି ଭଲ ଡେସର ସାହିତ୍ୟ-ସାଧକ ସଙ୍ଗେ ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତିର ସହିତ ତୁଳିତ ହୋଇପାରେ । ପୁଣି ରାଜଶେଖରଙ୍କ ଉଦ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟରେ କବିର ଅପଦାନ ମନ ଓ ବଚନ ସବୁ ପବନ । ବାସ୍ତବରେ ଆଜି ଚିନ୍ତା କଲେ ପ୍ରମୁଖତ୍ୱ ହେବାକୁ ହୁଏ, କବିର ଆସନ ସମାଜରେ କି ଉଚ୍ଚରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ଏତେ ଶଢ଼ ବର୍ଷ ତଳେ ଜଣେ ଭାରତୀୟର ମସ୍ତିଷ୍କରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । କେବଳ ଇଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନୁହେଁ, କୋପ୍‌ହୁଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ କବିର ସ୍ଥାନ ସମ୍ପର୍କରେ ରାଜଶେଖରଙ୍କ ମତ ଆପ୍ରବାକ୍ୟ ଓ ଅସମାଲୋଚ୍ୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ମୁଦ୍ରା ଗ୍ରନ୍ଥ ମିଳୁଛି, ଡହିରେ କବିଙ୍କ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥର ସକଳ ଅଂଶ ନାହିଁ । ଅଳଙ୍କାର ଶେଖର ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଜଶେଖରଙ୍କ କାବ୍ୟ-ମୀମାଂସାରୁ ଏପରି ବହୁ ଅଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଦ୍ରା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ, ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅଂଶଟି

ଅଳଙ୍କାର ସେଖରରେ ସଜ୍ଜଣେଇବ ଚରଣା ବୋଲି ପୁଷ୍ପ ଲେଖା
 ଥିବା ସ୍ଥଳେ ପ୍ରାପ୍ତ ସୁଦୃଢ଼ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ ।—ଅଳଙ୍କାର
 ଶିଷ୍ୟରତ୍ନ ସବୁଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ସମ୍ପଦାମ୍ । ଉପମା କବିବଶ୍ୟସ୍ୟ ମାତ୍ରେ-
 ବେତ ମତର୍ମମ (ଅଃ ସେ—ଚତୁର୍ଥ ରତ୍ନର ହିତାୟ ମରାଣ)
 ଗଜଶେଖର ସ୍ତ୍ରୀୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବହୁଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାର
 କରନ୍ତି । ସେ ଉପଶିଷ୍ଟ କବିଧର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟରୁ
 କେତୋଟି ତଳେ ଦିଆଗଲା—ଅବନ୍ତୀ ସୁନ୍ଦରୀ [ନିଜର], ଅନନ୍ଦ
 (ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ଲେଖକ ଅନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ), ଅସରାଜିତ, ଉଦ୍ଭଟ,
 କାଳିଦାସ, ଦ୍ରୌପଦୀ, ଭରତ, ମଙ୍ଗଳ, ରୁଦ୍ରଟ, ବାକପତିଶଙ୍କ,
 ତାମନ, ଶ୍ୟାମ ଦେବ ଓ ସୁଗନ୍ଧନ ।

ଗଜଶେଖରଙ୍କ ଭ୍ରାତାରେ ‘ମହାବ୍ରହ୍ମ ରୁଦ୍ରାମଣି’ ଅକାଳ
 ଦଳଦଳର ସେ ଚତୁର୍ଥ ବଶ୍ୟର । ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଦୁର୍ଭକ୍ତ ଓ
 ମାତାଙ୍କ ନାମ ଶୀଳବତୀ । ସ୍ତ୍ରୀୟ ବାଳ ଗମାୟଣରେ ସେ ନିଜକୁ
 ଯୟ ବାଲୁକି ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । ସେ ବିଶ୍ୟତ ଉଦ
 ମହାବ୍ରଜଙ୍କ ବଂଶର ଗଜା ମନ୍ଦହନ୍ତ ପଲଙ୍କ ଗୁରୁ ଥିଲେ ଏବଂ
 ତାହାଙ୍କ ଗଣୀ ଅବନ୍ତୀ ସୁନ୍ଦରୀ ଇଚ୍ଛା କରିବାରୁ କବି କେବଳ
 ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ (ଏଥିରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଆଦୌ ନାହିଁ) ପ୍ରସିଦ୍ଧ
 କର୍ତ୍ତୃମୟସିଂହ ନାଟକ ଲେଖିଥିଲେ । ଗଜଶେଖର କେତେଜଣ
 ଗଜାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟକ ସମାହୃତ ତଥା କବିମାନଙ୍କର ଗଳସଭାରେ
 ସରାସୀ ଶିଷ୍ୟବିବରଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ
 ମଗଧର ଶିଶୁନାଗ, ଶୂରସେନର କୁବିନ୍ଦ, କୁନ୍ତଳର ସାତ ବାହନ
 ଓ ଉକ୍ତସୂନୀର ସାହସାଙ୍କ ବଡ଼ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ଏମାନେ
 କବିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ନିୟମ କରିଥିଲେ ଯେ ଶୁଭକର୍ତ୍ତା ହେବା
 ଅକ୍ଷର ସେମାନେ କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର କରିବେ ନାହିଁ ।

ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତର ଖେଚେଡ଼ୀ କବିବେ ନାହିଁ । ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ
ଉକ୍ତମୂର୍ତ୍ତି ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ କାଳିଦାସ, ମେଘ, ଅମର, ଭ୍ରାତୃ,
ସିଦ୍ଧିଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଯେଗୁପ୍ତ ଏବଂ ପାଟଳୀ ପୁରରେ ଉପବର୍ଷ, ପାଣିନି,
ପିଙ୍ଗଳ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ବରରୁକ୍ଷ ଓ ପତଞ୍ଜଳି ପ୍ରଭୃତି ଘୋରଥିଲେ ।
ଏସବୁ ଲେଖିବାର ଆଦର୍ଶ/ସିଦ୍ଧି ଭର୍ତ୍ତି ଯାହା ଥାଉ ପଛେ
ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ କାବ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ଏବଂ ପାଟଳୀପୁରକୁ ବ୍ୟାକଶେ
ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରବା ତାଙ୍କର
ମୃଣ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ । କାବ୍ୟ ମଂମଂସା ବ୍ୟତୀତ ସେ ତଳଲିଖିତ ଗୁରୁଗୋଷ୍ଠି
ନାଟକ ଛନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି କଲେ । — ବାଳସାମୟା, ବାଳଭାରତ
(ବା ପ୍ରଚିନ୍ତ ପାଣ୍ଡବ) କର୍ପୁର ମଞ୍ଜରୀ, ବିକ୍ରମ ଶିଳାକା ଉଦ୍ଧୃତା । ହର
ବିଳାସ ତାଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠିଏ ମହାକାବ୍ୟ ।

ଶକ୍ତିଶେଖରଙ୍କ କଲ୍ପନା ଶକ୍ତି ଅସାଧାରଣ ଥିଲା । କର୍ପୁର
ମଞ୍ଜରୀ ନାଟକରେ ସେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କଲ୍ପିତ ସ୍ତ୍ରୀ ନାମ ଦେଇ-
ଛନ୍ଦ୍ର, ଯାହା, ବାସୁକରେ ରସାଳ ଓ ପୁଷ୍ପଳ କବି ହୃଦୟର
ପରିଚୟ ଦିଏ, ଯଥା, କୁନ୍ଦ ମାଳା, ଚନ୍ଦନମାଳା, କୁଳେୟମାଳା,
କାଞ୍ଚନମାଳା, ବକୁଳମାଳା, ମଙ୍ଗଳମାଳା, ଅନଙ୍ଗ କେଳି, ପୁଷ୍ପର
କେଳି, ମଦିରାବତୀ, କେଳିବତୀ, କଞ୍ଚୋଳବତୀ, ତରଙ୍ଗ ବତୀ,
ଅନଙ୍ଗ ବତୀ ।

ଶକ୍ତିଶେଖରଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ବିବାଦାତ୍ମକ
ସମସ୍ୟା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ନାନା ମତ ଦେଖାଯାଏ ।
ଅନୁସନ୍ଧିତ ରତ୍ନାକରଙ୍କ ମତରେ ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଦଶମ
ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ । ଅଧ୍ୟାପକ Weber ତହିଁରେ ଏକମତ ।
ଅଧ୍ୟାପକ ଓଲ୍‌ସନ୍ କହନ୍ତି, ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଓ ଦ୍ୱାଦଶ

ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଅର୍ଦ୍ଧରେ ସେ ଜୀବିତଥିଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ମେକ୍‌ସ୍‌ମଲର ବଳିଷ୍ଠତାପୂର୍ଣ୍ଣ ବୟସରେ ଲେଖକଙ୍କୁ ଡେଇଁଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମିତ୍ରାମିତ୍ରାପାତ୍ର ପଣ୍ଡିତ ଦୁର୍ଗା ପ୍ରସାଦ, ମାଧବ କୃଷ୍ଣ ଶଂକର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଶ୍ୱିନୀ ଉଦ୍‌ଗାର-କର ରାମଚଣ୍ଡୀ ସର୍ବତ୍ର ଚିନ୍ତାଧାରା ଗ୍ରହଣ କରି ଓ ପ୍ରମାଣ ସମ୍ମତ କରି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଶତାବ୍ଦୀର ଖ୍ରୀ ୮୮୦ ଠାରୁ ୯୫୯— ୭୫ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ । ଅନୁପମାୟୁ ଚାଲେଇ ମନ୍ତ୍ରରେ ସେ ଦୁର୍ଗାଲେଖର ଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବାରୁ ଏବଂ ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ (ଖ୍ରୀ ୯୫୯—୯୦) ରେ ଓ ତଳକ ମଞ୍ଜରୀ (ଖ୍ରୀ:—ପ୍ରାୟ ୧୦୦୦) ରେ ସୁସ୍ଥିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଥିବା ସମ୍ଭାବନା ।

ଅଭିଧାନମାତ୍ରା

ମୁକୁଳଭଟ୍ଟ ଏହାର ପ୍ରଣେତା । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନିତ୍ୟାନ୍ତ ସଦ୍ଧା । ଏଥିରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଉଦ୍ଧାର ମୋଟେ ୧୫ ଟି ଶ୍ଳୋକ (କାବ୍ୟ) ଅଛି । ଲେଖକ ଉଚ୍ଚକଳିତଙ୍କ ପୁଅ ଓ ପ୍ରତିହାରେନ୍ଦ୍ର ଶତ୍ରୁଘ୍ନ । ଉଚ୍ଚକଳିତ ଅବନ୍ତୀ ବର୍ମାଙ୍କ ୮୫୫—୮୮୦ ସମ୍ଭାରେ ଥିବାରୁ ମୁକୁଳଙ୍କ ସମୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ଓ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଲେଖିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟର (କାବ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟର ବୃଦ୍ଧିସହ) ଏକ ସୁନୋ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବିଭାଗ-ଲକ୍ଷଣାବେଦ—ଶୃଙ୍ଖଳା ଉପାଦାନ-ଲକ୍ଷଣା—
ଶୃଙ୍ଖଳା ଲକ୍ଷଣା—ଉପରୁ ମିଶ୍ର ଲକ୍ଷଣାବେଦ ଇତ୍ୟାଦି ।

ମୁକୁତଭଜ୍ଜ ଚାଣୀର ଦେଶୀୟ ଥିବା ଅନୁମତ ହୁଏ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି
 ଯଦୁ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ—ଶକ୍ତିର ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଡାକ୍ତର ବରୁର
 ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ
 ନାମଗୁଡ଼ିକ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି—ଶବର ସ୍ଵାମୀ; ମହାଭାଷ୍ୟକାର,
 ଧ୍ବନୀଲେଖ; କୁମାରଲ ରଚ୍ଛ; ବାବ୍ୟ ପଦ୍ୟ, ରଞ୍ଜିତମିତ୍ର ।

ହୃଦୟ ଦର୍ପଣ

ଉଚ୍ଚନାୟକ ହେଉଛନ୍ତି ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ
 ଟୀକାକାର ଏବଂ ଉତ୍କଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ଧ୍ବନୀଲେଖର
 ଲେଖନ ଟୀକାରେ ଏହାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏ ସବୁଆ
 ଖ୍ରୀ: ୧୦୦୦ର ଦୂରଦର୍ଶୀ । ଏହାଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟରେ ବା
 ନାଟକରେ ଶବ୍ଦର ଭିନ୍ନଗୋଟି କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ହୁଏ ।
 ଅଭିଧା, ଭାବନା, ଓ ଭୋଗିବୃତ୍ତି । ଅଭିଧାର ଶେଷ ବିଶାଳତମ
 ଏବଂ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟରେ
 ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଭାବନା ହୁଏ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ
 ସମ୍ମୁଖରେ ବିଭାବମାନଙ୍କର ଉପସ୍ଥାପନ ହୁଏ ଏବଂ ଶେଷଟି ଦ୍ଵାରା
 ରସଭୋଗ ବା ରସୋପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ଉଚ୍ଚନାୟକ କାବ୍ୟର ଧ୍ବନୀମୂଳକ
 ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିନାହାନ୍ତି । ସେ ଥିଲେ ରସାମ୍ଭବାଦୀ । ଲେଖନ ଟୀକାରେ
 ଧ୍ବନୀମୂଳକର ପ୍ରତିଷ୍ଠାବେଳେ ହୃଦୟ ଦର୍ପଣର ବଡ଼ ଖାତ୍ର ଓ କହୁ
 ସମାଲୋଚନା କରିଯାଇଛି । କେବଳ କହୁ ସମାଲୋଚନା ନୁହେଁ,
 ତାଙ୍କୁ ଅଟ୍ଟା କରି ଲେଖନକାର ଲେଖିଛନ୍ତି—ସମସ୍ତେ ତ ରସିକ,
 ଅତି କାବ୍ୟ ବୁଝି ଶୁଣା କରିବାକୁ ରହିବେ କିଏ ?” ଯଦ୍ଵାଦେଉ
 ସ୍ଵାଧୀନ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଉଚ୍ଚନାୟକ ଆଲୋଚନାର ପରିସରମୁଦୁର
 ପ୍ରସାରିତ କରି ଦେଉଛନ୍ତି ।

ବିଦ୍ୟାଳୟ ଜୀବନ

ଏ ଗୁରୁ ପ୍ରଣୟନ କରି କୁଳର ଅଳଂକାରକ ଜଗତରେ ଏକ ଶୁଭାକ୍ଷୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଦେଇଥିଲେ । କାବ୍ୟର ଅମ୍ବା ସମ୍ବନ୍ଧେ କେତେ ମତବାଦ ଥିଲା । କୌଣସି ଗୋଟିକ ସଙ୍ଗେ ଲେଖକ ଏକମତ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ କବିତାକୁ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଅମ୍ବା । ପୁନଃଲେଖ ଲେଖକ ତାଙ୍କ ଦେବତା କୌଣସି କାବ୍ୟରେ ଅମ୍ବା ନ ରଖି ଯେଉଁ ଧୂନକୁ କାବ୍ୟର ଅମ୍ବା ବୋଲି ନିରୂପଣ କରିଥିଲେ, କୁଳକଳା ମତରେ ସେହି ଧୂନ କବିତାକୁ ଅନ୍ତର୍ଗତ । କବିତାକୁ ଜୀବନରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ଗୁରୁ ଶ୍ଳୋକ ବାଛିବାରେ ମଧ୍ୟ କୁଳର ଅସାଧାରଣ ଚରୁର ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ସ୍ବମତ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଭ୍ରମହ, ଦଣ୍ଡୀ, ଉଦ୍‌ଭଟ, ଅନନ୍ତ-ବର୍ଦ୍ଧନ, ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖକଙ୍କ ମତ ଶୁଣି କହେନ୍ତି ଏବଂ ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ଅସୀମ ସାହସ, ଅସୁବିଧାସ ଓ ବିଶାଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଉଠିଛି । ଭ୍ରମହ ଗାପକ ଅଳଂକାରର ପେଇଁ ଚଳିଯୋଗି ଭେଦ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି, କାହା ଅମୂଳକ ରୂପେ କୁଳର ଶୁଣି କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ତିରିଶଜଣ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖକଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ ସେ ଉଦାହରଣ ଦେବା ଲାଗି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଗୁରୁଟି ଗୁରୁଗୋଷ୍ଠି ଉନ୍ନେଷରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ ସମସ୍ତ ଉନ୍ନେଷର ସାର ଦିଆଗଲା ।

ପ୍ରଥମ ଉନ୍ନେଷ—କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ—କବିତାକୁ ଲକ୍ଷଣ ଓ ପ୍ରଧାନ—ପେମାନେ ସ୍ବପ୍ନବୋଧକୁ ଅଳଂକାର ନିପାଦରେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ପେମାନଙ୍କ ଶୁଣି—କାବ୍ୟ ଓ

ଅର୍ଥର ସାହୁତ୍ୟ, ବାବ୍ୟର ତିନିମାର୍ଗ,—ବୈଷିଷ୍ଟ୍ୟମାର୍ଗ, ସୁକୁମାର ମାର୍ଗ ଓ ମଧ୍ୟମମାର୍ଗ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଉନ୍ନେଷ—ବର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣାୟ, ବହୁଭୂର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ (ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଅଳଙ୍କାରକମାନଙ୍କର ଅନୁପ୍ରାସ ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍ଗେ ସମାନ) ବହୁଭୂର ଭେଦ ବିଚାର—ସଦ ପୂର୍ବାକ୍ ବହୁଭା—ଉପରୂପ ବହୁଭା, ବିଶେଷଣ ବହୁଭା ଇତ୍ୟାଦି ।

ତୃତୀୟ ଉନ୍ନେଷ—ବାକ୍ୟ ବୈଷିଷ୍ଟ୍ୟ ବହୁଭା—ବହୁ ବହୁଭା—ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରକମାନଙ୍କର ପେଉଁ ସବୁ ରସବଦ୍, ସ୍ତେୟଃ ଉର୍ବସୁ, ସମାହୃତ, ଉଦାତ୍ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକର ଶଣ୍ଡନ ।

ଚତୁର୍ଥ ଉନ୍ନେଷ—ପ୍ରକରଣ ବହୁଭା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ବହୁଭା—ପ୍ରକରଣବାନ୍ କବିର ବୈଷିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାବ୍ୟର ବହେନ୍ଦ୍ର—ଆତ୍ମବାଦର ସାରତତ୍ତ୍ଵ ଯାହା ଦେଖି ଫଳେ, ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତା, ତେ ଶବ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମତବାଦମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦୀଷଣ ଓ ସବାଦୌ ଯୁକ୍ତ ଯୁକ୍ତତ୍ଵବେ ନିଜ ମତର ଉପସ୍ଥାପନ—ଏଗୁଡ଼ିକ କୃତକଙ୍କୁ ଅଳଙ୍କାର ଗୁଣ୍ୟରେ ଚିରଦୃଶ୍ୟ କରାଯିବ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାମ—

ଦୁର୍ବତୀ ପେଉଁ ଲେଖକମାନଙ୍କର ବା ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକ ବା ମତ ସେ ଉଚ୍ଚାର କରାଯିବ, ସେ ମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ନାମ-ଗୁଡ଼ିକ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ—ସେତୁପ୍ରବନ୍ଧ (ନାଟକ) ଦୂର୍ବତାବତ, ହୃଦୟାବଦ୍ୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ଵାଣ, ମହାଭାରତ, କାଳିଦାସହସ୍ତୀ, ବେଣୀ ସହାର, ଶକୁନ୍ତଳ, ନାଗାନନ୍ଦ, ବିକ୍ରମୋବଶୀୟ, ବୀରଚରଣ, ରାମାୟଣଦୟା, ପାଣ୍ଡବା-

ଲ୍ୟାଦୟ, କରତାକୁର୍ମାୟ, ଭବରୁତ, କାଳରାମାୟଣ, ମୃତ୍ୟୁରାକ୍ଷୟ,
ମାଳତୀ ମାଧବ, ମାୟାପୁଷ୍ପକ, ପୁଷ୍ପ ଦୁଷ୍ଟିତକ, ଶିଶୁପାଳବଧ,
ବାଣଭଞ୍ଜ, ପ୍ରତିମା ନିରୁଦ୍ଧ ଓ କାର ଚଢ଼େ । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ
ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଜି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି ।

କୁନ୍ତଳ, ଧୂନ୍ୟାଲୋକ, ରୁଦ୍ରଚ ଓ ଶକ୍ତଶେଖରଙ୍କ ମତ ଉଦ୍ଧାର
କରିଥିବାରୁ ସବୁଥା ଏମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବା ଶେଷ ଲେଖକଙ୍କ
ସମସାମୟକ । ପୁଣି କନ୍ଦୋକ୍ତ ଜୀବିତ ଏକାକଶ ଚୋଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ
ଅର୍ଦ୍ଧରେ ଲିଖିତ ‘ବ୍ୟକ୍ତିବିବେକ’ରେ ସମାଲୋଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ
ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ଯଥାସମ୍ଭବ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ
ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ କୁନ୍ତଳ ଜୀବିତ ଥିଲେ ।

ଦଶରୂପକ

ଧନଞ୍ଜୟ ଏହାର ପ୍ରଣେତା । ଧନିକ ଲିଖିତ ଅବଲୋକ
ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଟୀକା । ଏଥିରେ ନାଟକାୟ ବିଷୟ ବଳୀର ଚର୍ଚ୍ଚା
ବିଶେଷ ସରମାଣରେ ହୋଇଛି । ଏଥି ସଙ୍ଗେ ରସର ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା
ହୋଇଥିବାରୁ ଅଳଂକାରର ଇତିହାସରେ ଆଦୌ ନଗଣ୍ୟ
ବିବେଚିତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଗୁରୁଗୋଷ୍ଠି ପ୍ରକାଶରେ
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ କାରିକା ଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ତିନିଶହ । ତଳେ
ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ—ଦଶବିଧ ରୂପକ, ପଞ୍ଚସକ୍ତ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଅଙ୍ଗ ।
ଦ୍ଵିତୀୟ — ନାୟକ ନାୟିକା ଭେଦ ଓ ବୃତ୍ତ ହେତୁକ୍ତ ।
ତୃତୀୟ — ନାଟକର ଉପଯୋଗୀ ନାନା କଥା ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ — ରସ ପ୍ରକରଣ

ଛନ୍ଦର ସୁଚୀରୁ ଏହା ଅନୁମିତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଯେ ଆଲେଖିତ ବସ୍ତୁ ଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର ବଡ଼ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଛନ୍ଦ ଚାହୁଁଲ୍ୟ ଭୟରେ ଲେଖା ନ ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଲେଖିତ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକର ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଯେପରି ସୁନ୍ଦର ସେହିପରି କଣାଳ, ଦଶ ରୂପକରେ ସୁରୀତ ହୋଇଛି ଯେ ଲେଖକ କାବ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଛନ୍ଦ ଲେଖିଥିଲେ । ଧନଞ୍ଜୟ ମୁଞ୍ଜିନାମକ ଜଣେ ଗଜାଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ବିଷ୍ଣୁ । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ କରନ୍ତି, ମୁଞ୍ଜି ନୃପତି ଖ୍ରୀ ୯ ୪—୧୧୪ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ତ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଯେବେ ଏହା ଠିକ୍ ହୁଏ, ତେବେ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କୁ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗର ଲୋକ ବୋଲି ଧରି ନେବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀୟ ଛନ୍ଦରୁ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳର କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ସୂଚନା ମିଳୁ ନାହିଁ ।

ଅବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳରେ ଉଦାହରଣ ଦେବା ଲାଗି ସେ ତଳ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନ କବିଙ୍କର ବା ଛନ୍ଦରୁ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ତେଣୁ ସଂହାର, ଅମରୁ ପଦକ, ମାଳତୀ ମାଧବ, ଉତ୍ତରଗମ୍ଭୀର, ବିକଟ ନିତମ୍ବା, ଧନିକ, କୁମାର-ସମ୍ଭବ, ବୀର ଚରଣ, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ରତ୍ନାବଳୀ, ବିହମୋବଶୀୟ, ମାଦ, ମେଘଦୂତ, ହେମକ, ହନୁମନ୍ନାଟକ, ରଘୁବଂଶ, ପାଣ୍ଡବା ନନ୍ଦ, କିରୀଟାକୂଳୀୟ, ଛଳିତଗମ୍ଭୀର, ବୃହତ୍ କଥା, ସଦ୍‌ଗୁପ୍ତ, ଗାଥା ସପ୍ତଶତା, ଉଦାତ୍ତ ସଂସାର, ନାଗାବନ୍ଧ, ମାଳବିକାଗ୍ନିମିତ୍ର, ବିକ୍ରାନ୍ତ, ବିଲ୍‌ହଣ, ରୁଦ୍ରାଟ, ଭର୍ତ୍ତୃହର, ମୃତ୍ୟୁବିଜୟ, ମହେନ୍ଦ୍ର, ଭୋଜପୁରୀ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଶାଳାବା ଉଦ୍ଧୃତ ।

ଦଶରଥଙ୍କର ଗୁଣଗୋଷ୍ଠି ଶୀତା ଦେଖାଯାଏ । ଧନିକ ପେ
ଧନଜୟଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଏଥିରେ ସଦେହ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ
ଧନିକଙ୍କ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୁଣରୁ ଧନଜୟ ଶ୍ଳେଷ ଅଣିଛନ୍ତି
ଏବଂ ଧନିକ ସେହି ଗୁଣର ଶୀତାକାର । ଶୀତାରେ କୁସୁ-ଶୟମାନ-
ଙ୍କର ସରଳ ପ୍ରକାଶ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ସଦେହ ସ୍ଥଳରେ ହୃଦ-
କାରକ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ମତ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି । ଦେବପାଣି, କୁରବ
ରାମ ଓ ନୃସିଂହ ଭଳି ହେଉଛନ୍ତି ଅନ୍ୟ ଚିନିଜଣ ଶୀତାକାର ।

ପ୍ରଥମ ପରଷ୍ଟକ

(ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଠାରୁ ଶତାବ୍ଦୀ
ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)

ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ

କ୍ଷୋଦିତ ନରପତି ହେଉଛନ୍ତି ଏହାର ପ୍ରଣେତା । ଗୁଣଗୁଣ
ଏକ ବିରାଟ ସଂକଳନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଏ ସତ୍ୟର
ଅପଲମ୍ବ ହେବ ନାହିଁ । ତଳେ ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣର ଏକ
ପୂର୍ବ ଦିଆଗଲା । ଏହା ପାଞ୍ଚଗୋଟି ସରସ୍ୱତୀରେ ବିଭକ୍ତ ।

ପ୍ରଥମ ସରସ୍ୱତୀ—ପୋଡ଼ଣ ପଦ ଦୋଷ, ପୋଡ଼ଣ ବାକ୍ୟ-
ଦୋଷ, ପୋଡ଼ଣ ଅର୍ଥଦୋଷ, ଶବ୍ଦର ଚତୁର୍ବିଂଶ ଗୁଣ, ଅର୍ଥର
ଚତୁର୍ବିଂଶ ଗୁଣ ବିଷୟ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସରସ୍ୱତୀ—ଚତୁର୍ବିଂଶ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର
ଅବେଚନା ।

ତୃତୀୟ —ଚତୁର୍ବିଂଶ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ବିଷୟ ।

ଚତୁର୍ଥ —ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଏ ଉଭୟର ଚତୁର୍ବିଂଶ ଅଳଙ୍କାର

ପଞ୍ଚମ —ରସ, ଭାବ, ନାୟକ ନାୟିକା, ପଞ୍ଚସଖା, ବୃଦ୍ଧି
ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦଶମ କାବ୍ୟଦର୍ଶରୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ଶ୍ଳୋକ ସରସ୍ୱତୀ
କଣ୍ଠାଭରଣରେ ଉଦାହୃତ ହୋଇଛି । ପୁଣି କହ୍ନୁଗୁରୁ ଓ ଗୁଣ-
ବାରଦ ନାମ ଦୁହିଁରେ ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର

ଶୁଦ୍ଧ ସଙ୍ଗେ ଅଲେଖିତ ଶୁଦ୍ଧ ତୁଳନା କଲେବେ ଏପରି ବେଦେବ କଥା ଦୃଷ୍ଟି ସଥାରୁକ ହୁଏ ଯାହା ବିଚାରକର ଚୈତନ୍ୟ ବିଦୀପନ କରେ । କେତୋଟି କଥା ତଳେ କୁହାଗଲା—

[କ] ଉପମା, ଅଶେଷ, ସମାସୋକ୍ତ ଓ ଅପହ୍ନତ—ଏଗୁଡ଼ିକ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟର ଅଲଂକାର ହୋଇ ପାରବ ବୋଲି ଭେଦଙ୍କର ମତ । ଏ କଥାର ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଯେ ଅର୍ଥଶୁଦ୍ଧ ଅଗ୍ନିପୁଷ୍ପ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଲଂକାରକ ଏ ମତ ପୋଷଣ କରି ନାହାନ୍ତି ।

[ଖ] ଭେଦକ ମତରେ ଶୁଦ୍ଧ ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଯାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲେଖକ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି ।

[ଗ] ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଏହାଙ୍କ ଶୁଦ୍ଧର ସଖ୍ୟା ଟିକିଏ ବେଶୀ । ଏ ଛଅଗୋଟି ଶୁଦ୍ଧର ଅଲେଖନୋକ୍ତି— ବୈଦର୍ଭୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ, ଗୌଡ଼ୀୟା, ଅବନ୍ତୀକା, ଲତୀୟା, ମାଗଧୀ ।

[ଘ] ଅନ୍ୟ ଅଲଂକାରକମାନେ ରସର ଅଲେଖନୋ କଲେବେ ମୃଗ୍ୟ ଗୌଣ ଭେଦରେ ସକଳ ରସର ଅଲେଖନା କରିଛନ୍ତି । ଭେଦକେବଳ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ, ସତେ ଯେପରି ତାଙ୍କ ମତରେ ‘ଶୃଙ୍ଗାର’ କେବଳ ରସଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ।

[ଙ] ଅଲଂକାରର ଏକେ ବିଷୟ ଅଲେଖନା ସେ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଗୁଣ ଓ ରସକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ପୂର୍ବଦର୍ଶୀ ଲେଖକମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୧୫ ଶହ ଶ୍ଳୋକ ସେ ବିଦାହରଣ ଦେବାନ୍ତରି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ସେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରିଥିବା ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଶୁଦ୍ଧକାରକ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ନାମତଳେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଶତଶେଖର, କାଳିଦାସ, ସମାୟୁଷ, ମହାଭାରତ, ରତ୍ନାବଳୀ,

ବେଣୀସଦ୍ଦାର, ଭରତ, ରୁଦ୍ରଟ, କାଦମ୍ବରୀ, ଶିଶୁପାଳବଧ, ଅଭିଧାନ ମାତା, ଭକ୍ତି, ବ୍ରତ, ଧୂଳିଲେଖ, ଭ୍ରମର, ତାପସ-ବସୁବଳ ଓ ଚୌର ପଞ୍ଚାଙ୍ଗିକା ।

ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ:—

ରତ୍ନେଶ୍ବରଙ୍କ ରତ୍ନଦର୍ପଣ ହେଉଛି ସରସ୍ବତୀ କଣ୍ଠାଭରଣର ସବୁପ୍ରଧାନ ଟୀକା । ରତ୍ନେଶ୍ବରଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଇତିହାସ ବା ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କୀୟ କୌଣସି ବିବରଣୀ ମିଳିବାର ଉପାୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ଅନେକ ଦିଗରୁ ଟୀକାର ଆଲୋଚନା କରି ଅନୁସନ୍ଧିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ଯଥାସମ୍ଭବ ସେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ନିଶ୍ଚୟ, ସେ ଯେଉଁର ଭାବରେ ଅନେକ ସନ୍ଦେହ ସବୁକି ସ୍ଥଳରେ ଆଲୋଚିତ ବିକାରଣ କରିଛନ୍ତି, ତହିଁରୁ ସେ ଜଣେ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରିକ ଥିବା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଦୁଃଖର କଥା, ରତ୍ନ ଦର୍ପଣର ସକଳ ଅଂଶ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଟୀକା ମଧ୍ୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାଥ ଭଟ୍ଟଙ୍କର ଦୁଷ୍ଟର ପ୍ରକାଶିକା, ହରି ନାଥଙ୍କ ମାର୍ଜନ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ।

ଭୋଜକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ :—

ଗବେଷଣା ଦ୍ବାରା ଜଣାଯାଇଛି, ଭୋଜକ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା । ବିଶ୍ୟାତ ‘ମିତାକ୍ଷର’ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କୀୟ କୌଣସି ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ବିବାଦ ସ୍ଥଳ ବିଷୟ ହୋଇ ରହିଛି । ନାନା ମତ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସଙ୍ଗତ ମତ ହେଉଛି ସେ ଖ୍ରୀ:—୧୦୦୪ ୧୦୪୪ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଭୋଜକଙ୍କ ଆଦ୍ରତାଲବ୍ଧ ବିଦ୍ୟାରେ ବିଶେଷ ପାରଦର୍ଶିତା ଲଭିଥିଲେ । ପୁଣି

ସରସ୍ବତୀ ଚଣ୍ଡାଭରଣ ବ୍ୟତୀତ ସେ ଶୂଙ୍ଗାର ମଞ୍ଜରୀ, ଗୁରୁଚର୍ଯ୍ୟା, ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ ଓ ବ୍ୟବହାର-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭୋଜ କୌଣସି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ ନ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଉପାଧି ହୋଇଥିବାରୁ ଏ ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ ଜଣେ କି ବହୁ ଜଣ ଜାଣି ହେଉ ନାହିଁ ।

ଅଳଙ୍କାର ଶେଷର—

କେଶବ ମିଶ୍ର ଏହାର ପ୍ରଣେତା । ପଣ୍ଡିତ ଶୁକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଘରୁ ଉକ୍ତ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଲେଖାର ପ୍ରଶଂସା ନିଜେ ଯଥେଷ୍ଟ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅଠଗୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଗ କେତେ ଗୋଟି ମଞ୍ଜରୀରେ ବିଭକ୍ତ । ମଞ୍ଜରୀ ଅନୁକ୍ରମେ ଗ୍ରନ୍ଥଗତ ବିଷୟର ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ତାଲିକା ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

୧ ମ ମଞ୍ଜରୀ—ବାବ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ନିରୂପଣ—ବାବ୍ୟ ହେଉ ।

୨ ସ୍ତ " —ଶୁଦ୍ଧ, ଉକ୍ତ ମୃଦ୍ବା ଓ ସେମାନଙ୍କ ଭେଦ ।

୩ ସ୍ତ " —ଶବ୍ଦ ଶକ୍ତି—ଲକ୍ଷଣ, ବ୍ୟଞ୍ଜନ ।

୪ ଫଳ " —ଅଠ ଗୋଟି ପଦ ଦୋଷ ।

୫ ମ " —ବାରଗୋଟି ବାବ୍ୟ ଦୋଷ—ଉତ୍କଳମ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି ।

୬ ଷ୍ଟ " —ଅଠଗୋଟି ଅର୍ଥଦୋଷ—ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱ, ଶୈଳତ୍ୱ,

୭ ମ " —ଉଦାରତ୍ୱ, ସନ୍ଧିପ୍ରତ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣପଞ୍ଚକ ।

୮ ମ " —ଶବ୍ଦକତ୍ୱ, ସୁଶବ୍ଦତ୍ୱ, ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥର ଗୁଣ ଚତୁଷ୍ଟୟ ।

୯ ମ " —ଦୋଷ କପଟ ଗୁଣ ଦ୍ୱୟ ।

- ୧୦ ମ ମଣ୍ଡଳ— —ପ୍ରତ୍ୟେକିକା ପ୍ରଭୃତି ୮ଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକାର ।
 ୧୧ ଶ " —ଉପମା ପ୍ରଭୃତି ୧୪ ଶ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ।
 ୧୨ ଶ " —ରୂପକର ଭେଦ ।
 ୧୩ ଶ " —କେତେକ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରର ବିସ୍ତାର ।
 ୧୪ ଶ " —ନାୟକର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଳେ
 ଉପମା ନିରୂପଣ ।
 ୧୫ ଶ —କବି ସମୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ।
 ୧୬ ଶ —କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପ ।
 ୧୭ ଶ —ପ୍ରାକୃତିକ ବସ୍ତୁମାନଙ୍କର କାବ୍ୟରେ
 ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବର୍ଣ୍ଣ ।
 ୧୮ ଶ —ସଂଖ୍ୟାମାନଙ୍କର ଗଣନା ଓ କେତେକ
 ଶୁଷାଗତ ସୂତ୍ର ।
 ୧୯ —ସମସ୍ୟା ପୂରଣ ।
 ୨୦ —ନବରସ ଓ ନାୟକ ନାୟିକା ।
 ୨୧ —ରସତଦାସ ।
 ୨୨ " —ଉପାନ୍ତୁକୁଳ ଅକ୍ଷର (ବର୍ଣ୍ଣ) ବିସ୍ତାର ।

ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ମଧ୍ୟ ବୃତ୍ତ, ଭାରିକା ଓ ଅଳଙ୍କାର ଭେଦରେ
 ଭିନ୍ନଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଶୌଭୋଦନା ଲେଖିଥିଲେ
 ବୋଲି କେଶବ ମିଶ୍ର ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ
 ବ୍ୟାକ୍ରମର ପରିଚୟ ପାଇବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱ
 କୋଷରୁ ଜଣାଯାଏ, ଶ୍ରୀମାତା ମାଣିକ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ
 ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଉତ୍ତର ବଙ୍ଗର ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା
 ଶ୍ରୀମାତା । ଅଳଙ୍କାର ଶେଖରର କବି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଶ୍ରୀମତେ ଶବ୍ଦମିତ୍ୟଦ୍ଭବଗୁଣାବାସଂ ନିଯୁକ୍ତ୍ୟ ସ୍ବୟଂ
ଚକ୍ରେ ଶବ୍ଦ ସମ୍ପଦ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ ମନସା ମାଣିକ୍ୟବନ୍ଦୋ ନୃପଃ ।”

ଅଳଂକାର ଶେଷରୂପର ରସାସୁବାଦ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି ।
ପୁଣି କବିକଲ୍ୟାଣତା, ଶ୍ରୀକବ୍ୟସ୍ତ, ସଜ୍ଜଣେଶ୍ବର, ଶ୍ରୀହସି,
ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ, କୁମାର ପ୍ରଭୃତି, ଶ୍ରୀପାଦ, ଦଣ୍ଡୀ, ଜୟଦେବ
ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଶ୍ଳୋକମାନ ଅଛି । ଜୟଦେବ ଏହାଙ୍କ ସମସାମୟିକ
ହେବା ସମ୍ଭବ । କେଶବ ଚିନ୍ତକର ଶ୍ରୀମାତ୍ର କହୁ ନିର୍ମଳ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ
ପ୍ରଣାଳୀ ସରଳ ତଥା ସୁନ୍ଦର ।

ଐତିହ୍ୟ ବିଷୟ ଗତ୍ୟ

କେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଦୁଇଗୋଟି ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ
ଅଲେକିତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ଓ କବିକଲ୍ୟାଣରଣ ହେଉଛି
ଦ୍ୱିତୀୟ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଭୋଜକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ବା ସ୍ୱଳ୍ପ ପରବର୍ତ୍ତୀ
ହୋଇଥିବାର ଦୂରନା, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ମଧ୍ୟରେ ‘କବିକଲ୍ୟାଣରଣ’
ନାମରୁ ମିଳେ କହିବା ଉଚିତ ହେବ ନାହିଁ । କେମେନ୍ଦ୍ର ଜଣେ
ବାଣୀଗ୍ର ପଣ୍ଡିତ । ଶୁଦ୍ଧ ପରଂପରା ଉପରେ ଯେବେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ
କରାଯାଏ, ତେବେ କେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ଗୁଳିଶଶଶ୍ରୀ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା
ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରବାକୁ ହେବ । ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଣ ମଧ୍ୟରେ
ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟତମ:—ବୃହତ୍ କଥା, ଭାରତ-ମଞ୍ଜରୀ
ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦିକା, ସମୟ ମାତୃକା, ଅବସର ସାର, ଅମୃତ ତରଙ୍ଗ,
ବାସ୍ୟାୟନ-ସୂକ୍ଷ୍ମସାର, ଲବଣ୍ୟବତୀ (କାବ୍ୟ), ମୁନିମତ ମୀମାଂସା
(ଦର୍ଶନ), ମୁକ୍ତାବଳୀ କାବ୍ୟ, କନକ ଜାନକୀ, କବିକଣ୍ଠିକା,
ନୀତିଲତା, ଦେଶୋପଦେଶ, ଶିବଭାରତ ନାଟକ, ବୌଦ୍ଧାବଦାନ-
ବଲ୍ଲଭତା ପଦ୍ୟ କାଦମ୍ବରୀ, ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ସଂଗ୍ରହ, ଲଳିତରତ୍ନମାଳା,

ବିନୟବନ୍ଧୀ ଓ ଶଶିବଂଶ । ଏଥିରେ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ମିଳି ନାହିଁ । ତେବେ ଏଠାରେ କବିଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏତିକି କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ଅସଫେଦ ହେବ ନାହିଁ ଯେ ସେ ଏକାଧାରରେ କବି, ଅଳଂକାରକ, ଦାର୍ଶନିକ, ନାଟ୍ୟକାର, କାମ-ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ଓ ଛନ୍ଦୋଜ୍ଞ ଥିଲେ ।

ସୁବୁଦ୍ଧି ଭଳକ ଛନ୍ଦୋବିଷୟକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ ସେ ଭାବ୍ୟ କବିମାନଙ୍କର ଉତ୍କର୍ଷ ବିଧାନ ନିମନ୍ତେ ଜଣେ ପ୍ରମାଣିକ ଐତିହାସିକ ପରି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ଅମୃତ ସ୍ଥଳରେ ନିଜର ଦକ୍ଷତା ଥିବା ଅମୃତ ଅମୃତ ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି କବିମାନେ ସୁଖ୍ୟାତି ଓ ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଔଚିତ୍ୟ ବିଚାର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅନ୍ୟ ଅନେକ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ତୁଲ୍ୟ କାରକା, ବୃଦ୍ଧି ଓ ଉଦାହରଣ ଭେଦରେ ଚିନ୍ତିତ୍ରଣରେ ବିଭକ୍ତ କରା ଯାଇପାରେ । ଉଦାହୃତ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ନିଜ ରଚିତ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ସେ ଦୃବବଂଶୀ ସକଳ ମତବାଦର ପୂର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରାଶି ବିଚାର କରି ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମତ ନ ହୋଇ ଏକ ନୂତନ 'ବାଦ'ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଔଚିତ୍ୟ ବିଚାରଚର୍ଚ୍ଚା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ କହିଲେ ଅସତ୍ୟ ବା ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ରସବାଦର ସାରକଣ୍ଠ ବହୁ ପରିମାଣରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି, ତଥାପି କାବ୍ୟରେ 'ଔଚିତ୍ୟ'ର ସ୍ଥାନ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପରେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଯେଉଁଠାରେ ଯେପରି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ସାଧିତ ହୁଏ, ତାହା କେବଳ ଔଚିତ୍ୟ ବୋଲି ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ଔଚିତ୍ୟର ବିଚାର ସେ ଭଲଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟିକ ବିଭାଗ ଗୁଡ଼ିକୁ ଭିତ୍ତି କରି କହିଛନ୍ତି—ପଦ, ବାକ୍ୟ, ପ୍ରବନ୍ଧାର୍ଥ, ଗୁଣ, ଅଳଂକାର, ରସ, ଚିନ୍ତା, କାରକ, ଲଙ୍ଘ, ବଚନ, ଉପସର୍ଗ, କାଳ, ଦେଶ ଇତ୍ୟାଦି । କବିକଣ୍ଠାଭରଣ

ପାଞ୍ଚଗୋଟି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ବିଭକ୍ତ । ଏଥିରେ ସେହିଭଳି ସମ୍ପାଦନର ସରଣୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରେଣୀରଣ୍ୟ ନାମସଂଗ୍ରହ ଏହି ଉପରେ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ-ସନ୍ତୋଷିଣୀ’ ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ।

ସେମେନ୍ସ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ, କାଣ୍ଡର ଗୁଣ ଅନୁସାରେ (ଖ୍ରୀ ୧୦୨୮-୧୦୫୩) ସମୟରେ ବିବରଣୀରଣ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗର ଲେଖକ ରୂପେ ଅବଧାରଣା ହେବା ସମ୍ଭବ ।

ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ

ଲେଖକ-ମହିମ ଭକ୍ତ । ଏହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଶ୍ରୀ ଚୈତ୍ୟ ଏବଂ ସେ କାଣ୍ଡର ଦ୍ରାଘତା ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକର ହୃଦୟ ଦୃଢ଼ତା ଲେଖକ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁଣର ସଙ୍ଗେ କେବଳ ସମାଲୋଚନା ଓ ମତ ଗଣନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁସ୍ଥସୁବ୍ରତ ଭାବରେ କରାଯାଇପାରେ । ଦୃଢ଼ତା ଲେଖକରେ ଯେପରି ବିବିଧ ବିଷୟ ଦ୍ଵାରା ଦୃଢ଼ିତାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଛି, ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁଣରେ ଯେପରି ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ମତ ପରାସ୍ତ ଗ୍ରାସଣଭାବେ ଗଣିତ ହୋଇଛି, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ହୋଇଛି । ମହିମ ଭକ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାୟ ନାମ ଦେଖି ଗୁଣାବଳୀ ମହିମଭକ୍ତ । ସେ ପୁରୁଷାନୁକମେ ପଣ୍ଡିତ ବଂଶର ସନ୍ତାନ ଥିବା ଏହି ପ୍ରତୀତି ଦୃଢ଼ । ବଂଶ ଗୋରବ ଜ୍ଞାନ ତାଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ସ୍ଵାମୀ ବିଦ୍ଵାନ ପୁଣ୍ୟର ପୁଅମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ବାକ୍ୟଟି ହେଉଛି, “ଅଥଚ୍ଛୁ ବୁଝୁ ନପ୍ର, ଶାଂ ସେମ ଯୋଗ ଭକ୍ତାନ୍ ସମୁପୁଷ୍ପ ତନୟସ୍ୟ ଭ୍ରମସ୍ୟାପିତ ଶୁଣ୍ୟ ତନୟାନାମ୍” । ସାରକଥା, ସେମ ଯୋଗଭକ୍ତ (ବା ‘ଭକ୍ତ’) ଭକ୍ତ

ନାଟମାନଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଉପାର୍ଜନ ଲାଗି ସେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ଏ ବାକ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ଖଣି । ପ୍ରଥମରେ, କ୍ଷେମଯୋଗ ସରଦା ଯୋଗ୍ୟ ମୋର ନାଟମାନଙ୍କ “ପାଇଁ” ଲେଖିଲୁ । ଏଠାରେ ଗୀତାର “ପୋଗ” କ୍ଷେମଂ ବହାମ୍ୟଦମ୍” ମନେ ପଡ଼େ । ଅଗ୍ରାପ୍ରର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଉଛି ଯୋଗ ଓ ପ୍ରାପ୍ତିର ସରସଣ ହେଉଛି କ୍ଷେମ । ପ୍ରଥମେ ପାଇପାରେ ପ୍ରାପ୍ତିର ସରସଣ ପ୍ରକୃତରେ ଏବଂ ଗୀତାର ଅର୍ଥ କ୍ରମ ଅଭ୍ୟୁକ୍ତ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ମହମ୍ମଦଙ୍କ ପରି ଜଣେ ପୁରୁଷ ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରଥମେ କ୍ଷେମ ରଖି ପରେ ଯୋଗ କି ବନ୍ୟାସ କଲେ କାହିଁକି ? ଯଥାସମ୍ଭବ, ତତ୍ତ୍ୱଲିଖିତ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ହେଉଛି—ସାଧୁ ସମାଜରେ ଲବ୍ଧପ୍ରତିଷ୍ଠ ବହୁ ଗୁଣଶାଳୀ ମୋର ପୁଅ ଭ୍ରମର କ୍ଷେମ, ଯୋଗ ଓ ଭ୍ରମ ନାମକ ତିନି ପୁଅଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଉପାର୍ଜନ ଲାଗି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଲୁ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ତିନିଗୋଟି ବିମର୍ଶରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ ଏକ ବିଷୟ ସୁଚୀ ଦିଆଗଲା ।—

ପ୍ରଥମ ବିମର୍ଶ :—ଅନ୍ୟମାନେ ଧୂନର ପେପର ଲକ୍ଷଣ କରିଛନ୍ତି, ତାର ଶକ୍ତିନ । ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଶକ୍ତିର ସତ୍ତା ସେ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି କହିନ୍ତି, ଶବ୍ଦର କେବଳ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ବା ଶକ୍ତି ଅଛି—ଘୋଷ ଓ ଅନୁମେୟ । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ଧୂନ୍ୟଲେବର ଧୂନି ମଧ୍ୟ ଅନୁମେୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ବକୋକ୍ତ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଶେଷରେ ଅନୁମେୟର ଏକ ଅଙ୍ଗ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ବିମର୍ଶ—‘ଅନୌଗତ୍ୟ’ର ବିରୁଦ୍ଧ—ଏହାର ଭେଦ ଅର୍ଥ ବିଷୟକ ଓ ଶବ୍ଦ ବିଷୟକ—ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଓ ବହୁରଙ୍ଗ ଔଗତ୍ୟ । ବହୁରଙ୍ଗ ଔଗତ୍ୟର ଦୋଷ ପଞ୍ଚକ ଉପରେ ବିସ୍ତୃତ ବିରୁଦ୍ଧ—

ପ୍ରତିମ ଭେଦ, କମଳଭେଦ, ଶୈଳଭୃତ୍ୟ, ବାଦ୍ୟାବତନ,
ବିଧେୟାବିମର୍ଶ ।

ବୃତ୍ତାୟ ବିମର୍ଶ—ଦ୍ଵିତୀୟଲେଖରେ ଧ୍ଵନିର ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟ ପ୍ରତି-
ପାଦନ କରିବାକୁ ପାଇ ଅନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ଯେଉଁ ସବୁ ଶ୍ଳୋକ ଉଦା-
ହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି, ମହିମ ଭକ୍ତ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାୟ ୪୦ ଶ୍ଳୋକ ନିଜ
ଛନ୍ଦରେ ଉଦ୍ଧାର କରି ସୂକ୍ଷ୍ମସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ ତତ୍ତ୍ଵରେ
ତଥାକଥିତ ଧ୍ଵନିର ସତ୍ତ୍ଵ ନାହିଁ । ସବୁ କେବଳ ସେଇ ଅନୁମାନର
ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ନିର୍ଭୀକତା

ବନୋକ୍ତ ଜୀବତକାର ଯେପରି ଲକ୍ଷଣା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ପ୍ରଭୃତିକୁ
ବନୋକ୍ତ ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ମହିମଭକ୍ତ ଏ ସବୁ
ସଦୃଶରସ ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଓ ଅନୁମାନ ମୂଳରେ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ
ବୋଲି ସ୍ଥରେ କରିଛନ୍ତି । ସେ ତତ୍ତ୍ଵ ବିବେଚନାମରେ ଆଉ ଶକ୍ତି ଏ
ଛନ୍ଦ ଲେଖିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଜ୍ଵଳନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ
ଦେବା ଲକ୍ଷରେ ଧ୍ଵନୀଲେଖର ସେ କରିଥିବା ସମାଲୋଚନା ଉପ-
ସ୍ଥାପନ କରିଯାଇ ପାରେ । ଦ୍ଵିତୀୟବାଦରପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କୁ
ମହିମଭକ୍ତ ଅଟ୍ଟା କରି କହିଛନ୍ତି — କିଂଚି ବାଦ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ଵରୂପଂ ବୃନ୍ଦା
ଦର୍ଶିତ୍ଵାତ୍ମେନ ମତମତା ତତ୍ତ୍ଵି ସର୍ବମେବ ସାମାନ୍ୟତା ଖ୍ୟାତବ୍ୟମ୍
ଯତ୍ନ ଉଦନାଶ୍ୟାପୌବତସ୍ୟୃଃ ପ୍ରଧାନେତର ଭବକଲ୍ପନେନ
ପକାର ହ୍ରସ୍ଵ ମୁକ୍ତଂ ଉଦପ୍ରସ୍ଵାଜକମେକ । ସ୍ଥୂଳରେ କହିବାକୁ
ଗଲେ ଏହାର ସାରମର୍ମ ହେଉଛି ଯେଉଁ ଲେଖକ ବାଦ୍ୟର ଏକ
ସାଧାରଣ ଲକ୍ଷଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ନାହାନ୍ତି, ସେ ପୁଣି ଧ୍ଵନି
ଓ ଗୁଣିଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ (ପ୍ରଧାନ ଓ ଉଦତର) ସମ୍ପର୍କରେ ଗୁଡ଼ାଏ
ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ଧ୍ଵନିକାର ‘ବିବକ୍ଷିତା ନ୍ୟସରଦାତ୍ୟ’ର ଯେଉଁ

ବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ମହମ୍ମଦଙ୍କ ତାହା ସହିତ ଏକମତ ହେବା ଦୂରେ ଥିବା ପ୍ରଥମେ ‘ବିବିଧାନ୍ୟ ଶରଦାତ୍ୟ’ ଏ ଶବ୍ଦଟି ଠିକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ଶତ୍ରୁକ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଯାହା ବିବିଧତା ବା ପ୍ରଧାନ ସେ କଦାପି ‘ଅନ୍ୟସର’ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ସହିତ ସେ ଉଚ୍ଚଲେଖିତ, ବନ୍ଦୋକ୍ତି ଜୀବିତର ମତ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭାବରେ ଶତ୍ରୁକ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଉଦ୍ଭାବ କରୁଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟରେ ଅସପାଦ, ଦଣ୍ଡୀ, ବାମନ, ସୌମିତ, ଶରମଳ ଏବଂ ଧର୍ମଜାଣି ଅନ୍ୟତମ । ବ୍ୟକ୍ତିବିବେକ ଏକ ଟୀକା ସଙ୍ଗେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ କି ହେଁରୁ ଟୀକାକାରଙ୍କ ନାମ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ସେ ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ଏବଂ ବନ୍ଦୋକ୍ତି ଜୀବିତର ସମାଲୋଚନା କରୁଥିବାରୁ ଏବଂ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ଅଳଙ୍କାର ସଙ୍ଗ୍ରହ ତାଙ୍କର କେତେକ ଅଂଶ ଉଦ୍ଭାବ କରୁଥିବାରୁ ସେ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅର୍ଦ୍ଧରେ ଜୀବିତ ଥିବା ସମ୍ଭବ ।

କାବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ

ମସ୍ତକ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଲେଖକ । ଅଳଙ୍କାର ଜଗତରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ମହାନାୟକା ତାହାର ଅର୍ଦ୍ଧ ଶତାବ୍ଦି ଟୀକାରୁ ବେଶ୍ ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ବିଷୟବସ୍ତୁର ପରିସର ବିଶାଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଫଳ୍ୟା ମୋଟେ ୧୦୨ । ଏହା ଦଶ ଉତ୍କଳରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଏକ ସଂକ୍ଷେପ ସୂଚୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

ପ୍ରଥମ ଉତ୍କଳ—କାବ୍ୟ, କାବ୍ୟହେତୁ, ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟମାଧ୍ୟମ ଭେଦରେ
କାବ୍ୟ ବିଭାଗ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ,, —ବେଦେ, ବାକେ, ଲକ୍ଷଣିକ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅର୍ଥ ।

ବିଜୟ ଉତ୍ସାହ—ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ବିସ୍ତୃତ ବସ୍ତୁର ।

୪୧ " — ଧୂନିଭେଦ—ପ୍ରବଚନିତ ବାକ୍ୟ—ବିବର୍ଣ୍ଣିତାନ୍ତ୍ୟ ସର
ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ।

୪୨ " — ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ତାହାର ଆଠଭେଦ ।

୪୩ " — ଚିନ୍ତାବାକ୍ୟ-ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥଚିନ୍ତା ।

୪୪ " — ଦୋଷ—ପଦଗତ ବାକ୍ୟଗତ ଓ ଅର୍ଥଗତ ।

୪୫ " — ଗୁଣ ଓ ଅଳଂକାରର ଭେଦ ।

୪୬ " — ଶଦ୍ଦାଳଂକାର ଓ ବୃତ୍ତାନ୍ତ-ଉପନାଗରାଜା, ପଞ୍ଚସା,
କୋମଳା ।

୪୭ " — ଅର୍ଥାଳଂକାର ପ୍ରକରଣ ।

ବାକ୍ୟ ପ୍ରକାଶକାର ଦୁବବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ
ଛଗହ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସହା ସେ ଗ୍ରନ୍ଥ
ପ୍ରଣୟନଦେଲେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ
ସ୍ଵାଧୀନମତ ବ୍ୟକ୍ତକରି ପଦୋପପତ୍ତିରେ ମତାନ୍ତର ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାର କେତେ ଗୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତଳେ ଦିଆଗଲା—

(କ) ନରମ ଉତ୍ସାହରେ ଶ୍ଳେଷ ଅଳଂକାର ସମ୍ପର୍କରେ ସେ
ଉଚ୍ଚୋତ୍ତରଙ୍କର ମତ ଗଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଧନ୍ୟତେ ଲବରେ ଆଲୋଚିତା ସବ୍ୟ “ମନୋରମାନାମା”—
ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରି ତାହାର ପଦାଂଶ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

(ଗ) ସପ୍ତମ ଉତ୍ସାହରେ ଛଦ୍ରଟଙ୍କ ଲେଖାର ବହୁଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରି
ସେ ଗୁଡ଼ିକର ଦୋଷ-ଦୁଷ୍ଟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।

- (ଘ) କାମନ ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ସମାଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି ।
- (ଙ) ଅଳଙ୍କାର ଉଦାହରଣରେ ସେ ଭ୍ରମର ଦୋଷ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯଦ୍ୟପି ସବୁ ଉଦାହରଣ ଓ ଧନ୍ୟ କେତେକ ଉଦାହରଣ ଭ୍ରମର ମତ ସମର୍ଥନ କରୁଛନ୍ତି ।

ଦୁଇଟି ସମସ୍ୟା

କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଦୁଇଟି ବଡ଼ ସମସ୍ୟା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ ମାନଙ୍କର ଏକ ସଂଗ୍ରହ ସମ୍ବଳ ବିଭାଗ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମଟି ଗ୍ରନ୍ଥର କାରକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଅନେକ କାବ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧରେ । ଏଥିପୂର୍ବ କୁହାଯାଇଛି କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର କାରକା ଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ୧୪୨ । ଏ ସବୁ କାରକା କାସ୍ତବରେ ମମ୍ବଟ ଲେଖିଥିଲେ ନା ଅନ୍ୟର ରଚିତ କାରକା ଉପରେ ମମ୍ବଟ କେବଳ ଆଲୋଚନା କଲେ ? ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ, ଭରତ ହେଉଛନ୍ତି, କାସ୍ତବରେ କାରକା ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଣେତା ଏବଂ ମମ୍ବଟ କେବଳ ଜଣେ ବିଶ୍ଳେଷକ ।

- (କ) କାରକା ଗୁଡ଼ିକ ଭରତ ପ୍ରଣୀତ ବୋଲି ସାହିତ୍ୟ କୌମୁଦୀରେ ବିଦ୍ୟା ଭୂଷଣ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

[ଖ] ମହେଶ୍ୱର ସ୍ୱାମୀ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍ଥାରେ [ଏହା କାମନା କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୁଦ୍ଧା ଉପରେ ଏକ ଟୀକା] ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ କାବ୍ୟପ୍ରକାଶର କାରକା ଗୁଡ଼ିକ ଭରତ ରଚିତ ।

[ଗ] କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ 'କଲକ'ରେ [ଏହା କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଏକ ଶିକା] ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି କଥା ଲେଖାଯାଇଛି ।

ଯୁକ୍ତିର ଅନ୍ୟ ଦିଗ—

ଏ ସବୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ସତ୍ୟ ପରି ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ଯେ କାସ୍ତ୍ରବରେ ଭରତ କାବ୍ୟର ଗୁଣକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ଯେବେ ସ୍ୱୀକାର କରା ନ ଯିବ ତେବେ ଭବିଷ୍ୟତ ମତ ଗୁଣକର ଅମୂଳକତା ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ପଡ଼ିବ । ଏଠାରେ ଏକକିମାତ୍ର କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ବହୁ ଅନୁସନ୍ଧିତ, ଉକ୍ତ ମତ ଚିରକାଳେ ଏକ ଅଭିଯାନ ରଖାଯାଇଛି । ସେମାନଙ୍କର ଉପ-ସ୍ଥାପିତ ଯୁକ୍ତିଗୁଣକର ସାରକଥା ଅବଗତର ସୌକର୍ଯ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ତଳେ ଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି ।

[କ] କାବ୍ୟପ୍ରକାଶରେ କାବ୍ୟର ରସାତ୍ମକତା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଆର୍ଷଗ୍ରନ୍ଥରୁପେ, ଶ୍ରୀମତ ମଣ୍ଡଳୀରେ ସମ୍ମାନିତ ଓ ସମାଦୃତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାରୁ ଏକ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ସର୍ବସ୍ୱତ୍ୱମେ ରସାତ୍ମକତା ବାକର ଅନୁସନ୍ଧିତ ଗମ ହୋଇ-ଥିବାରୁ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶକାର ତାଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଭରତଙ୍କ ବହୁ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରସାଦ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ପଡ଼ିଛି । କୋଷଦ୍ୱୟ ସୁନ୍ଦର ଏକାଦଶ ସାମ୍ୟ ଦେଖି କେତେକଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରଣ୍ୟ ଜନ୍ମିଛି ଯେ ସବୁ ମଧ୍ୟ ଭରତ ଲେଖିଥିଲେ ।

[ଖ] ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ, କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର କାବ୍ୟ ଉପରେ ଭରତ ଭଲ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ପଡ଼ିଛି, ଏପରି

କି ଭରତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କ ମୂଳ ଆଦୌ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ତାହା ପ୍ରକାଶ ସପ୍ତମ ଜ୍ଞାନସର ନିମ୍ନୋକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକାରି ବାମନଙ୍କର ଏକ ଅନୁକୃତ ମାତ୍ର:—

“କର୍ଣ୍ଣା ବତଂସାଦି ପଦେ କର୍ଣ୍ଣାଦି ଧ୍ବନି ନିର୍ମିତଃ
ସଂକୀର୍ତ୍ତନାଦି ବୋଧାର୍ଥଃ.....”

କାରଣ ବାମନଙ୍କର ବାକ୍ୟଟି ହେଉଛି:—“କର୍ଣ୍ଣାବତଂସ ଶ୍ରବଣ କୁଣ୍ଡଳ ଶିରଃ ଶେଷରେଷୁ କର୍ଣ୍ଣାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ ସଲିଧେଃ ।” ଏହାର ମୂଳ ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦୁଷ୍ଟାପ୍ୟ ।

- (ଗ) ବୃତ୍ତାୟରେ ପ୍ରାର୍ଚ୍ଚନ ଯେ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ, ଲେଖକମାନେ ପ୍ରଥମେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରୁଥାନ୍ତି । ଯେବେ ଅନ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ମୁଗ୍ଧ କେବଳ ବୃତ୍ତି ପ୍ରଣୟନ କରୁଥିଲେ ତେବେ ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତିର ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଥିବାର କଥା ।
- (ଘ) ମୁଗ୍ଧ କୌଣସିଠାରେ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି ଯେ ସେ ଅନ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି ମାତ୍ର ।
- (ଙ) ଚତୁର୍ଥ ଜ୍ଞାନସର “କାରଣାନ୍ୟଥା କାର୍ଯ୍ୟାଣି” ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଆଲୋଚନା ବେଳେ ଭରତ ଏପରି କହିଛନ୍ତି ବୋଲି (ତଦୁକ୍ତଂ ଭରତେନ) ଲେଖାଥିବାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି, କାର୍ଯ୍ୟକାରେ ଲେଖକ ଭରତଙ୍କଠାରୁ ସନ୍ତାନ ଭଳି ।
- (ଚ) ଏହା ଛଡ଼ା ମାଣିକ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର, କୟାଳ, ସୋମେଶ୍ବର, ସରସ୍ବତୀ-ଗୀର୍ଥ ପ୍ରମୁଖ କୌଣସି ଟୀକାକାର ଭରତଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କାର୍ଯ୍ୟକାର ଅଂଶର ପ୍ରଶଂସାରୁପ ଉତ୍ତରଣ କରି ନାହାନ୍ତି ।

(ଉ) ଶେଷରେ ଚିତ୍ର ମାମାଂସା ଓ ରସ ଗଙ୍ଗାଧର ପରି ପ୍ରାମାଣିକ
ପ୍ରକାରେ ମନୁଷ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଣେତା ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ୱାକାର
କରି ପାଇଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସମସ୍ୟା—

କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଲେଖକ ଜଣେ ନା ଦୁଇଜଣ ? ଅର୍ଥାତ୍
ଅନ୍ୟରୁ ପ୍ରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣେ ଲେଖିଛନ୍ତି ନା ତହିଁରେ ବହୁଳ ଅଂଶ
ଦୁଇଜଣ ଲେଖିଛନ୍ତି ? ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ ମନୁଷ୍ୟ କାବ୍ୟ-
ପ୍ରକାଶ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଘଟଣା ନାରେ
ଖ୍ୟାତ ପାଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ସମଗ୍ର ଅଂଶ ସେ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି ।
ସକଳ ନିକାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀୟ କାବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ ନିର୍ଦ୍ଦେଶନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ,
ମନୁଷ୍ୟ କାବ୍ୟପ୍ରକାଶର କେବଳ ‘ପ୍ରକାଶକ’ ଅଳଂକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ‘ଅନୁକ’ ନାମକ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ବସନ୍ତରୁ
ଆରମ୍ଭ କରି ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖିଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୁଣ୍ଡାଚ-
ରବଳ ବବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ଘଟଣା ହସ୍ତଗତ ଏକ ପତ୍ରଲିପିରେ
ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଅଳକ ଏ ଉଭୟେ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ପ୍ରଣେତା ବୋଲି
ଲେଖା ଅଛି । ଅର୍ଜୁନ ବର୍ମା ଦେବଙ୍କର ଅମର-ଶବ୍ଦ ଟୀକାରେ
ମଧ୍ୟ ଏ କଥାର ସମର୍ଥନ ମୂଳକ ସୁଗମା ଦେହାଏ । କେତେକଜଣ
ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧିତୁକ (ଯଥା:—ତତ୍ତ୍ୱର ଶ୍ରୀ ଓ କେତେକାଦି
ମତରେ ଅନୁକ ପ୍ରକାଶକେ ଅନୁକ ବୋଲି ଅଧିକ
ସମୀଚିନ । ଏ ମତବାଦର ବିଶ୍ୱାସୀମାନେ କହନ୍ତି, ‘ଅନୁକ’ଙ୍କ
ପ୍ରଣେତୃତ୍ୱ କୌଣସି ଏକ ଉତ୍କଳୀୟ କବିଦ୍ରବୀ ଉପରେ ପଡ଼ିଛି ।
କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଠକଲେ ଅନ୍ୟରୁ ପ୍ରାନ୍ତପାଏ ସବୁ ଜଣକର
ଲେଖନୀ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଆଶା କରାଯାଏ ଗବେଷଣାର

ପ୍ରସାର ଫଳରେ ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏ ଚରାଦ ମୂଳ ମତର ସବୁ ନୁହେଁ ।

ମମ୍ବଟ ଜଣେ ଦୈତ୍ୟାକରଣ ଥିଲେ ଏବଂ “ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାସାର ବିଷୟ” ନାମକ ଏକ ବ୍ୟାକରଣ ହିନ୍ଦୁ ଲେଖି ଥିଲେ । ମମ୍ବଟଙ୍କ ଷଷ୍ଠିତତ୍ତ୍ୱ ଦେବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ମତବହୁଳତା ମଧ୍ୟରେ ତଥ୍ୟାତଥ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ବଡ଼ କଷ୍ଟକର କଥା । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବିଶ୍ୟାତ ନୈଷଧ ଚରଣର ପ୍ରଣେତା ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ମାତୃଳ ଥିଲେ ମମ୍ବଟ । ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରତିଶାଖ୍ୟାକାର ଭବନ ମମ୍ବଟଙ୍କ ଭାଇ । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଓ ମମ୍ବଟ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାର ବିଷୟରେ ମତ-ସାଦ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପୁଣି ତୃତୀୟ ମତ ହେଉଛି ମହାଭାରତ ପ୍ରଦୀପର ଲେଖକ କୈୟଟ ମଧ୍ୟ ମମ୍ବଟଙ୍କ ଭାଇ । ମମ୍ବଟ ହେଉଛନ୍ତି କୈୟଟଙ୍କ ପୁଅ ବୋଲି ଅଶ୍ୱାତଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୀମସେନ ସ୍ୱାୟ ପୁଷ୍ପାସାଗରରେ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ନିତାନ୍ତ ହସ୍ୟାସ୍ପଦ କଥା । ପ୍ରକୃତରେ କୈୟଟ କୈୟଟଙ୍କ ନିଜା । ସବୁ ଦେଖିଲେ ଫଳେ ହୁଏ ନାମରେ କେବଳ ‘ଟ’ ଦେଖି ‘ଟାନ୍ତ’ ନାମ ଗୁଡ଼ିକର ମାଳାଗୁଞ୍ଜନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ମତବହୁତତ୍ତ୍ୱ, ଶର୍ମିଷ୍ଠ ମତରେ ଶବ୍ଦଚରଣୀରେ ଭିନ୍ନିଶିତ ଧମ୍ବଟଙ୍କ ନାମ ସଙ୍ଗେ ମମ୍ବଟ ନାମର ସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ କଣ୍ଠୀର ରୂପେ ଏବଂ ଭଟ୍ଟଥବାରୁ ମୈଥୁଳୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ସମୟ—

ବିଦ୍ୟା ପ୍ରବାଣରେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରାଯାଉଥିବା କବି ବା ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ମଧ୍ୟରେ ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—କାଳିଦାସ, ଭଦ୍ରଭଟ୍ଟ

କାମଶାସ୍ତ୍ର, ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵାଲୋକ, ଶିଫର୍ଷ, ବେଞ୍ଚିତ, ଶଙ୍ଖକ, ମୟୂର, ଭରତ ଓ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ । ଏତକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାୟ ୧୦୦ରୁ ଅଧିକ ନାମ ସମ୍ପର୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । 'ସଜ୍ଞାନକ' ତାଙ୍କର ଉପାଧି ଥିଲା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାଶ୍ମୀରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଏହା ପରମ୍ପରାରେ ଗୁଲୁଛି । ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵାଲୋକ ଟୀକାକାର ବିଶାଳ ପଣ୍ଡିତ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତଙ୍କର ମତ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବାରୁ ମଧୁଚ ନିଶ୍ଚୟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ବୃଦ୍ଧି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । କେତେକ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ, କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଗୋବିନ୍ଦ ଜୀବନକାଳରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ମାଣିକ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଏକ ଟୀକା ରଚିତ ହେବାକୁ ମଧୁଚ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧରେ ରେଖାକରୁଣେ ପ୍ରତିର କରିବା ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥ—

କାବ୍ୟପ୍ରକାଶର ବହୁ ଟୀକାକାର ମଧ୍ୟରେ ଏମାନେ ଅନ୍ୟତମ—କମଳାଚରଭଟ୍ଟ, କୃଷ୍ଣମିତ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଗଦାଧର, ଗୋପାଳଭଟ୍ଟ, ଜୟସମ, ନାରାୟଣ ଭଟ୍ଟ, ରବିଦେବ, ପଞ୍ଚେଶ୍ଵର, ରଘୁଶ୍ଵର, ଶିବନାରାୟଣ, ରଘୁଦେବ (ଟୀକାନାମ, ଅର୍ଥ, ପ୍ରକାଶିକା), ବୈଦ୍ୟନାଥ (ଉଦାହରଣ ଚନ୍ଦ୍ରକା) ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ, (ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାୟ) ନରସିଂହ ପୁର (ରୁକ୍ମକୁଞ୍ଜ) ଦେବନାଥ, ମଧୁମତ ଗଣେଶ, (କାବ୍ୟଦର୍ପଣ) ସୋମେଶ୍ଵରଭଟ୍ଟ, (କାବ୍ୟ ଦର୍ପଣ) ମହେଶ୍ଵର (ଦାୟକ ବରଣ) ସଜ୍ଞାନକାନ୍ତ (କା: ପ୍ର: ନିର୍ଦ୍ଦେଶ) ନୃସିଂହ ଚକ୍ର, (ନରସିଂହ ମୀମାଂସା) ନରହର (କଳାବିଦ୍ୟା-ରଞ୍ଜିତ), ମହେଶ୍ଵର (ଭାବାର୍ଥ ଚିନ୍ତାମଣି), କୃଷ୍ଣ ଦ୍ଵିବେଦୀ (ମଧୁର ରସା), କୃଷ୍ଣ ଶର୍ମା (ରସ ପ୍ରକାଶ), ଭାସ୍କର (ରଘୁସ୍ୟ

ନିବନ୍ଧ), ସମନାଥ (ରହସ୍ୟପ୍ରକାଶ), ଶିବସମ (ବିଷମସଦା),
ରତ୍ନକଣ୍ଠ (ସାର ସମୁଦୟ), ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ (ସାହିତ୍ୟ କୌମୁଦୀ),
ରଞ୍ଜ ଗୋପାଳ (ସାହିତ୍ୟ ଚୁଡ଼ାମଣି), ଭ୍ରମସେନ (ସୁଧାସଗର)
ଓ ଗୋପୀନାଥ [ସୁମନୋମନୋହର]

ଅଳଙ୍କାର—ସର୍ବସ୍ୱ

ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରକରଣ ଉପରେ ରୂପ୍ସୂକ
ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଅଲେଖନା କରି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ।
ସେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଳଙ୍କାରର ବିସ୍ତୃତ ଆଲେଖନା
କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ବୋଲି ସ୍ତ୍ରୀକାର
କରିଛନ୍ତି । ବାମନ, ମନ୍ତ୍ର ଓ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାରକମାନେ ଯେତେ
ଅଳଙ୍କାରର ବିବର କରୁଛନ୍ତି, ରୂପ୍ସୂକ ସେ ସବୁରେ
ନିଜ ଉଦ୍ଭାବିତ ବିକଳ ଓ ବିଚିତ୍ର ନାମକ ଦୁଇଟି ନୂତନ ଅଳଂ-
କାର ଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ରୂପ୍ସୂକ ଧ୍ୱନିମାଳେକର ଉପାସକଥିଲେ
ଏବଂ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଲେଖନ ଟୀକା ଓ କାବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶର ମତ
ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

ସୂକ୍ଷ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି ଓ ଉଦାହରଣ ଉପରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ତନିଗୋଟି
ବିଭାଗ କରାଯାଇ ପାରେ । ରତ୍ନାପଣ ନାମକ ଏକ ଟୀକାରେ
ଲେଖା ଅଛି ଯେ ଅଳଙ୍କାର ସର୍ବସ୍ୱର ସୁଚିତ୍ରାଗ କେବଳ ରୂପ୍ସୂକ
ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ରୁଚକ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଗଣ୍ଡିତ
ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରଣୟନ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ସତ୍ୟତା ବହୁ ଅନୁସନ୍ଧିତ-
ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିଛନ୍ତି ନାହିଁ । ରୂପ୍ସୂକଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୫୦ ବର୍ଷ ପରେ
ଜୟରଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ସୁଦୃଢ଼ ସବୁ ରୂପ୍ସୂକ,

ରଚନା କରିଥିଲେ । ଯଥାସମ୍ଭବ ରତ୍ନାବଳୀକାର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହେବାରୁ ଆହୁଠାରୁ ଶୁଣି ଡକିଲେ । ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରାପ୍ତ କର ଏପରି କଥାଏ ଲେଖିଗଲେ । ରୂପୁପୁକ ଯେପରି ଅଳଂକାରକ, ସେହିପରି ସାହିତ୍ୟିକ ଓ କରିଥିଲେ । ଅଳଂକାର ସର୍ବସ୍ୱ ଛଡ଼ା ସେ ଅଳଂକାରାନୁସାରିଣୀ, କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ସଂକେତ, ନାଟକ ମୀମଂସା, ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ବିଚାର, ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ ସୁବ, ସହୃଦୟ ଲାଲ, ସାହିତ୍ୟ ମୀମଂସା ଓ ହର୍ଷବିରତ-ବାଞ୍ଛିକ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାମ

ବିକ୍ରମ ଦେବ ଚନ୍ଦ୍ର, ଅଳଂକାର ମଞ୍ଜରୀ, ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ ଚରିତ, ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତ, ବାମନ, ଭ୍ରମହ, ଉଦ୍‌ଭଟ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ଓ ମତ ରୂପୁପୁକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ ବିଚାରରୁ ଜଣାଯାଏ ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାକୁ ସେ ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ବିରରାଜ’ ଟୀକା ଅନୁସାରେ ଅଳଂକାରାନୁସାରିଣୀ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର (ବେଦକ ଅଳଂକାର ବିରୂପସୂକ) ଗ୍ରନ୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ‘ଅଳଂକାର’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ରୂପୁପୁକଙ୍କର ସହୃଦୟ ଲାଲର ସ୍ଥାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିରେ ବହୁ ଉପରେ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଗୁରୁଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାଟ୍ୟ-ମନକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମୂଳ ନିରୂପଣ, ୨ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଅଳଂକାରର ବ୍ୟବହାର, ୩ୟରେ ସୌବନାବସ୍ଥାର ମଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଜନ-ମନୋ-ରଞ୍ଜନ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ବାସ୍ତବରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ପାଠକର ଚିତ୍ତ ଉନ୍ନୀତ କରିଥାଏ ।

ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଅଳଙ୍କାର ସର୍ବସ୍ୱର ଏକ ସୁଦ୍ଧା ଦେବା ଶୁଦ୍ଧିପା ଜନକ ନୁହେଁ ତେବେ ଅଲଙ୍କାରର ନିମ୍ନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ପରେ । ପ୍ରଥମେ ଧ୍ୟାନଲେଖ ପ୍ରଭୃତି କହୁ ଗ୍ରନ୍ଥର କାବ୍ୟାତ୍ମକ ସମ୍ପର୍କୀୟ ମତୋକାର କରାଯାଇ ଧ୍ୟାନବଦ୍ଧର ଦ୍ରୁତିପା କରାଯାଇଛି । ପରେ ପୁନରୁକ୍ତ ବଦାଘ୍ରସ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ବୃତ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ଲଟାନୁପ୍ରାସ ଓ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷାଳିତାରର ଦୃଷ୍ଟି, ବୃତ୍ତି ଓ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଅଲଙ୍କାର କରାଯାଇ ପରେ ୭୫ ଶ୍ଳୋକ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରର ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି । ମୁଖ୍ୟତଃ ଛଳନାରେ ଛୁପୁପୁକ ପରିଣାମ, ରସବତ୍, ପ୍ରେୟସ୍, ଭର୍ତ୍ତସ୍ତ୍ରୀ, ସମାହିତ, ଭାବୋଦୟ, ଭାବସନ୍ଧି, ଭାବଶବ୍ଦ, ବିକଳ ଓ ବିଶଦ— ଏ ଦଶଟି ଅଳଙ୍କାର ଅଧିକ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପରେ ଶ୍ରୀ ଲେଖକମାନେ ବିଶେଷରେ ଏକାଦଳୀ, ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ଓ କୁବଳାୟାନନ୍ଦର ଲେଖକମାନେ ଛୁପୁପୁକେଠରୁ ଉତ୍ପାଦିତ ଓ ପ୍ରେୟସ୍ ପାଇଥିଲେ ।

ସମୟ—

ଖ୍ରୀ: ୧୧୦୦ ଅଳ୍ପ କେତେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ବିହାରୀ ରଚେ, ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଛୁପୁପୁକ ଉଦ୍ଧୃତର କତିପୟ ଅଂଶ ଡକାର କରାଥିବାରୁ ୧୧୦୦ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ନୁହେଁ । ପୁଣି କାଶ୍ମୀର ଶ୍ରୀ ଜୟସିଂହଙ୍କର (ଖ୍ରୀ: ୧୧୨୮—୧୧୪୯) ସାହିତ୍ୟ ବିଗ୍ରହକ 'ମଙ୍ଗଳ'ର ଗୁରୁଥିଲେ ଛୁପୁପୁକ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ କବିତ୍ୱ ସ୍ମୃତିର କାଳ ହାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଦ ପୁର କରାଯାଏ ଅପୌକ୍ତକ ନୁହେଁ ।

ଚୀଳା ଗୁଡ଼—

ଅଳଙ୍କାର ସର୍ବସ୍ୱର ମୁକ୍ତି ଶୀଳା ଦେଉଛନ୍ତି କହୁଅଛନ୍ତି ମଣିଷ ।
 ଶୀଳାରୁ ଜୟରଥର ବସୁଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେ
 ଅଳଙ୍କାର ବାଣ୍ଟିବ, ଅଳଙ୍କାରୁ ସାରିଣୀ, କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ, କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ
 ମନେ, ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ବିଜୟ, ବଦ୍ରାଶ୍ରମାବଳୀ, ଅଳଙ୍କାରସାର,
 ଅନନ୍ତଲେଖା, ସକଳରଞ୍ଜିଣୀ, ନଦୀରୁଟି ବିବେକ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ
 ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମଧ୍ୟ ଓ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତି । ସେ ନିଜେ ତନ୍ମୟେକ
 ବିବେକ ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରେଖିଥିଲେ । ଅଳଙ୍କାର ସର୍ବସ୍ୱର ଅନ୍ୟ
 ଦୁଇଟି ଶୀଳା ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ସମୁଦ୍ରବନ୍ଧ, ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଚଳଚ୍ଚିତ୍ର
 ପ୍ରଣୀତ ସଜାବନୀ ।

ବା ଗଉଡ଼ାଳଙ୍କାର

ବାଘୁଡ଼ାଳଙ୍କାର ନାମାନୁସାରେ ତଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାମକରଣ
 ହୋଇଛି । ଏହା ପାଞ୍ଚଗୋଟି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ
 ଗ୍ରନ୍ଥଗତ ବିଷୟ ସୂଚୀ ଦିଆଗଲା—

୧ମ ପରିଚ୍ଛେଦ—କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ, କାବ୍ୟ ଦେହର ଲକ୍ଷଣ ।

୨ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ସଂସ୍କୃତ, ଶ୍ରୀକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭେଦରେ
 କବି ଭାଷା ବିଭାଗ—ଭୂତଭାଷା—କାବ୍ୟ ଭେଦ—ସମସ୍ତ ନିବନ୍ଧ
 ଓ ଅଳ୍ପଲୋକାବଳୀ—ପଦ ଓ ବାକ୍ୟଦୋଷ ବିବର ।

୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ଦଶବିଧ କାବ୍ୟଗୁଣ ବିବର ।

୪ର୍ଥ " —ସଂକଳ୍ପକାର ବିବର ।

୫ମ " —ରସ, ନାୟକ ନାୟିକା ଭେଦ ।

ବାଚ୍ଛେଦ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବା ବଣାଯାଏ । ବାଚ୍ଛେଦା-
ଳଙ୍କାରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ସମସ୍ତ ଉଦାହରଣ ବାଚ୍ଛେଦକର । ଜଣେ
ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତରେ ବାଚ୍ଛେଦ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିର ‘ନେମି-
ନିର୍ମାଣ ମହାକାବ୍ୟ’ରୁ ଏଥିରେ କେତେକ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରା-
ଯାଇଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ତତ୍ତ୍ୱର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଦ୍ୟାବ୍ୟାସଙ୍କର
ଅଲଙ୍କାର ପରେ “ଏକ-ବ୍ୟଞ୍ଜନ”ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ତଳ
ଶ୍ଳୋକଟି ଅଛି—

“କବୀକୁ ବଳବେତାଳ ବେଦି ବୋଲେଇକୁଃ ବକଃ

ଅକୁ ବୌଦଃ କାକବାକ୍ତ କୃକାକୁକୁ କକାଳକୁଃ ।

ଏ ଶ୍ଳୋକଟିର ଟୀକା କବିବାକୁ ଯାଇ ସିଂହଦେବ ଗଣି
ଲେଖିଛନ୍ତି ଏହା ନେମିନିର୍ମାଣ ମହାକାବ୍ୟର ରାଜାମଣି ପରିଚ୍ୟାସା-
ଧିକାରର (ପ୍ରବରଣର) ଶ୍ଳୋକ । ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ କିନ୍ତୁ
ପ୍ରଥମତଃ ନାମସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସକଳ ଉଦାହରଣ
ପ୍ରତ୍ନବର୍ତ୍ତକ ନିଜର ହୋଇଥିବାରୁ ନେମିନିର୍ମାଣ ମହାକାବ୍ୟର
ବିବର୍ଣ୍ଣିତା ବାଚ୍ଛେଦକୁ ବାଚ୍ଛେଦାଳଙ୍କାର ପ୍ରଣେତାଙ୍କଠାରୁ ପୃଥକ୍-
ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଟୀକା ପୁରୁ—

ବାଚ୍ଛେଦାଳଙ୍କାର ଉପରେ ଅନେକ ଟୀକା ଦେଖାଯାଏ ।
ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦିନାଥ, ଦିନକର୍ଦ୍ଦିନ, ସେମନ୍ତପଣ୍ଡିତ,
ଗଣେଶ, ସମୟସୁନ୍ଦର, ବାଚନାଗୁପ୍ତୀ, ଦ୍ରୁମୋଦଗଣି, ଚିନ୍ତା ଓ
ଦେବଗଣି, ଓ ରାଜହସୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ।

ସମୟ:—

ପ୍ରକାଶକର ପ୍ରକାଶକର ବହିବନ୍ଧୁ ଜଣାଯାଏ, ବାବୁର
ଖ୍ରୀ: ୧୧୨୩-୧୧୪୭ ମଧ୍ୟରେ ଜାରି ହେଲା । ସେ କବିସିଂହଙ୍କର
(୧୦୯୩-୧୧୪୩) ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିବା ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ
କୋଲ୍ ଅନେକେ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି ।

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ

ହେମଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟାନୁଶାସନ ଲେଖି ନିଜେ ତାର ଏକ ଟୀକା
ପ୍ରଣୟନ କଲେ । ଗୁରୁଟି ଅଠଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ
ଗୁରୁର ସାର ଅଧ୍ୟାୟ ଅନୁକ୍ରମେ ଦିଆଗଲା:—

- ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ—କାବ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—କାବ୍ୟହେତୁ—(ଏଥିରେ ସେ
କବିପ୍ରତିଭାକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି) । କାବ୍ୟଲକ୍ଷଣ ।
- ଦ୍ୱିତୀୟ —ରସ-ସ୍ଥାୟୀ, ଦ୍ୟୁତରୁଚା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଭାବ ।
- ତୃତୀୟ —ସଦାକାବ୍ୟ, ଅର୍ଥ ଦୋଷ ଓ ରସଦୋଷ ।
- ଚତୁର୍ଥ —ଗୁଣ ବିଭାଜନ—ମାଧୁରୀ, ଓଢ଼ିଆ, ପ୍ରସାଦ ।
- ପଞ୍ଚମ —ଶବ୍ଦାଳଂକାର, ଅନୁସ୍ରାବ, ସମକ ପ୍ରକୃତ ଷଟ୍‌ସଙ୍ଗ୍ୟକ
- ଷଷ୍ଠ —ଅଶବ୍ଦର ଗୋଟି ଅର୍ଥାଳଂକାର ।
- ସପ୍ତମ —ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଭେଦ ଓ ସ୍ୱରୂପ ।
- ଅଷ୍ଟମ —କାବ୍ୟଭେଦ—ପ୍ରୋଷ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର—ସେମାନଙ୍କ
ଉପଭେଦ ।

ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜୈନ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଲେଖକ
ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ ନାମକ ଶାସ୍ତ୍ର ଏ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ସେ ଲେଖି

ଥିଲେ । ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ରୁ ମାନେ ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀତି ଅନ୍ୟ କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବା ଜାଣି ପାରିଛନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସମାଲୋଚକ ଥିଲେ । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ନିଜ ଉଦ୍‌ଭାବିତ ଫଳାଫଳରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସ୍ୱସ୍ୱକୋଚ୍ଛୁ ସେ ‘ଜାତି’ ଏବଂ ଅସ୍ୱସ୍ୱକୋଚ୍ଛୁ ‘ଅନ୍ୟୋଚ୍ଛୁ’ (ଅଳଙ୍କାର) ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି—ଏହା ତାଙ୍କ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥର ଏକ ଚରମ ନିଦର୍ଶନ ।

ସେ ଅବନ୍ତୀସୁନ୍ଦରୀ, ଉପାହରଣ, ପଞ୍ଚଶିଖ ଶୁଦ୍ଧକ କଥା, ଭ୍ରମନ୍ତ ବିବରଣ, ସବଣବିଜୟ, ହରକଳସ ଓ ହରିପ୍ରବୋଧ ପ୍ରଭୃତି ବହୁଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ସେ ଖ୍ରୀ: ୧୦୮୮-ରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ୧୧୭୨ରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିବା ସ୍ଥିର ହୋଇଛି ।

ଜୟଦେବ

ଜୟଦେବ ସୀମୁସବର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ’ ଦଶଗୋଟି ମୟୁଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଏହାର ଭାଷା ସରଳ ଓ ସହଜବୋଧ୍ୟ । ତଳେ ଏଥିରେ ଅଲୋଚିତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସାର ଦିଆଗଲା:—

ପ୍ରଥମ ମୟୁଗ—କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଓ ହେତୁ; ଶବ୍ଦର ରୁଚି; ଶୈଳି ଓ ଯୋଗାରୂପ ଭେଦ ।

୨ୟ ମୟୁଗ—ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ କାବ୍ୟ ଦୋଷର ବିଶ୍ଳେଷ ।

୩ୟ ମୟୁଗ—କବିମାନଙ୍କର ଶୈଳିର ସମ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ଅବଲମ୍ବନୀୟ କେତେକ ପଦ୍ଧତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ।

୪ର୍ଥ ମୟୁକ୍ତ—ଗୁଣ ଓ ତାହାର ଦଶଭେଦ ।

୫ମ ମୟୁକ୍ତ—ସଦ୍‌ ଓ ଏକଶତ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ।

ଷଷ୍ଠ ମୟୁକ୍ତ—ରସ, ରାଗ, ରାସ ଓ ବୃତ୍ତି ବିବର ।

ସପ୍ତମ ମୟୁକ୍ତ—ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ତାହାର ଭେଦ, ଓ ସ୍ୱରୂପ ବିବର ।

ଅଷ୍ଟମ ମୟୁକ୍ତ—ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟର ବିଭାଗ ।

ନବମ ଓ ଦଶମ ମୟୁକ୍ତ—ଲକ୍ଷଣା ଓ ଅଭିଧା ବିବର ।

ଜୟଦେବ ସମସ୍ୟା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସମାପ୍ତେୟ ରହିଛି । ଜୟ-
ଦେବଙ୍କ ନାମରେ ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତି ଗ୍ରନ୍ଥଗ୍ୟାବଲିର ବିଭିନ୍ନ:- ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ,
ଅଳଙ୍କାର ଶତକ, ଚନ୍ଦ୍ରାବଳି ଓ ପ୍ରସନ୍ନ ସାଗର ।
ଏମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ଏକ ଜଗତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟ ।
ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇଟି ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଶେଷଟି ଗୋଟିଏ
ନାଟକ । ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟିର ଲେଖକ ସେଇ ବ୍ୟାସ ଭକ୍ତବି-
କେନ୍ଦ୍ରବିଜୟ ନିବାସୀ ଭୋଜଦେବ ଓ ଦ୍ୱାପ ଦେବୀଙ୍କ ପୁଅ
ଜୟଦେବ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୁଇଟିର କବି ହେଉଛନ୍ତି ମହାଦେବ ଓ
ସୁମିତ୍ରାଙ୍କ ପୁଅ । ପ୍ରଥମ ଜୟଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଉତ୍କଳ ବୋଲି
ସର୍ବସାଧାରଣରେ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଜୟଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ-
ସ୍ଥାନ ବା ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଇତିହାସ କିଛି ଜଣାପଡ଼ି ନାହିଁ ।
ପୁଣି ଏମାନଙ୍କର ସମୟ ଘେନି ବହୁ କାଦ ବିବଦ ଦେଖାଯାଏ ।
ଏସବୁ କି କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର
ମନେ କରାବେଳେ ଅନ୍ୟମାନେ ସଞ୍ଜଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି
ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣରେ

ସେହିପରି ଅନିଶ୍ଚୟତା ଦେଖାଯାଏ । ଯାହାଦେଇ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଠାରେ ଅମର ଅଲେଖ୍ୟ ବ୍ୟାସ ଦେଖିଛନ୍ତି ଜୟଦେବ (ଗୀତଗୋବିନ୍ଦକାର) ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖକ ଲେଖକ ହୋଇ ପାରିନ୍ତି କି ନାହିଁ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖକ ଲେଖକ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦକାରଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଏକଥା ତଳଲିଖିତ ପ୍ରମାଣ ରୁଦ୍ଧରୁ ଜଣାଯାଏ :—

(କ) ଏ ଦୁଇଜଣ ନିଜ ପିତାମାତାଙ୍କ ନାମ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ମୁଗ୍ଧ [ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର] ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯୋଗେ ୨୦ ଅଳଂକାର ଅଲେଖନା କରିଥିବା ବେତଳ ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖକ ଲେଖକ ଯେତେବେଳେ ଏକଶତ ଅଳଂକାର ବିଷୟ କରିଛନ୍ତି ସେ ଶିଷ୍ଟପୁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର ହେବା ସମ୍ଭବ ।

(ଗ) କେଶବ ମିଶ୍ରସ୍ଵାମୀ ‘ଅଳଂକାରଶେଖର’ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଜୟଦେବ ପଣ୍ଡିତ ଉତ୍କଳ ରାଜ ସଭାରେ ନିଜର ଚର୍ଚ୍ଚ ରୁଚିରରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନିତ କରିଥିଲେ । ଏ ଜୟଦେବ କିଏ ? ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର, ତେବେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଲେଖକ ଜୟଦେବ ଜଣେ ତାଙ୍କିକ ଥିବା ଏସର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ମାନ୍ୟାଲେଖକ ନାମକ ଯେଉଁ ଚର୍ଚ୍ଚ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖକ ଲେଖକ ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବୋଲି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ । ଏହା ସତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ, ପ୍ରସନ୍ନ ସଦୃଶ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖକ ଲେଖକ ଜଣେ ବୋଲି ଯେବେ ଧରାଯାଏ (ପ୍ରଥମ ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ) ତେବେ, ସେ ଯେ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ଚର୍ଚ୍ଚ ପଣ୍ଡିତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏହା ପ୍ରସନ୍ନ ସ୍ଵରର ଶ୍ରୀଧର ଅଙ୍କ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯିବ । ଲେଖକ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଚରଣ-ଚରଣାସୁକ୍ତ ମଧ୍ୟ କୋମଳକାବ୍ୟ ବୌଶଳ ବଳା ଲୀଳାବତୀ ଭାରତୀୟ ସ୍ତ୍ରୀ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ।

(ଘ) ଚନ୍ଦ୍ରାଲେଖ ଲେଖକ ଜୟଦେବ ପ୍ରୀୟସବର୍ଷ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ସେ ତହିଁରେ ଲେଖିଛନ୍ତି:—“ଚନ୍ଦ୍ରାଲେଖମସ୍ତୁ ସ୍ଵୟଂ ବିଚିନ୍ତୟେ ପ୍ରୀୟସବର୍ଷଃ କୃତା ।” କିନ୍ତୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କବି ଜୟଦେବ ପ୍ରୀୟସବର୍ଷ ଉପାଧିରେ ବା ନାମରେ କୌଣସିଠାରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ସେ ନିଜକୁ ଜୟଦେବ କବି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ ଦୁହେଁ କଦାପି ଅଭିନ୍ନ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି ।

(ଙ) ଚନ୍ଦ୍ରାଲେଖରେ ଲେଖକ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନେକ ବସ୍ତୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଦଶଗୋଟି ମୟୂଗ ମଧ୍ୟରୁ ବେକେ ଅଷ୍ଟମ ମୟୂଗରେ ସେ ଅଳଙ୍କାର ବସ୍ତୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଲେଖକ ଜୟଦେବଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ସିଦ୍ଧି ନାମରେ ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦେଖାଯାଏ, ତହିଁରେ ଏକସିଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବା କଥା ନମଟିରୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଜଣେ ଲେଖକ ଏକାକୀ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଦୁଇଥର ଲେଖନ୍ତେ କାହିଁକି ?

ଏ ସବୁ ସ୍ଵଳ୍ପ ମନେ ହୁଏ ବାସ୍ତବରେ ଜୟଦେବ ଦୁଇଜଣ; କିନ୍ତୁ ଶିବାମାତାଙ୍କ ନାମ ଗ୍ରହଣ ଦେଲେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଵଳ୍ପ ଗୁଣିତ ଅଭାଷ୍ୟ ପରି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଉକ୍ତିଶିଳ୍ପ ଦ୍ଵିତୀୟ ସ୍ଵଳ୍ପଠାରୁ ଗୋଟି ଗୋଟି ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ ।

(ଖ) ଏ ଯୁକ୍ତି ନିତାନ୍ତ ଅନୁଚିତ । ଅଳଙ୍କାର ସଂଖ୍ୟା ଯେବେ ମନେ ନିରୂପଣର ପ୍ରଧାନ ଅସ୍ତ୍ର ମନେ ଗ୍ରହଣୀୟ, ତେବେ ଲେଖକ-ମନେ ବାସ୍ତବ ଜୀବନ କାଳ ଅମୁକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିବାକୁ ହେବ— ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ କବି ଜୟଦେବ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷଭାଗ ବା ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଦର ଲେଖକ ବୋଲି ବର୍ତ୍ତମାନ ବହୁ ଐତିହାସିକ ଘୁରି କଲେଣି । ଅଳଙ୍କାର ଶତକରେ ଏକଶତ ଅଳଙ୍କାର ଅଲେଖିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତି ଯେତେ ଲେଖକ ଅଳଙ୍କାର ଅଲେଖନା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଏ ଜୟଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଧରି ନେବାକୁ ହେବ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ଅଳ୍ପ କେତେ ବର୍ଷତଳେ ଜୀବିତ ଥିବା ଉତ୍କଳୀୟ ଆଳଙ୍କାରବର୍ଣ୍ଣାଗାରଥି ରଥ, ୨୦ ଅଳଙ୍କାର ଅଲେଖନା କରି ଥିବାରୁ (ଅଳଙ୍କାର ମୀମଂସାରେ) ତାଙ୍କୁ ଜୟଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ ।

(ଗ) ଚନ୍ଦ୍ରାଲେଖ ବା ପ୍ରସଙ୍ଗ-ରାସର ଲେଖକ ଜୟଦେବ ଉତ୍କଳରେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଲଭି କରି ନାହାନ୍ତି । ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ କବି ଯେ ଉତ୍କଳ ରାଜ ପରିଚ୍ଛାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି କରିଥିଲେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଯେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକଟ ଓ ଦନିଷ୍ଠ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କିତ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପରି କିଛି କଥା ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ପ୍ରସଙ୍ଗ ରାସର ଅନୁସାରେ ଯେବେ ତାଙ୍କିତ ମଧ୍ୟ ସୁବନ୍ଧ ହୋଇ ପାରେ ତେବେ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ କବି, କବି ହିସାବରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଖ୍ୟାତ ଲଭି କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଯେ ଦାର୍ଶନିକ ବା ତାଙ୍କିତ ପଣ୍ଡିତ ନ ଥିବେ ଏ କଥା ପ୍ରମାଣ କରି ହେବ ନାହିଁ । ବରଂ ଦ୍ଵାଦଶ

ଶତାବ୍ଦୀର ଚେରର ମିଶ୍ରଯେଉଁ ଚର୍ଚ୍ଚ ପଣ୍ଡିତ ଜୟଦେବଙ୍କ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରନ୍ତି, ସେ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ କିମ୍ବା ଅଳ୍ପ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି ଜୟଦେବ ହୋଇ ପାରନ୍ତି । ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଏକାଧାରରେ ନୈଷଧ ଓ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଶତ୍ରୁଘ୍ନାଦ୍ୟାୟ (ଯାହା ତୁଳ୍ସୀ କଟିନ ଦର୍ଶନ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଧ ହୁଏ ଜଗତରେ ବିରଳ) ପ୍ରଣେତା ।

(ବ) ଜୟଦେବ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଯେବେ ପ୍ରସନ୍ନ ଶବ୍ଦକର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣେତା, ତେବେ ଶେଷାନ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଉପାତ୍ତ ଲିଖିତ ନ ହେଲା କାହିଁକି ? ଅତୀତ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଗମ ନାମ୍ନୀ ଟିକାରେ ଗାଗା ଭଟ୍ଟ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“ଜୟଦେବ ସୈବ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଇତି ନାମାନ୍ତରମ୍” । ଏହା ଯେବେ ଠିକ୍ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟକୁ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ଲେଖକ ବୋଲି ଧରାଯାଇ ପାରେ । ଗୀତରୂପକ ଅମୃତ ବା ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୃଷ୍ଟି କେବଳ ତହିଁରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ କଥା ହେଉଛି କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ଛଡ଼ା ପ୍ରସନ୍ନ ଶବ୍ଦକ ବା ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନାମ ନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ କଥା ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ଲେଖକ ନିଜକୁ ଯେପରି “ଜୟଦେବ କବି” ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି, ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଲେଖାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଲେଖକ ସଙ୍ଗେ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ଲେଖକଙ୍କ ସମ୍ପର୍କ ଯେତେ ଦୂରରେ, ପ୍ରସନ୍ନ ଶବ୍ଦକ ଲେଖକଙ୍କ ତାହାଠାରୁ ନିଶ୍ଚୟ ବହୁ ଦୂରରେ । ଏଠାରେ ପୁଣି ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ; କବି ଜୟଦେବ ପ୍ରାୟଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ ନାମ୍ନୀ ଏକ ନାଟିକା ମଧ୍ୟ ଲେଖିଥିବା କଥା ଏବେ ଜଣା ପାଇଛି ।

(ଜ) ଏ ଯୁକ୍ତି ବଳିଷ୍ଠ ନୁହେଁ । ସମାନ ସାମାନ ବିଷୟ ଥାଇ ଶବ୍ଦରୂପାଦି ବହୁ ଗ୍ଳେଷ୍ଟ ବଡ଼ କବିତା ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ କଣ

ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଶବ୍ଦର ସେ ସବୁର ପ୍ରଣେତା ଝୁହାନ୍ତି ? ହୁଏତ କଥା ହେଉଛି ଜୟଦେବ ପ୍ରଥମେ ଅଳଙ୍କାର ଶବ୍ଦର ପ୍ରଣୟନ କଲେ । ପରେ ଯେତେବେଳେ ‘ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର’ ଉପରେ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଲେ, ତେବେବେଳେ ଉକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ‘ଅଳଙ୍କାର’ ପ୍ରକରଣ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ବା ଉହିଁରେ ସମାବେଶ ନ କଲେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିବ—ଏ ଆଶଙ୍କାରେ ବଡ଼ ସଞ୍ଚିତ୍ର ଭାବରେ ତାହା ଚନ୍ଦ୍ରାଲେକର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କଲେ ।

ଏ ପ୍ରତି ସମାଲୋଚନାର ସାସ୍ତ୍ର ସାର ବିଷୟ ପାଠକମାନଙ୍କ ଉପରେ ସମର୍ପଣ କରି ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଅନ୍ୟ କେତେ ଗୋଟି, ଉକ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅନୁକୂଳ ଯୁକ୍ତି ପ୍ରତି ଅବଶ୍ୟକ କରାଯାଇ ପାରେ ।

(କ) ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଏକାଦଶ ଶେଷ ବା ଦ୍ଵାଦଶ ପ୍ରଥମାଂଶ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ଚନ୍ଦ୍ରାଲେକ ଲେଖକଙ୍କ ସମୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ବିଭିନ୍ନତା ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରାୟଶଃକର୍ଷ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ସେହି ସମୟର ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଜୟଦେବ ଦୁଇପୁର କୃଷ୍ଣଭକ୍ତ । ପ୍ରସନ୍ନ ସ୍ଵଭାବର ଲେଖକ ସମୟକୁ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ଜଣେ ଏ ଉତ୍ତମର ଭକ୍ତ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ଯେପରି କୃଷ୍ଣର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ପ୍ରସନ୍ନ ସ୍ଵଭାବରେ ସେହିପରି ସମସ୍ତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରାଲେକରେ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି କବି ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(ଗ) ପ୍ରସନ୍ନ ସ୍ଵଭାବ ନାଟକରୁ ଜଣାଯାଏ, ଲେଖକ ଜଣେ ନାଟ୍ୟଜାତ ବା-ଶାସ୍ତ୍ରବେତ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟର କଥା, ଚନ୍ଦ୍ରାଲେକରେ ନାଟକ ପ୍ରକରଣର ବିଷୟ ହୋଇନାହିଁ ।

ଏ ସବୁ ଦେଖିବେ ମନେ ହୁଏ, ମାନ୍ୟଲେକର ଲେଖକ ପ୍ରସନ୍ନ ରାୟଚର ଲେଖକଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଳ ହୋଇ ପାରିବ । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରାବେଳ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଲେଖକ ଜଣେ । ପ୍ରଥମେ ସେ ନିଜ ଭାଷାରେ ‘କବି ଜୟଦେବ’ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ କବିତା ସବୁଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଘୋଷଣା କରାଇଛନ୍ତି । ପିତାମାତାଙ୍କ ନାମମୂଳକ ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱର ତେବେ ସାମାଧାନ କଣ, ଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ । ଏ ସଂପର୍କରେ ଅନ୍ୟସବୁ ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱର ବଳିଷ୍ଠତା ମନେ କରାଇଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୁହାଯାଇ ପାରେ, ଚନ୍ଦ୍ରାବେଳର କୌଣସି ଟୀକାକାର ପ୍ରସନ୍ନ ରାୟଚର ମହାଦେବ ଓ ସୁମିତ୍ରାଙ୍କ ନାମ ଦେଖି ଏବଂ ଯଥାସମ୍ଭବ ଚନ୍ଦ୍ରାବେଳରେ କବି ପିତାମାତାଙ୍କ ନାମୋଷ୍ଠେଷ କରି ନ ଥିବାର ସ୍ୱଯୋଗ ନେଇ, ଜୟଦେବଙ୍କୁ ସେଇ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଳ ମନେକରି ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଉତ୍ତରା କରିଦେଲେ । (ଯେଉଁଥିରେ ସେ ମହାଦେବଙ୍କ ପୁଅ ବୋଲି କୁହାଗଲା) ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରାବେଳର ପ୍ରତିମୟୁଗ ଶେଷରେ ସେହି ଗୋଟିକ ଶ୍ଳୋକ ନିବଦ୍ଧ କରିଦେଲେ । ଏସବୁ ଅଲେଖିକା ଶେଷରେ ଏତିକି ମାତ୍ର କହି ହେବ, ଜୟଦେବ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କଠିନ । ଭବିଷ୍ୟତରେ ଗବେଷଣା ହୁଏତ ଏହା ସରଳ କରି ପାରିବ ।

ଅସ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ

[ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ]
ରସତରଙ୍ଗିଣୀ

ରସତରଙ୍ଗିଣୀ ଓ ରସମଞ୍ଜରୀ ଭିନ୍ନଭାବର ଦୁଇଟି ପଲ-
କାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ନାମଟିରୁ ଜଣାଯାଏ, ରସତରଙ୍ଗିଣୀରେ ରସର
ଅଲେଖନା କରାଯାଇଛି । ତଳେ ଗ୍ରନ୍ଥର ସୂଚୀ ଦିଆଗଲା:—

ପ୍ରଥମ ଭରଙ୍ଗ—ଭାବ ଓ ଚିତ୍ତଗତ ଭେଦ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ — ବିଭାବର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଭେଦ ।

ତୃତୀୟ — ଅନୁଭାବ (ବିଷୟ ପ୍ରଭୃତି) ।

ଚତୁର୍ଥ — ସାହିତ୍ୟ ଭାବ (ପ୍ରମୁ ପ୍ରଭୃତି) ।

ପଞ୍ଚମ — ବ୍ୟାଞ୍ଜରୂପ ଭାବ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବ ।

ଷଷ୍ଠ — ରସ-ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖାଦେବା ।

ସପ୍ତମ ,, — ହାସ୍ୟ ସହିତ ଅନ୍ୟ ରସମାନଙ୍କର ଅଲେଖନା ।

ଅଷ୍ଟମ ,, — ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଭାବତା ଓ ରସତା ଦୃଷ୍ଟି ।

ରସମଞ୍ଜରୀରେ ବିଶେଷଭାବେ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକଙ୍କର
ବିଭାଗ ଓ ସ୍ୱରୂପ ବିଷୟ କରାଯାଇଛି । ଭିନ୍ନଭାବ ଜଣେ ନିୟୁତ
କରିଥିଲେ । ସେ ଅବଶ୍ୟକୀୟ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାବିଶେଷ ଶ୍ଳୋକ ନିଜେ
ରଚନା କରିଥିଲେ । ରସମଞ୍ଜରୀରେ ଏହା ସେ ନିଜେ ଲେଖି
ଯାଇଛନ୍ତି:—

“ପଦ୍ୟୋନ ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦେନ ତେନ ବଚନା ଶ୍ରୀଭାନୁନା ଯୋଜିତା”
 ତାଙ୍କ ପିତା ମଧ୍ୟ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବିଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁଠାରେ
 ପିତାଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ସେଠାରେ ସେ କଥା ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦଶ୍ରେଣୀ
 କରିଛନ୍ତି । ରସତରଙ୍ଗିଣୀ ଅଭିଶୀଘ୍ର ଲଭ ବସେ ଖୋଜ ଲଭ
 କରିଥିଲା ଏବଂ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ତାହାର ଟୀକା ଲେଖିବାର ଦ୍ରବ୍ବିତ
 ହୋଇଥିଲେ । ଏଠାରେ କେତେକ ଟୀକାକାର ଓ ଟୀକାର ନାମ
 ଲେଖାଗଲା—ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରସାଦ, ଦିନକର, ଭଗବତ୍‌ଛଟ୍ଟ, ଗଙ୍ଗା-
 ଶ୍ୟମ (ଶ୍ରୀ:ଅସ୍ତାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ବେଶୀଦତ୍ତ, ଗଣେଶ (ଏ ଦୁହେଁ ସପ୍ତଦଶ
 ଶତାବ୍ଦୀର), ମହାଦେବ ଓ ଜୀବଶ୍ୟମ ଶର୍ମା । ରସ ମଞ୍ଜରୀ ଉପରେ
 ରଙ୍ଗ, ଅମୋଦ, ଶେଷବିନ୍ଦୁ ମଣିଙ୍କ ପରମଳ, ନାଗେଶ ଉଚ୍ଚଙ୍କ ପ୍ରକାଶ,
 ମହାଦେବଙ୍କ ଭାନୁଭାବ ପ୍ରକାଶିନୀ, ବ୍ରଜରାଜ ଦାସିତଙ୍କ ରସିକରଞ୍ଜନ,
 ଗୋପାଳଭଟ୍ଟଙ୍କ ରସିକରଞ୍ଜନା, ବୋପଦେବଙ୍କ ରସମଞ୍ଜରୀ ବିକାଶ,
 ଅନନ୍ତ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ କୌମୁଦୀ, ବିଶ୍ବେଶ୍ବରଙ୍କ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ-
 ଦାପିକା ଦ୍ରବ୍ବିତ ଟୀକା ଲେଖା ପାଇଥିଲା । ସମନାଥଙ୍କ ଏକଟୀକା
 (ନାମ ଜଣା ନାହିଁ) ଓ ସୁଲତାସୂର୍ଯ୍ୟ (ଲେଖକଙ୍କ ନାମ ଜଣା
 ନାହିଁ) ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ରସମଞ୍ଜରୀ ଉପରେ ଲେଖାଯାଇ-
 ଥିବା ପଣାଯାଇଛି ।

ଭାନୁଦତ୍ତଙ୍କ ପିତା ଗଣେଶ୍ବର ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଥିବା କଥା
 ରସମଞ୍ଜରୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଏବଂ ବିଦର୍ଭ ଦେଶ ତାଙ୍କର ବାସ ଭୂମି
 ଥିଲା* । ଗଣେଶ୍ବରଙ୍କର ଯେବେ ବିବାହ ରଞ୍ଜିତରର ଲେଖକ

*ତାତୋଯ୍ୟ ଗଣେଶ୍ବରଃ କବିକୁଳାଳଙ୍କାର ବୃତ୍ତାମଣି
 ଦେଶୋ ଯସ୍ୟ ବିଦେହଭୂଃ ସୁର ସବିବ୍ରଜେ ନ କର୍ମୀରତା ।
 (ରସମଞ୍ଜରୀ)

ଚାଣ୍ଡେଶ୍ୱରଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୩୧୫) ସଙ୍ଗେ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କ ଥାଏ, ଯାହା ସତ୍ୟ ବୋଲି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ତେବେ ଏହାଙ୍କ ସମୟ ସେ ଦୁର୍ବିରୁ ହସ୍ତୋଦ୍‌ଗମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାଂଶ ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧ ହେବା ଭବିଷ୍ୟତ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ମତ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ‘ଗୋପନ’ ଏହାର ପ୍ରଥମ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ।

ଏକାବଳୀ

ଏକାବଳୀ ଲେଖକ ବିଦ୍ୟାଧର ଜଣେ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ । ସେ ଉତ୍କଳର ଚରମୁରଗୀୟ ନରପତି କବି ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କର ପ୍ରେମଣା ଓ ପୁଷ୍ପ ଘୋଷକତାରେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସେ କଥା ଜାକନ୍ତ ଭାଷାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ବିଦ୍ୟାନୁଗ୍ରହୀ ନରସିଂହଙ୍କ ଗୁଣଗାନ ଓ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଧୁନିକ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ରମାନଙ୍କର ଚୂଥା ସମେତର ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

‘ଏଷବିଦ୍ୟାଧରପ୍ରେଷ୍ଠା କାନ୍ତାଦକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣମ୍
କବେମି ନରସିଂହସ୍ୟ ଗୁହୁଶ୍ଳୋକାନୁ ଦାହରନ୍ ।’

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ଲିଖିତ ଶଙ୍ଖଭୂଷାଳଙ୍କ ‘ରସାର୍ଣ୍ଣବ ସୁଧାକର’ରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି—‘ଉତ୍କଳାଧିପତେଃ ଶୂଙ୍ଗାରରସାଭିମାନିନୋ ନରସିଂହଦେବସ୍ୟ ଚତୁର୍ମନୁ ବର୍ତ୍ତମାନେନ ବିଦ୍ୟାଧରେଣ କବିନା.....ଏବଂ ଶକ୍ତ ସମର୍ଥୃତ ମେକାକଲ୍ୟା ମନେନ ।’ ଏହାର ସାରକଥା ଶୂଙ୍ଗାର ରସପ୍ରିୟ ଉତ୍କଳାଧିପତି

ନରସିଂହଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ବିଦ୍ୟାଧର ଏକାକୀ ଲେଖିଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅଠଗୋଟି ଉଲ୍ଲେଖରେ ବିଭକ୍ତ ।

୧ମ ଉଲ୍ଲେଖ—କାବ୍ୟଦେବ ଓ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ନିରୂପଣ ।

୨ୟ — ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର—ଅଭିଧାନ, ରସିଣୀ—ବ୍ୟାଞ୍ଜନା ।

୩ୟ — ଧ୍ବନି ଓ ତାହାର ଭେଦ ।

୪ର୍ଥ — ଗୁଣାବଳୀ ବ୍ୟାଞ୍ଜନ ।

୫ମ — ଗୁଣ ଓ ଶବ୍ଦ ।

୬ଷ୍ଠ — ଦୋଷ ପ୍ରକରଣ ।

୭ମ ଓ ୮ମ — ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଓ ଅର୍ଥାଳଂକାର ।

ଉଲ୍ଲେଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଟୀକା—

ପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲେଖରେ ସେ ଧ୍ବନୀଲେଖର ପଦ୍ଧତି ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଳଂକାର ପ୍ରକରଣ ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ, ଅଳଂକାର ସର୍ବସ୍ତର ଯଥେଷ୍ଟପ୍ରସ୍ତୁତ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । କାମଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କୀୟ ଟିକା ରହସ୍ୟ ନାମକ ସେ ଅତି ଶକ୍ତି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି କରିଥିଲେ । ଏକାକୀରେ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ, ଶ୍ରେୟା, ମହିମାବଳୀ, ନୈଷଧ, ମନ୍ତ୍ର, ବିଲ୍‌ହଣ, କାମନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମତ କା . ଶ୍ରେୟା ଉଦ୍ଧାର କରିଯାଇଛି । ଟୀକା-କାର କୂଳତଳକ ମହିମାପ୍ର ଦରଳ ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଏକାକୀ ଉପରେ ଲେଖିଥିଲେ । ପ୍ରସ୍ତୁତର ମଧ୍ୟ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା କାର ।

ସମୟ—

ଦୟୋଦୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ ଛଅଶହ ନରସିଂହ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ୨ୟ

ରାଜା କବି ନରସିଂହଙ୍କ ସମୟରେ ବିଦ୍ୟାଧର ଥିବା ଅଧିକ ସମ୍ଭାବନା । ତେଣୁ ପଥାର୍ଥରେ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରଦର୍ଶ ଶ୍ରୀତାଳୀ ଆରମ୍ଭ ବା ଦୟୋଦଶ ଶେଷଭାଗରେ ଥିଲେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯଶୋଭୂଷଣ

ବିଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରତାପ ରୁଦ୍ରୀୟ ନାମରେ ସ୍ମରଣିତ । ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କର ବିଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେ କେବଳ ନାମଗତ ବା ସମୟଗତ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି ତାହା ନୁହେଁ । ଉଭୟେ ଜଣେ ଜଣେ ନରପତିଙ୍କ ପ୍ରେରଣାରେ ନିଜ ନିଜର ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେତେ ଶ୍ଳୋକ ଉଦାହରଣ ରୂପେ ଛିଦ୍ର ହୋଇଛି ସେସବୁ ଉଭୟେ ନିଜେ ନିଜେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାନାଥ କାକଟୀୟ ବଂଶର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ଏହି ରାଜାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଏକଶିଳା ଏବଂ ଦୟୋଦଶ ଶ୍ରୀତାଳୀର ଶେଷଭାଗରେ ଏ ଶ୍ରୀସନ କରୁଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ଓ୍ଵାର୍ତ୍ତଲ ଡେଭିଡ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଏକଶିଳା । ବିଦ୍ୟାନାଥ ଯେ କେବଳ ଏହିଙ୍କ ପୋସ୍ତାହରେ ଲେଖିଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଦାହରଣ ଶ୍ଳୋକରେ ଏହାଙ୍କ ନାମକୁ ସଲ୍ଲକେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ଏ ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ କବିଙ୍କର କମ୍ ଦକ୍ଷତା ଓ ପ୍ରତିଭାର ସୂଚନା ଦିଏ ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନଅଗୋଟି ପ୍ରକରଣରେ ବିଭକ୍ତ । ତଳେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକରଣର ସାର ଦିଅଗଲା ।

୧ମ ପ୍ରକରଣ—ନୟକ ପ୍ରକରଣ—ବାବ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ନୟକ ନାୟିକା ଭେଦ ।

୨ୟ — ବାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ—ବୃତ୍ତ-ଗୀତ-ଧ୍ୱନି ଓ ବାବ୍ୟଭେଦ ।

- ୩ୟ ପ୍ରକରଣ — ନାଟକର ସ୍ୱରୂପ — ଦଶରୂପକ-ପଞ୍ଚ ସନ୍ଧି ରଚ୍ୟାଦି ।
 ୪୯ " — ରସର ସ୍ୱରୂପ — ସ୍ୱାସୀ, ବ୍ୟଭିଚାର ଓ ସାତ୍ତ୍ୱିକଭାବ ।
 ୫୦ " — ପଦଦୋଷ, ବାକ୍ୟଦୋଷ ଓ ଅର୍ଥଦୋଷ ।
 ୬୧ " — ସ୍ୱତଃ ଉଚ୍ଚର୍ଷି ହେତୁକ ଓ ଦୋଷ ପରିହାରକ
 ଗୁଣ ବିଚାର ।
 ୭୨ " — ଶବ୍ଦାଳଂକାର ପ୍ରକରଣ ।
 ୮୩ " — ଅର୍ଥାଳଂକାର ପ୍ରକରଣ — ୫୭ ଅର୍ଥାଳଂକାରର
 ବିଚାର ।
 ୯୩ " ମିଶ୍ରାଳଂକାର — ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଂକର ଅଳଂକାର ।

ପ୍ରତାପ ରୁଦ୍ରାୟରେ ଅଳଂକାର ସବସ୍ତ, ଉଦ୍ଭଟ, ଦଣ୍ଡୀ, ବାକ୍ୟ ପ୍ରକାଶ, ଦଶରୂପକ, ବାଳ ରାମୟଣ, ଭରତ, ଷ୍ଟୋକ, ଭ୍ରମହ, ରୁଦ୍ରଭଟ୍ଟ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ଅସାଧାରଣ ବିଶେଷତ୍ୱ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ନାଟକୀୟ ବିଷୟ ବସ୍ତୁର ବିଚାର କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରକ କେବଳ ତତ୍ ସମ୍ପର୍କୀୟ ମତବାଦର ବାଣ୍ୟାନ କରାଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାନାଥ ମତବାଦର ବିଚାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପଞ୍ଚ ଗୋଟି ଅଳ୍ପ ଥିବା ଏକ ଆଦର୍ଶ ନାଟକ ରଚନା କରି ନାଟକ ପ୍ରକରଣରେ ଉଦାହରଣରୂପେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱାଦ ଟୀକାକାର ମଞ୍ଜିନାଥଙ୍କ ପୁଅ କୁମାର ସ୍ୱାମୀ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ରତ୍ନାମଣ ନାମକ ଯେଉଁ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି ତହିଁରେ ସେ ମାନସେଞ୍ଜୀସ, ସାହିତ୍ୟ ଚିନ୍ତାମଣି, ବଦନଲହରୀ, ଅଳଂକାର ଭୂତାମଣି, ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ, ପଦମଞ୍ଜରୀ, ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ, ବିଦଗ୍ଧ ମୁଖମଣ୍ଡଳ, ନାଟକପ୍ରକାଶ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ମତ ଉଦ୍ଧାର

କରିଛନ୍ତି । ବହୁସ୍ଥଳରେ ସେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଶକ୍ତିରୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ
 ବୈଦିକ ସଦସ୍ୟଙ୍କ ଭର ସ୍ବାୟ ଗଭୀର ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ
 ଦେଇଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ ଲେଖିବା ପରେ ଦାଗଭଟ୍ଟ ନିଜେ ତା
 ଉପରେ ଅଳଂକାର-ଚିତ୍ରକ ନାମକ ଏକ ଟୀକା ପ୍ରଣୟନ କରି-
 ଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପାଞ୍ଚଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭରସ୍ତ :—

୧ ଅଧ୍ୟାୟ—କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ଓ କାବ୍ୟ ଦେହ—କବି ସମୟ
 ପ୍ରୟୋଜ—କାବ୍ୟଭେଦ ଓ ଉପଭେଦ ।

୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ—ଷୋଡ଼ଶ ସଦୃଶ୍ୟ—ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବାକ୍ୟଦୋଷ—
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅର୍ଥଦୋଷ, ଗୁଣ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳ ।

୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ—ତେଷାଂ ଅର୍ଥାଳଂକାର ।

୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ—ଛ ଗୋଟି ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭେଦ ।

୫ମ ଅଧ୍ୟାୟ—ରସ, ଭାବ, ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ, ନାୟକ ନାୟିକା ଓ
 ରସଦୋଷ ।

ଏଥିପରେ ଯେଉଁ ବାଚ୍ଛେଦକ କଥା କୁହାଯାଇଛି, ସେ
 ହେଉଛନ୍ତି ସୋମଙ୍କର ପୁଅ । ଅଲେକ୍ଷିତ ବାଚ୍ଛେଦକ ଦିତା କିନ୍ତୁ
 ନେମିକୁମାର । କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି, ଉକ୍ତ ବାଚ୍-
 ଛେଦକ ପ୍ରଭୃତି କବିତା ନାମରେ ଶକ୍ତି ଏ ମହାକାବ୍ୟ ଏବଂ
 ଛନ୍ଦୋନୁଶାସନ ନାମକ ଶକ୍ତି ଏ ଛନ୍ଦୋଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।
 ସେ ଜଣେ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବାସଭୂମି
 ଅଦ୍ୟାପି ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ମେଦିନୀଟ ହେଉ ଓ

ସହକର୍ତ୍ତା ତମ ନିକଟରେ ନାମକ ଦୁଇଟି ନଗରର ନାମ ସେ
 ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କର ଗୁରୁତ୍ବର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗେତ୍ୟ, ବିଷୟ
 ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ କେତେକ ଭୌଗୋ-
 ଲିକ ଓ ଅସୁବେଦନ ତଥ୍ୟ ସନ୍ଦେଶିତ କରିଛନ୍ତି । ସେ
 ଭାରତୀୟ ଅନେକ ପ୍ରଦେଶର ନାମ ଲେଖି କେଉଁ କେଉଁ
 ପ୍ରଦେଶରେ କେଉଁ କେଉଁ ପ୍ରଧାନ ନଦୀ ଅଛି, କେଉଁଠାରେ କି କି
 ଔଷଧ ମିଳେ ଏ ସବୁର ଏକ ବିବରଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟାନୁ-
 ଶାସନର ମୌଳିକତା ଯେତେ ଅନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସଂଗ୍ରହ
 ତାହାରୁ ବହୁଗୁଣରେ ଅଧିକ । କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ଓ କାବ୍ୟ
 ମାତ୍ରାସାର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରାୟ ସବୁଠି ସବୁଦିନ ହୁଏ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ :—

ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବା କବି ବା ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡୀ,
 ଭୀମର, ବାଲ୍ମୀକି * ଦ୍ଵାରା ଲେଖି, ନେମି ଶର୍ମା, ଭୀମରାଜ୍ୟ,
 ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା କାବ୍ୟ, ଅବଧି ମନ୍ତ୍ରଣ, ବାସବଦତ୍ତ, ଲାଳାବତୀ ପ୍ରଭୃତି
 ଅନ୍ୟତମ । ଗୋଟିଏ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦ୍ଧାରକ ସଂକଳ୍ପ ୧୫୧୫ ବା
 ଖ୍ରୀ: ୧୪୫୮-୫୯ ଲେଖିଥିବାରୁ ଓ ଏଥିରେ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର
 ଲେଖାମାନା ଉଦ୍ଧାରକଙ୍କୁ ଏହାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ କମ୍ପା ବହୁଦର୍ଶ
 ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଥାଇ ପାରେ ।

ସାହିତ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିକର

ପ୍ରବଚନାତ୍ମକ ପୁରୀ ଧର୍ମସୂତ୍ର ଏହାର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର । ଗୁରୁଟି
 ଦଶଗୋଟି ଭରଣରେ ବିଭକ୍ତ । ଗୁରୁବାର କଣେ ଦକ୍ଷିଣୀ ପ୍ରବା

* ଦଣ୍ଡିବାମନ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଦଶକାବ୍ୟଗୁଣାଃ—କାବ୍ୟାନୁଶାସନ ।

ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯଜ୍ଞମା ଧର୍ମସ୍ମରଣ ମାତା ' ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ବାଳ
ସ୍ତ୍ରୀ ଜଣା ନ ଶରେ ମଧ୍ୟ ବଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ନାମୋଷ୍ଠେଷ ଥିବାରୁ
ସବୁଥା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବେବର୍ତ୍ତୀ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ ଏକ
ଦିଗରୁ ଏହାଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ଅଳଙ୍କାର
କୌମୁଦୀ—(ବଞ୍ଚିତ ଭଞ୍ଜ ରଚିତ) ରେ ଯେପରି ପ୍ରତି ଉଦାହରଣ
ଶ୍ଳୋକରେ ସମ ଶବ୍ଦ ବହିଷ୍କୃତ, ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାବଳୀ-ଲେଖକ ସେହି-
ପରି ସମଶବ୍ଦ ବା ସମଙ୍କ ଚିତ୍ତ ବିନ୍ୟାସ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ
ଉଦାହରଣ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“ଅଳଙ୍କାରଃ ଦୁର୍ବତରେଃ ପ୍ରଣୀତା
ନ ପୋଜିତା କଣ୍ଠନ ନାୟକେନ
ବେଶିତୁଃ କୁଷ୍ଠେ ମୂଢ଼ ଭୀର୍ବକାଃ
ଶୋଦ୍ଧାୟ ସା କଣ୍ଠନ ନାୟକେନ ।”

ଉତ୍କଳର ବିଶ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ ପୁରୀ ବଳଭଦ୍ରପୁର ଶ୍ରୀରାମନିବାସୀ
ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ଟିକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାବଳୀର ‘ନୌବା’ ନାମକ ନିଜ
ଟୀକାରେ ଏଠାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ରୁଦ୍ରଟି ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରାଚୀନ ଅଳଙ୍କାର-
କାରିକାମାନେ କୌଣସି ନାୟକର ଅବଲମ୍ବନରେ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ
ପ୍ରଣୟନ କରି ନାହାନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ କୌଣସି ଜଣେ
ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାୟକର ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସ୍ୱୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅବଶ୍ୟକ
ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା ଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପନ କରି ନାହାନ୍ତି ।
ବଦ୍ୟାନାଥ (ପ୍ରତାପ ରୁଦ୍ରୀୟର ପ୍ରଣେତା) ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁମାନେ
ମଧ୍ୟ ଜଣେ ନାୟକର ଅବଲମ୍ବନରେ ଲେଖି ଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ
ନାୟକ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର । ତେଣୁ ଧର୍ମସ୍ମର ଅସାଧାରଣ ନରପତି
ସମକକ୍ରଙ୍କର ଅବଲମ୍ବନରେ ନିଜର ସମସ୍ତ ଶ୍ଳୋକ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଅନ୍ୟତ୍ର ଅଲେଖ୍ୟ ହେଉଛି, ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ-ବା
 ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ଜାଣିତ ଥିବା ସାହିତ୍ୟ ଛବିମୁ-
 ଦୀର ଲେଖକ ବ୍ୟାପୀତ ହେଉ ପଣ୍ଡିତ ବଳଦେବ ବିଦ୍ୟାରୁପଣ
 କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଧର୍ମସୁର
 ଯେବେ ଏହାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ ତେବେ ଉପରେ ଉକ୍ତ
 ହୋଇଥିବା ଶ୍ଳୋକରେ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଭାବ ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହା
 ନିରର୍ଥକ ହୁଅନ୍ତା । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟ କୌମୁଦୀର ପରବର୍ତ୍ତୀରୂପେ
 ସାହିତ୍ୟରତ୍ନାକର ଗୁପ୍ତତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଫୁଲନା
 ନ ଥିବାରୁ ବିଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ବଳଦେବଙ୍କ ଫୁଲବର୍ତ୍ତୀ
 ହେବାରୁ ତାଙ୍କୁ ୧୫ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରତିମାର୍ଦ୍ଦର ଲେଖକ ବୋଲି
 ଧରିଆଇ ପାରେ । ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାକରର ବିଷୟବସ୍ତୁ ତରଙ୍ଗ ଅନୁ-
 କ୍ରମେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

୧ମ ତରଙ୍ଗ—ସୁଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୋତନା ଓ କାବ୍ୟପଦ ।

୨ୟ ,,—ନାୟକ ନୟିକା ଓ କାବ୍ୟଲକ୍ଷଣ ।

୩ୟ ,,—ଲକ୍ଷଣ—କବିତ୍ୱ ସ୍ୱାର୍ଥ—କବିତ୍ୱହତ୍ୱସ୍ୱାର୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ।

୪ର୍ଥ ,,—ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବିରୂପ—ବ୍ୟଞ୍ଜନାବେଦ ।

୫ମ ,,—ଗୁଣବିଚାର ଲକ୍ଷଣ—ଗୁଣବେଦ ।

୬ଷ୍ଠ ,,—ଶଦ୍ଦାଳିଂକାର—ଶଦ୍ଦାଳିଂକାର ।

୭ମ ,,—ଅର୍ଥାଳିଂକାର ।

୮ମ ,,—ପଦଦୋଷ, କାବ୍ୟଦୋଷ, ଅର୍ଥଦୋଷ ।

୯ମ ,,—କାବ୍ୟବେଦ, ଅଳିଂକାରମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବିରୂପ,
 ଗୁଣୀରୂପ ବ୍ୟାଂ—ରୀତି ସମ୍ୟା ।

୧୦ମ ,,—ରସ—ରସବେଦ—ରସବାଦ ଲକ୍ଷଣ—ହାବାଦ—
 ଲକ୍ଷଣ—

ସାହିତ୍ୟ-ରତ୍ନାକର ଏକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତତ୍ତ୍ୱ ଶୂନ୍ୟ ଥିବା ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ଲଜ୍ଜିତ, ମଧୁର ଓ ଲେଖକଙ୍କ ଅସାଧାରଣ କବିତ୍ୱର ପରିସ୍ପର୍ଶକ । ଉଦାହରଣ ଓ କବିତା କୋମଳ ପଦାବଳୀର ଏକଟି ସମାବେଶ କର ଧର୍ମସୁର କବି ଭଗବତରେ ନିଜ ନାମ ଅମର କରିଛନ୍ତି, ଯଦ୍ୟପି ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁଳ ପ୍ରସାର (ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରୁଧେ) ହୋଇ ନାହିଁ । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସୁରଙ୍କ ମନର ଏହି ଅନ୍ୟ ଏକ ଟୀକା ।

ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ ହେଉଛନ୍ତି ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥ । ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଏହାଙ୍କ ପିତୃ ଦିତ୍ୟମହା ବ୍ରହ୍ମାନ୍ ଥିଲେ । ଅଜି ସାର ଭରତରେ ତାହାଙ୍କ ସମଗ୍ର ଜଗତରେ ଯେତେ ସ୍ଥାନରେ, ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାପୀଠରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଲେଖନୀ ହେଉଛି, ସେଠାରେ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଏକମାତ୍ର ଉକ୍ତିକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଫୁଟା ଯାଇଛି । ଅଧୁନିକ ଉତ୍କଳୀୟର ପ୍ରାଣରେ ଅଜି ବିଶ୍ୱନାଥ କମ ଉଦ୍ଭାଦନା ଓ ପ୍ରେରଣାରୂପକ ସୁଧା ଭାଳି ଦେଖ ନାହାନ୍ତି । କେନ୍ଦ୍ରଶେଖର ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପିତା । ସେ ପୁଷ୍ପମାଳା ଓ ଭଗବତ୍ ନାମକ ଦୁଇଗଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ କହୁ ଶ୍ଳୋକ ନିଜେ ରଚନା କରି ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜ ପିତା ଓ ପ୍ରପିତାମହଙ୍କ ରଚନା-ମାନ ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି* :

● ଚଉପ ଶବ୍ଦ* ଗୁଢ଼ତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିତ୍ୟକ୍ତ ସହଦୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗବେଷୁ
କବି ପଣ୍ଡିତ ମୁଖ୍ୟ ଶ୍ରୀମନ୍ତାସୟଣୀ ପାଦେଇକୁମ୍ଭ (ସଃ ଦ. ୩ୟ)
ଅସ୍ତ୍ର ପିତାନ୍ତୁକ କବି ପଣ୍ଡିତ ମୁଖ୍ୟ ଶ୍ରୀ ଚଣ୍ଡିଦାସ ପାଦାନାମ୍
(ସଃ ଦଃ ୭ମ)

ବିଶ୍ୱନାଥ ଦେବର ଯେ ଧୁରୀଣ ଅଳଂକାରକ ଥିଲେ ତାହା ନୂହେ, ସବୁ ଦିଗରେ ଉଦ୍ଧର ବ୍ୟୁତ୍କଳ ଗାନ୍ଧିତ୍ୟ ଥିଲା । ସ୍ୱାଦୃତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଛଡ଼ା ସେ ଗୁପ୍ତବିଳାସ, କୁଳକୟାଶୁବେତ (ପ୍ରାକୃତ ଶୁଷ୍କାରେ), ପ୍ରଭାବଜ୍ଞ ନାଟିକା, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା-ନାଟିକା, ପ୍ରସସ୍ତିରଢ଼ାବଳୀ (ଷୋଳ ପ୍ରକାର ଭାଷା ବ୍ୟବହୃତି ହୋଇଥିବା ଏକ କରଂସୁକ) ନରସିଂହ ବିଜୟ ଓ ବାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଉପରେ “ବାବ୍ୟପ୍ରକାଶ-ଦର୍ପଣ” ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଦାସ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଗୋସାଇଁ ବାସା ଥିଲେ ଓ ସେ ମଧ୍ୟ ବାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ।

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣରେ ‘ସ୍ୱାଦୃତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଗତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ଏକ ଦୁର୍ଗା ଦିଅ ଯାଇଛି । ତାହା ପାଠ କଲେ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ତୁଳନାରେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଶେଷତ୍ୱ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଜାଣି ହେବ ।

ତଥାଚି ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ବୁଝାଇ ଦେବା ଦରକାର ଯେ ସ୍ୱାଦୃତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଆଜି ଏବେ ସର୍ବ ଜନପ୍ରିୟ ଓ ସର୍ବ ସମ୍ମାନଭଜନ ହୋଇ ପାରିଛି କାର୍ତ୍ତିକ ? ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ବିଷୟର ସୁଚୀ ପ୍ରାୟ ସର୍ବେକ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତଭାବେ ଦିଆଯାଇଥିବାରୁ ଦର୍ପଣର ବିଶେଷତ୍ୱ ସଚୀ ଗୁଡ଼ିକର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଅଦୌ ଭଲ ବୁଝି ହେବ ନାହିଁ । ତଳେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ତୁଳନାରେ ଦର୍ପଣର ବିଶେଷତ୍ୱର ଦୁଇଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ଦୂରନା ଦିଆଯାଇଛି ।

(କ) ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣରେ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ-ମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଅଂଶଗୋଟି ବିଭାଗ କରାଯାଇଛି, ତାହା ଅଲେଖନୀ କଲେ ଜଣାଯାଏ, ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କେବଳ ଅଳଂକାର

ବା କେବଳ 'ରସ' ବିଷୟକ ଅଲେଖ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ବହୁ ବିରୁଦ୍ଧି କଥା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ପୁରଣ କରନ୍ତି ମାତ୍ର । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଯେଉଁ ଶତାଧିକ ମୌଳିକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ଓ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିରୁଦ୍ଧ ଅମର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧଗୋଚର ହୋଇଛି, ସେ ମଧ୍ୟରେ ସକଳ ବିଭାବର ବିରୁଦ୍ଧରେ ପୁଷ୍ପଳ, ସବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ଅତି କମ୍, ଅତି ନଗଣ୍ୟ । ଏପରିକି ଏଭଳି ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂଖ୍ୟା ବୋଧହୁଏ କିଛି ରୁଚିରୁ ଅଧିକ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଥିବା ବିଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟଠାରୁ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣର ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରଣାଳୀ ବହୁଗୁଣରେ ଅଧିକ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ମତ । ପୁଣି ଏଠାରେ ସୁଗୁର ଦେବା ଅବଶ୍ୟକ ଯେ ଧ୍ବନ୍ୟାଲେକ, କହୋକ୍ତି ଜୀବିତ, ଅଳଙ୍କାର ସବସ୍ତ, କବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୁଦ୍ଧା ଯେତେ ବିରୁଦ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତୁ ସତେ, ସେମାନଙ୍କର ପରିସର ଓ କଳେବର ବଡ଼ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ।

(ଖ) ଲେଖକର ଦକ୍ଷତା ଦିଗରୁ ଗୋଟିଏ କଥା ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ଯାହା ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର ଉତ୍ତର ସାଧକ । ଧ୍ବନ୍ୟାଲେକ ପ୍ରଭୃତିରେ ଶଶ୍ବତ ଚରଂପରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହେତୁ ପାଠକ ପ୍ରତି ପଦ ସେସରେ ପ୍ରତିବଦ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣକାର ସେସକୁ ପକ୍ତି, ବୁଝି ବଡ଼ ପୁଷ୍ପଭାବରେ ସାରକଥା ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଯେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତ ଶଶ୍ବତ କରି ନାହାନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହା କବିଛନ୍ତି, ତାହା ବଡ଼ ସଂଯତ, ସରଳ ଓ ସମୀପ ଭାବରେ କବିଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟୟନ କଲେବେଳେ ପାଠକ ଗ୍ରନ୍ଥକାଠିନ୍ୟ ବା ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟରେ ଭଗ୍ନମତା ନ ହୋଇ ଆଗ୍ରହାନ୍ବିତ ହୁଏ । ରସଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କଲେ ଶେଷରେ ସେହି କଥା ସ୍ପୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ପଣ୍ଡିତଗଣ ଜଣେ ପ୍ରାୟ ରସଗଦ୍ୟର କୌଣସି ଗୁଣରେ ଦର୍ପଣ ଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ହେବ ଚାହିଁ । କରଂ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ମହନୀୟ ବିବେଚିତ ହେବ । ତଥାପି ରସଗଦ୍ୟର ଗୁଣଗତ ଅତ୍ୟୁତ, ଅନର୍ଗଳ ଶକ୍ତି, ବିଭିନ୍ନ ରେଖକଙ୍କ ଉପରେ କଟାକ୍ଷର ସମାଲୋଚନାର ପ୍ରହାର — ଏସବୁ ସର୍ବସାଧାରଣରେ ପାଠକମଣ୍ଡଳୀର ଗମକପ୍ରଦ ହୋଇଥାଏ କହିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ସେହିପରି କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶରେ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ପୁଣିକୃତ ମତବାଦ ଦର୍ଶନର ଭୂତନାରେ ପାଠକସମାଜର ଉତ୍ସାହ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଦର୍ପଣରେ ସମସ୍ତ ଚିତ୍ରର ସଦୃଶତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମଧୁର ଓ ଲଳିତ, ଲିଖନ ଭାଷା ପାଠକକୁଳର ପ୍ରୀତିବର୍ଦ୍ଧକ ଓ ଚିତ୍ତ-ରମ୍ଭାସକ ।

ସମୟ —

କଲ୍ଲର ସୁନାମଧନ୍ୟ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ବିଶ୍ୱନାଥ ପୂଜାରୀ ସାଜି ବିଗ୍ରହର ମହାପାତ୍ର । ତେଣୁ ସେ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର (ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୫—୧୫) ଶେଷ ଭାଗରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ନରସିଂହଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପୈତାମହ ପଣ୍ଡିତ ଥିବା ତାଙ୍କ ନିଜି ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଉପରେ ଦର୍ପଣ ନାମକ ଯେଉଁ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ତହିଁରେ ପୁଣି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି: — “ପଦାଦୃଃ ଶ୍ରୀକଳିଙ୍ଗ ଭୂମଣ୍ଡଳାଶ୍ରମ ମହାସଭାସୁରାଜ ଶ୍ରୀ ନରସିଂହ ଦେବ ସଭାପତି... ଅସ୍ମଦ୍ ପିତାମହ ଶ୍ରୀମନ୍ଦାସରୀ ଦାସ ସାଦାଃ ।” ଏଠାରେ ଯଥା ସମ୍ଭବ ଗ୍ରନ୍ଥରକାରକ ପ୍ରତିତା ମତ ସ୍ଥଳେ ଭୁଲନିମେ ‘ପ୍ର’ ଟି ଗୁଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । କାରଣ ‘ହ’ ଜଣ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ନରସିଂହ ଖ୍ରୀ. ୧୩୭୯ ରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ଏବଂ

ଭାବର ପ୍ରାୟ ଦେହସତ ବର୍ଷ ପରେ ମୁକୁତପୋତମଙ୍କ ସଭାରେ
ବିଶ୍ୱନାଥ ଥିଲେ । ଏ ସଂବନ୍ଧେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ମତ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।
ମୋର ନିରୁପିତ କାଳ ମଧ୍ୟ ପରୀକ୍ଷଣୀୟ ।

ସାହାଯ୍ୟ-ଦର୍ଶନର ଶିବାବାର ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନନ୍ତଦାସ,
ସମ ଭରଣ, ମଧୁସୂଦନାଥ ଶୁକ୍ଳ, ଗୋପୀନାଥ, ଓ ଶିବଦତ୍ତ ଓ
ମହେଶ୍ୱର ଉର୍ଦ୍ଧାଳଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ।

ଅଳଙ୍କାର-କୌସୁଭ

କବି ବର୍ଣ୍ଣପୁର ଏହାର ପ୍ରଣେତା । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦଶଗୋଟି
ଭରଣରେ ବିଭକ୍ତ । ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କ ବିଷୟ ଏଥିରେ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ
ପାଇଛି । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ନିଜେ ‘କରଣ’ ନାମକ ଏକ ଶିବା ଏହା
ଉପରେ ଲେଖିଥିଲେ । କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଇତିହାସ ଯଦ୍ୟପି
ବିଶେଷ ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେ ନିଶ୍ଚୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ-
ବଲମ୍ବୀ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଉର୍ଦ୍ଧାଳଙ୍କ ଏହା
ଉପରେ ‘ଦର୍ପଣ’ ନାମକ ଏକ ସରଳ ଶିବା ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ।
ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାଯାଇଛି ବିଶ୍ୱନାଥ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ଲେକନାଥ
ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଶିବାକାର । ଲେଖକ ବହୁ
ଗ୍ରନ୍ଥର ମତ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରୁପସୁଧର ଦ୍ୱାରି ବେଶୀ
ପରମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ରଚନାକାଳ
ହେଉଛି ଯଥାସମ୍ଭବ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ।

ବେନଟାୟୀ ନାମକ ଜଣେ ଦକ୍ଷିଣୀ ପଣ୍ଡିତ
ଅଳଙ୍କାରକୌସୁଭ ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବା
ଜଣାଯାଏ ।

କୃବଳାସାନନ୍ଦ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ମୀନାଂସା

ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ କାସ୍ତୁରୀ ଦୁଇଜଣ ବିଖ୍ୟାତ ଅଳ୍ପକାରିକ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଅଲେକିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟିର ଲେଖକ ଅପ୍ପା ଦାଶିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ଓ ଅସାଧାରଣ କବି ଏବଂ ଅଳ୍ପକାରିକ ‘ପଣ୍ଡିତସବୁ’ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମସାମୟିକ । ପଣ୍ଡିତସବୁଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୁ ହୋଇ ଦକ୍ଷିଣର ସଦାକାହାନ୍ ତାଙ୍କୁ ସେହି ଉପାୟରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କବିଙ୍କର ଜୀବନ-କାଳ-ନିରୂପଣ ଆଦୌ ସନ୍ଦେହ-ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କଥା ଅଛି, ଯେ ବାଗଣସୀର କୌଣସି ଏକ ଘାଟରେ ପଣ୍ଡିତସବୁ ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜର କେଶ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଭାବରେ ଶୋଇ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ କାହାଣୀର ଜଳରେ ସେହି କେଶ ପାଣିର ଅଗ୍ରଭାଗ ଅଳ୍ପ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହେଉଛି, ଏସର ଅବସ୍ଥାରେ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେଠାକୁ ଯାଇଥିବା ଅପ୍ପାସୁ ଦୀକ୍ଷିତ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖି କହୁ ପଡ଼ାଇଲେ :—“ଅପଣ ଶେଷ ବୟସରେ ଏସର ନିର୍ଭୀକଭାବରେ କଟାରି ଶୋଇଛନ୍ତି ।” ହଠାତ୍ ଉତ୍ତର ମିଳିଲା, “ଅଛା ଶୁଅ, ଶୁଅ, ଶୁଅ, ନିକଟରେ ଗଙ୍ଗା ସଜାଗ ଅଛନ୍ତି ।” ପ୍ରଶ୍ନକର୍ତ୍ତା ବଡ଼ ଲଜିତ ହେଲେ, କାରଣ ଉତ୍ତରଟି ଏପରି ଶବ୍ଦରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ଯେ ତାହା ପ୍ରଶ୍ନକର୍ତ୍ତା ନିଜେ ନିଜମତ ହଠାତ୍ ଖଣ୍ଡନ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ କଥା କହିଲା ପରି ହେଲା ।

ବୃତ୍ତିବାଞ୍ଛିତ ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କର ରାଜାସୁ ଅଳ୍ପକାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହା ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମଟିରେ ଅଭିଧାନ ଓ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଲକ୍ଷଣର ବିବରଣ ଦିଆଯାଇଛି । କୃବଳାସାନନ୍ଦ ୧୭୪ ଅଳ୍ପକାରିକର ଆଲେକନା ହୋଇଛି । ଚନ୍ଦ୍ର ମୀନାଂସାରେ ପ୍ରଥମେ କାବ୍ୟର ବିଭାଗ କରାଯାଇଛି । ତାପରେ ଅନନ୍ୟସୁ, ସୁରଣ, ରୂପକ, ପରିଣାମ

ସସନ୍ଦେହ, ଉନ୍ନେଷ, ଉତ୍ତପ୍ରେଷା ପ୍ରଭୃତି ନାମଗଠିତ କପର ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତାହା ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି ।

କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଉପରେ ଅନେକ ଟୀକା ଲେଖାଯାଇଛି । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ‘ଚନ୍ଦ୍ରବା’ ନାମକ ଏକ ଟୀକା ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ନାଗେଶ ଉଚ୍ଚଙ୍କ ପଟ୍ଟପଦାନନ୍ଦ, ଅଶାଧରଙ୍କ ଦୀପିକା, ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ରସିକରଞ୍ଜିନୀ, ଦେବୀଦତ୍ତଙ୍କ ଇନ୍ଦୁକାନ୍ତର ଚନ୍ଦ୍ରବା ନାମ ଉନ୍ନେଷ୍ୟ । ମଧୁସୂନୀପ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଟୀକାକାର । ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥସଂଗ୍ରହ ପରେ ପରେ କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଶଶିନ କବି ଭ୍ରାମସେନ ଦୀକ୍ଷିତ କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଶଶିନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ମାମାସାର ଡାକ୍ର ସମାଲୋଚନା କରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର୍କ ଜଗନ୍ନାଥ ଚନ୍ଦ୍ର ମାମାସାଶାସ୍ତ୍ରୀ ଲେଖିଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରମାମାସା ଉପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ ପାୟୁଗଣ୍ୟଙ୍କ ‘ଦ୍ରୋଣ ପ୍ରକାଶିକା’ ଓ ଧରନନ୍ଦଙ୍କ ସୁଧା ପ୍ରଭୃତି ଟୀକା ଲେଖା ଯାଇଛି ।

ରସଗଙ୍ଗାଧର

ଏହାର ଲେଖକ ପଣ୍ଡିତସ୍ୱରୂପ ଜଗନ୍ନାଥ ଜଣେ ତେଲେଙ୍ଗା ବ୍ରାହ୍ମଣ । ବାପ୍ରବରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରି କବି, ଅନ୍ୟତ୍ର ଜନ୍ମଦେହା ତୁରେ ଥାଉ, ବାଳିଦାସଙ୍କ ଜନ୍ମଭୂମି ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ବିରଳ । ଏହାଙ୍କ ରଚିତ ଗଙ୍ଗାଲହରୀର ଦ୍ୱିତୀୟ କବିତା ସମଗ୍ର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ପୁଣି ନିଜର ଦତ୍ତୀ ବସ୍ୟେ ଗ ପରେ ସେ ଯେଉଁ ‘ଭାଙ୍ଗିନୀ ବିଳାସ’ ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାର ମୂଲ୍ୟ ସହୃଦୟ କବି ଛଡ଼ା କିଏ ନିରୂପଣ କରି ପାରିବ ? ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଯେ କେତେ ଉଚ୍ଚରେ ତାହା ଭାଷାରେ

ଅଭିବାଦନ କରିବା ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ । ନିଜର ଅସାଧାରଣ କବିତ୍ୱରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଥିଲା । ନ ହେଲେ କି ଭ୍ରମିଳା-ବିଳାସରେ ସେ ଲେଖିଥାନ୍ତେ—ଯାହାର (ନିଜର) କବିତାତ୍ୱର ଶ୍ରୀ ଗାନ୍ଧେବା ସରସ୍ୱତୀ ମଧ୍ୟ ନିଜର ବାଣୀବାଦନରେ ବାନ୍ଧିପୁଡ଼ି ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ‘ପ୍ରତିପତ୍ତିକର’ ଗୀତ ଶୁଣି ଯେ ବେଳେ ‘ଆଃ ବାସ୍ତବିକ କି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି’ କହି ମୁଣ୍ଡ ହଲାଇ ନ ଦେଉଛି, ସେ ଏବେ ନିର୍ବିଚାର ମହାଦେବ ବା ପଶୁପତି ହୋଇଥିବ ଅଥବା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ପଶୁ ହୋଇଥିବ । ତାଙ୍କ ମତରେ ରମଣୀୟତା ପ୍ରତିପାଦକ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି କାବ୍ୟ । ସେ ପ୍ରଥରେ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ କର ପରେ କାବ୍ୟ ହେଉଛି ରୂପେ ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ତାପରେ କାବ୍ୟଭେଦ, ରସ, ଗୁଣ, ଭାବ, ରସାଭାସ, ଧ୍ୱନି, ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା ଓ ଶେଷରେ ପ୍ରାୟ ୭୦ ଅଳଂକାରର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତବର୍ଦ୍ଧନ, ମନୁଷ୍ୟ, ସ୍ୱୟମ୍ଭୁତ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଅଳଂକାରକର ଶାସ୍ତ୍ର ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ରସଗଙ୍ଗାଧର ପଣ୍ଡିତ-ମଣ୍ଡିକାର ଏକ ତମକପ୍ରଦ ବସ୍ତୁ । ଯୁକ୍ତିର ସୂକ୍ଷ୍ମତା, ବିଗୁରର ପ୍ରଣାଳୀ, ଭାଷାର ଅତ୍ୟନ୍ତ, ମୌଳିକତାର ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ମା, ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାର ଗଭୀରତାରେ ସେ କାହାରଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ନୁହନ୍ତି ।

ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂଖ୍ୟା କଣରୁ କମ ନୁହେଁ । ବିଶ୍ୟାତ ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରୀ ‘ମନୋରମା’ର ସେ ମନୋରମା କୁତମର୍ଦ୍ଦନ ନାମକ ଏକ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ ।

ସାହିତ୍ୟ-ସାର

ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱଳ୍ପ ମୋଡ଼କଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ-ସାର କାସ୍ତବରେ ଏକ ସାରଗର୍ଭକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ନାସିକ ପଞ୍ଚବଟୀ ନିକଟରେ ଏହାଙ୍କର

ଜନ୍ମଲଭ ହୋଇଥିଲା । ଭନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉକ୍ତ
 ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବାରଗୋଟି ଭାଗରେ
 ବିଭକ୍ତ । ତଳେ ଆଲୋଚିତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ଏକ ସୂଚୀ
 ଦିଆଗଲା । :—

ଧନ୍ଦୁନ୍ତରା ରତ୍ନ—କାବ୍ୟ ହେତୁ, କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଓ କାବ୍ୟଭେଦ ।

ଆଶ୍ଚକତ ରତ୍ନ—ଶବ୍ଦଶକ୍ତି, ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ଭବିଷ୍ୟ ରତ୍ନ—ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ବିଶୁଦ୍ଧ ।

ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତ କମ୍ପୁ ରତ୍ନ—ରସପ୍ରକରଣ-ଭେଦ ବିଭାବ ପ୍ରଭୃତି ।

ଅଶ୍ୱକର ରତ୍ନ—ଧ୍ୱନିର ଅନୁଚ୍ଛେଦ ଗୌଣାଦି ବ୍ୟଙ୍ଗ ଭେଦ ।

ବିଷ ରତ୍ନ—କାବ୍ୟ ଦୋଷ ନିରୂପଣ ।

ଗୁଣ ରତ୍ନ—ଗୁଣ ନିରୂପଣ ।

କୌସୁର ରତ୍ନ—ଅଳଙ୍କାର ବିଶୁଦ୍ଧ ।

କାମ ଧେନୁ ରତ୍ନ—ଅଧମ କାବ୍ୟଭେଦ-ହେବାକୁ ପ୍ରାସ ରଚନାଦି ।

ଭସ୍ମରତ୍ନ—ନାୟିକା ଭେଦ-ସ୍ତ୍ରୀ ମାନଙ୍କ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣ ।

ରୁଦ୍ର ରତ୍ନ—ନାୟକ ଭେଦ ।

ଅମୃତ ରତ୍ନ—ଉପା, ମହେଶ୍ୱର, ସମ, ଗଣେଶ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ।

ସରସାମୋଦ ହେଉଛି ଏହାର ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ
 ଟୀକା । ଅତ୍ୟୁତସୂକ୍ଷ୍ମ ମୋଡ଼କ ଭାରତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ଲଭି କରିଥିଲେ
 ମଧ୍ୟ ଜଣେ ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଲେଖକ । ସାହିତ୍ୟ ସାରରେ ସେ
 ପ୍ରାଚୀନ ଅଳଙ୍କାରକମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ମତ ବିରୁଦ୍ଧତା ଦୂର
 କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଅପାତ ବିରୁଦ୍ଧ
 ମତବାଦ ମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ କରିଛନ୍ତି । ସେ ତେର ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ
 ଉପରେ ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ନିଜେ ଗୁଳିଶରୁ ବେଶୀ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ

ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି । ଶୁଭର ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ମୁଦ୍ରାମାଳାଦିୟା,
ମଣିମୟାଦର୍ଶ, ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଚନ୍ଦ୍ରକ, କାବ୍ୟାଳୟ ଲହରୀ, ବିଶେଷ ମାଧବ
ନାଟକ, ସୁରଦର ବିହାର ଶ୍ରୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଲୀଳା ମୃତ, ଦୁଃଖ ସଂସ୍କୃତ-
ଦୟା, ସଂସମ ସତ୍ କୃତ, ପ୍ରାରବ୍ଧାନ୍ତ ବିଧିବଦ୍ଧ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଲହରୀଦିକାନ୍ତ,
ଗୀତାପାଠ ପଦ, ରେବାସୀୟୁଷ ଲହରୀ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ।
ତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅମରକୋଷର ପ୍ରଥମଭାଗ, ସେବାନ ପଞ୍ଚକ; ଶୂନ୍ୟର
କଳିକା, ଭୂମିନୀବିଳାସ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ ପ୍ରଭୃତି ଉପରେ ସ୍ୱପ୍ନର
ଟୀକା ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ସାର ଓ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର
ନାମକରଣ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ସେ ବଡ଼ ଅନୁଗ୍ରାହୀପୁରୁଷ
ଥିଲେ । ସମଗ୍ର ସାହିତ୍ୟସାର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଛନ୍ଦରେ
ଲେଖିତ ଏବଂ ସର୍ବମୋଟ ଶ୍ଳୋକସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୧୩୧୭ । ସରସ
ମୋଦ ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଟୀକା । ଟୀକାର କଳେବର ମୂଳ ଭୁବନାରେ
ଅତି ବିଶାଳ ।

କଟକ ନବଭାରତ ପ୍ରେସରେ

ଶ୍ରୀ ବନମାଳୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୁଦ୍ରିତ । ୧୯୪୮ ।

